

МУАССАИ ДАВЛАТИИ ТАЪЛИМИИ «ДОНИШГОҶИ ДАВЛАТИИ БОХТАР
БА НОМИ НОСИРИ ХУСРАВ»

Бо ҳуқуқи дастнавис

ВБД: 892.7 +809.155. 0 81.2 (2Т)

ЗОИРЗОДА ХОЛМУРОД САФАРАЛӢ

**БАРРАСИИ МАЪНОӢ ВА СОХТОРИИ ВОМВОЖАҶОИ АРАБИИ
ОСОРИ НАСРИИ ҲУСАӢН ВОИЗИ КОШИФӢ**

(дар асоси маводи «Футувватномаи султони», «Ахлоқи муҳсинӣ» ва
«Рисолаи ҳотамия»)

ДИССЕРТАТСИЯ

барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илми филология аз рӯи ихтисоси

10.02.01 – Забони тоҷикӣ

Роҳбари илмӣ:

доктори илмҳои филологӣ

Ҳомидов Д. Р.

ДУШАНБЕ – 2025

МУНДАРИЧА

НОМГУЀИ ИХТИСОРАҲО.....	4
МУҚАДДИМА.....	5-10
ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚ.....	11-15
БОБИ I. ВОМВОЖАҲОИ АРАБИИ ОСОРИ НАСРИИ КОШИФЀ ВА ВИЖАГИҲОИ ЗАБОНИИ ОНҲО.....	16-71
1.1. Вомвожаҳои арабӣ ва баъзе масоили назарии онҳо.....	17-23
1.2. Вомвожаҳои арабӣ.....	24-62
1.2.1. Қолибҳои вомвожаҳои арабӣ.....	31-58
1.2.2. Вомвожаҳои арабии исмӣ.....	58-61
1.2.3. Вомвожаҳои арабии зарфӣ.....	61-62
1.3. Вомвожаҳои ғайриарабӣ.....	63-71
БОБИ II. ВИЖАГИҲОИ ЛУҒАВИИ ВОМВОЖАҲОИ АРАБИИ ОСОРИ НАСРИИ АДИБ.....	72-117
2.1. Вомвожаҳои арабии муродифӣ.....	76-88
2.1.1. Вомвожаҳои муродифоти чуфти арабӣ.....	84-88
2.2. Вомвожаҳои арабии мутазод.....	89-97
2.3. Ҳамгуншавии вомвожаҳои арабӣ дар осор.....	98-99
2.4. Сермаъноии вомвожаҳои арабӣ.....	100-103
2.5. Вомвожаҳои арабии мансуби истилоҳоти соҳавӣ.....	104-111
2.6. Воҳидҳои фразеологии бо чузъи арабӣ дар асар.....	112-117
БОБИ III. ВИЖАГИҲОИ СОҲТОРИИ ВОМВОЖАҲОИ АРАБИИ ОСОРИ НАСРИИ АДИБ.....	118-152
3.1. Вомвожаҳои содаи арабӣ.....	120-124
3.2. Вомвожаҳои сохтаи арабӣ.....	125-128
3.3. Вомвожаҳои мураккаби арабӣ дар осори насрӣ.....	129-134
3.4. Вомвожаҳои таркибии арабӣ дар осор.....	135-137
3.5. Калимаҳои ҳамрешаи арабӣ дар осор.....	135-148
3.6. Мураккаботи вомвожаҳои арабӣ дар осор.....	149-152

ХУЛОСА.....	153-156
ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҲОИ ТАҲҶИҚ.....	157
РУЙХАТИ АДАБИЁТ.....	168-173
НАШРИ ТАЪЛИФОТИ ИЛМӢ ДАР МАВЗУИ ДИССЕРТАТСИЯ..	174-175

НОМГҶИИ ИХТИСОРАҶО

ав. – забони авастой

дар. кл. – дари классикӣ

лот. – лотинӣ

наср. – насронӣ

осет. – осетинӣ

пахл. – пахлави

п. қ. – порсии кадим

п. м. – порсии миёна

п. н. – порсии нав

рус. – русӣ

санскр. – санскритӣ

слав. – славянӣ

суғд. – суғдӣ

суғд-буд. – суғдии буддой

тоҷ. – тоҷикӣ

турк. – туркӣ

у. э. – умумиэронӣ

ҳ. а. – ҳиндуаврупой

юн. – забони юнонӣ

ГЗАҲТ – Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик

ЗАҲТ – Забони адабии ҳозираи тоҷик

ФИЗ – Фарҳанги истилоҳоти забоншиносӣ

ФЗТ – Фарҳанги забони тоҷикӣ

ФТЗТ – Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ

ФНМТ – Фарҳанги номҳои миллии тоҷикӣ

ФМШ – Фарҳанги мухтасари «Шоҳнома»

ФНЭ – Фарҳанги номҳои эронӣ

ЭСТ – Энциклопедияи советии тоҷик

МУҚАДДИМА

Мубрамии мавзуи таҳқиқ. Осори адабии охири қарнҳои XV ва ибтидои асри XVI дар инкишофи забони тоҷикӣ мақому манзалати хосеро дорад ва ин давра як навъ гузариш ба марҳилаи нави забони адабии тоҷики ҳавзаи Мовароуннаҳр маҳсуб меёбад ва то кунун рочеъ ба забони осори адибони ин давра ҳарчанд чандин қорӣ таҳқиқотӣ ба анҷом расида бошад ҳам, забони осори мансури Ҳусайн Воизи Кошифӣ, ба таври алоҳидагӣ омӯхтаву таҳқиқ нагардидааст. Аз ин ҷиҳат, аз омӯзишу таҳлил ва баррасии осори мансури Кошифӣ барои нигорандаи ин сатрҳо ҷолибтарин нуқот арҷгузорӣ ба эҷодиёти пурмухтаво ва ҳунари беназири адабии ӯ дар мавриди муайян сохтани вижагиҳои луғавӣ ва қорбурди вожаву таркибҳои вомвожаҳои арабӣ ва ғайриарабӣ, муайян кардани сохтори онҳо буда, тасмим гирифта шуд, ки масъалаҳои зикршударо мавриди таҳқиқ қарор бидеҳем. Мусаллам аст, ки «истилои араб ба ҳеҷ ваҷҳ натавонист истиқлоли забони аҳли Хуросону Мовароуннаҳрро комилан аз байн бибарад. Забони тоҷикӣ (форсӣ, дарӣ) дар ин сарзамин бо забони арабӣ пайваста рақобат намуда, дар мақоми худ пайдору устувор монд» [Эмомалӣ Раҳмон, 2018, К.1. С. 24].

Шукӯҳу шаҳомати форсии дарӣ дар охири асри X ва асрҳои минбаъда, ба хусус асрҳои XIV-XV, ба андозае буд, ки ҳатто баъд аз барҳам хурдани хонадони Сомониён ҳам он чун забони давлатдорию адабиёт ва забони илму дин мақоми таърихӣ худро нигоҳ дошт. Дар асрҳои миёна он ҳатто ба мамлакатҳои зиёди дуру наздик доман паҳн кард. Бо ин забон дар муддати қариб 1000 соли охир аз сарзамини Ҳиндустон то ба Осиёи Сағир ва аз Эрони ҷанубӣ то ба Ҳафтрӯд гуфтугӯ мекарданд, асари бадеиву илмӣ эҷод менамуданд. Дар байни эҷодкорони қарни XV Ҳусайн Воизи Кошифӣ низ қарор дошт, ки ӯ бо таълифу тадвини асарҳои илмиву бадеӣ ва таълимиву тарбиявии ҳеш манзалату шаҳомати адабиёти бадеии форсу тоҷики қарни XV-ро хеле ғанӣ гардонидаст ва то ба имрӯз ин таълифот ба ӯ шуҳрати оламшумул овардааст. Аз ин ҷиҳат, номи Ҳусайн Воизи Кошифӣ дар радифи машҳуртарин номҳои аҳли илму адаби гузаштагонамон, чун:

Абдуррахмони Ҷомиву Алишери Навоӣ маъқеъ дорад. Мақоми ӯ, махсусан, дар воизиву тарғибгарии ахлоқи ҳамидаи инсонӣ шоистаи таваҷҷуҳ ва ангуштнамои машҳури ҳамагон гардида, Кошифӣ аз қабилӣ адибони ба камол расидаву анъанавардор ва наовари адабиёти тоҷикӣ ибтидоӣ қарни XVI маҳсуб меёбад. Шириниву суфтагӣ ва равшанбаёнӣ осори нотақрорӣ ӯ, пеш аз ҳама, дар қорбасти забони шевоӣ гуворӣ ӯст. Зарурати интиҳоби мавзӯи маққур пеш аз ҳама дар он аст, ки дар забоншиносии тоҷикӣ роҷеъ ба забони осори нарии Ҳусайн Воизӣ Кошифӣ, чун: «Футувватномаи султонӣ, «Ахлоқи Муҳсинӣ», «Рисолаи ҳотамия» ва чанде дигарӣ ӯ то кунун ягон қори илмӣ ба анҷом нарасидааст. Ноғуфта намонад, ки роҷеъ ба асарӣ «Футувватномаи султонӣ»-и Ҳусайн Воизӣ Кошифӣ солҳои охир аз қониби адабиётшинос Қурбон Восеъ ва муҳаққиқи чавон Саъдуллозода Умед чандин мақолаву рисолаи илмӣ чиҳати вижагиҳои луғавӣ таълиф ёфтаанд, ки ин ба дараҷаи омӯзиши забони осори ин адиб мусоидат мекунад. Бинобар он, мо кӯшидем, ки дар доираи ин диссертатсия дараҷаи қорбурди вомвожақоро дар осори нарии Кошифӣ («Футувватномаи султонӣ, «Ахлоқи Муҳсинӣ», «Рисолаи ҳотамия») муайян намоем. Аз ин қост, ки мо тасмим гирифтём, роҷеъ ба вижагиҳои маъноӣ ва сохтори вомвожақои осори нарии Ҳусайн Воизӣ Кошифӣ ва муҳтавои он рисолаи диссертатсионӣ пешниҳод намоем.

Дараҷаи таҳқиқи мавзӯ. Забону услуби асарҳои нарии адибони охири асри XV ва ибтидоӣ асри XVI ба андозае таҳқиқ шуда бошанд ҳам, вижагиҳои маъноӣ сохтори осори манзуму мансури адибони ин давр то кунун ба қузъ чанд рисолаи таҳқиқотӣ [Қурбони Восеъ (1991, С. 3-22); Гулназарова (2009, 22 с.); Саъдуллоев (2010, 161с.); Қумъаев (2007, 2023)] дигар қори илмӣ ба анҷом нарасидааст. Дар ин рисолаҳо қайдҳо роҷеъ ба чиҳатҳои забони осори ин давр, ба хусус асарҳои Ҳусайн Воизӣ Кошифӣ ба назар мерасанд. Албатта, ин қайдӯ мулоҳизаҳо низ фарогири ягон чанбаи эҷодиёти Ҳусайн Воизӣ Кошифӣ маҳсуб меёбанд.

Мувофиқи шаҳодати сарчашмаҳои хаттӣ забони арабӣ дар рушду қамоли қузӯ қулли забони тоҷикӣ мақоме дорад, ки таҳқиқӯ баррасии он назарияву

амалияи забоншиносии тоҷикиро боз ҳам пурарзиш менамояд. Аз ин рӯ, баррасиву таҳқиқи таъсири забонҳои дунё ба таркиби луғавии забони тоҷикӣ, хоса дар қарни XX, дар забоншиносии тоҷик оғоз гардид, ки дар ин соҳа хидмати чанд тан олимони тоҷик, чун С. Айнӣ (1938), А. М. Мирзоев (1948), Н. Маъсумӣ (1977), Т. Зехнӣ (1983), Д. Тоҷиев (2007), Р. Ғаффоров (1977), Ш. Рустамов (1982), М. Н. Қосимова (2003, 2007), С. Ҳалимов (2002), Т. Хаскашев (1998), Т. Бердиева (1991), Ҳ. Мачидов (2007), А. Воҳидов (2008), Н. Шарофов (1992), С. Сулаймонов (2004), А. Ҳасанов (2003), Т. Шокиров (2012), Д. Искандарова (2002), З. Мухторов (2002), Д. Ҳомидов (2008), Ф. Шарифова (2005) ва чанде дигаронро метавон кайд намуд. Аз ҷумла, профессорон М.Н. Қосимова дар китоби «Таърихи забони адабии тоҷик» [2003] ва Т. Бердиева дар асари «Назарияи тарҷума» [1991], С. Ҳошимов дар мақолаҳои «Баъзе хусусиятҳои муродифҳо дар «Гулистон»-и Саъдии Шерозӣ» [1971] ва «Якчанд ҷиҳати семантикии калимаҳои арабӣ дар «Дастур-ул-мулк»» [1995], Ш. Кабиров дар мақолаи «Муродифҳои пайдарпай дар «Таърихи Бадахшон» [1983] ва дар «Луғати омонимҳо дар забони адабии тоҷик» [1996], Б. Камолиддинов «Забон ва услуби Ҳаким Карим» [1967], С. Сулаймонов дар «Очерки мухтасари сарф [морфология]-и забони арабӣ» [2005], Ш. Каримов «Семантикаи воҳидҳои луғавии ғазалиёти Ҳофиз» [1994], М.Саломов «Ифодаи маҷоз дар ғазалиёти Ҳофизии Шерозӣ» [2000], З. Мухторов «Лексикаи ирфонии ғазалиёти Саной» [1999], Ш. Ҳайтова «Баъзе хусусиятҳои лексикӣ-семантикии ғазалиёти Камоли Хучандӣ» [2007], Ж. Гулназарова «Таснифоти семантикии феълҳо дар «Баҳористон»-и Абдурраҳмони Ҷомӣ» [2009], М. Ҷумъаев «Хусусиятҳои лексикӣ семантикии «Нафаҳот-ул-унс»-и Абдурраҳмони Ҷомӣ» [2007] ва «Хусусиятҳои лексикӣ семантикӣ ва калимасозии иқтибосоти арабӣ дар асарҳои насрии Абдураҳмони Ҷомӣ (дар заминаи «Нафаҳот-ул-унс» ва «Баҳористон»)» [2022], Х. Табаров «Вижагиҳои луғавии забони ашъори Ҳоҷӣ Ҳусайни Кангуртӣ» [187], С. М. Сабзаев «Забон ва услуби шоирони маорифпарвар», С. Д. Қаландаров «Калимаҳои иқтибосии арабӣ дар «Наводир-ул-вақоъ»-и Аҳмади Дониш» [2006], С. Исмаилов «Тоҷ андар «Шоҳнома»»

[2009], С. Расулов «Забон ва услуби назми Нақибхони Туғрал» [2010], У. Саъдуллоев «Хусусиятҳои луғавӣ ва маъноии «Футувватномаи султони»-и Ҳусайн Воизи Кошифӣ» [2010], А.Ҷ. Саломов «Мутобиқати вомвожаҳои арабӣ дар забони тоҷикӣ» (Адаптатсия арабских заимствований в таджикском языке) [2010], М. Қ. Маҳмудзода «Вожаҳои истилоҳоти ахлоқии осори Ҳусайн Воизи Кошифӣ ва муқоисаи онҳо бо истилоҳоти «Андар ахлоқ»-и Ибни Сино» [2024] ва чанде дигарон андешаҳои ҷолибро роҷеъ ба вомвожаҳои забонҳои гуногун дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ, аз ҷумла иқтибосоти арабӣ, истилоҳоти илмӣ он ва роҳҳои воридшавии калимаҳои арабӣ ба таркиби луғавии забони тоҷикӣ қайд менамоянд. Ғайр аз ин, роҷеъ ба вомвожаҳои арабӣ дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ ва роҳҳои он чандин рисолаи илмӣ аз ҷониби муҳаққиқон таълиф гардидааст. Аз рӯйи ин таълифот маълум мегардад, ки асрҳои аср забони арабӣ чун забони илм, дин, коргузори сабаби гоҳ равнақу гоҳ бозистиҳои забони тоҷикӣ гардидааст.

Таъсири он ба сатҳи лексикӣ забони мо хеле амиқ ба назар мерасад. Таносуби таъсири забони арабӣ дар забони адабии тоҷикӣ ва гуфтугӯӣ он баробар нест, ки ин ниёз ба таҳқиқ дорад. «Зеро ғановати аносири арабӣ дар осори мансур, дар басти ҷумла ва ифодаи маъно тағйиротҳои сифатӣ ворид кардааст ва забони гуфтугӯӣ аз ин лиҳоз фарқияте дорад, ки боиси фасеҳият ва оммафаҳмии он – истеъмоли муродифоти тоҷикии алфози душворфаҳми арабист» [Бердиева 1991, 5].

Муҳаққиқон С.Сулаймонов дар «Очерки мухтасари сарф [морфология]-и забони арабӣ» [2005], С. Д. Қаландаров дар рисолаи «Калимаҳои иқтибосии арабӣ дар «Наводир-ул-вақоеъ»-и Аҳмади Дониш» [2006], А.Ҷ. Саломов «Мутобиқати вомвожаҳои арабӣ дар забони тоҷикӣ» (Адаптатсия арабских заимствований в таджикском языке) [2010], М. Ҷумъаев дар рисолаи илмӣ докторияш «Хусусиятҳои лексикӣ семантикӣ ва калимасозии иқтибосоти арабӣ дар асарҳои насрии Абдуллоҳи Ҷомӣ (дар заминаи «Нафаҳот-ул-унс» ва «Баҳористон») [2022], М. Қ. Маҳмудзода «Вожаҳои истилоҳоти ахлоқии осори Ҳусайн Воизи Кошифӣ ва муқоисаи онҳо бо истилоҳоти «Андар ахлоқ»-и Ибни

Сино» [2024] ва амсоли инҳо мулоҳизаҳои ҷолиби диққатро доир ба вомвожаҳои арабӣ, вожагони илмӣ он ва бо кадом роҳҳо дохил гардидани вомвожаҳои арабӣ ва ғайриарабӣ ё забонҳои дигарро дар таркиби луғавии забонамон зикр кардаанд. Гузашта аз ин, доир ба вомвожаҳои арабӣ ва ғайриарабии хазинаи забони адабии форсии дари тоҷикӣ ва омилу роҳҳои воридшавии онҳо чандин диссертатсияву рисолаҳои илмӣ ва асарҳои таълимӣ таълиф ёфтаанд. Дар асоси ин нигоштаҳо маълум мешавад, ки асрҳои зиёд забони арабӣ чун забони илм, дин, коргузори сабаби гоҳ равнаку гоҳ бозисти забони тоҷикӣ гардидааст. Таъсири он ба сатҳи лексикӣ забони мо хеле амиқ ба назар мерасад. «Таносуби таъсири забони арабӣ дар забони адабии тоҷикӣ ва гуфтугӯӣ он баробар нест, ки ин худ муҳтоҷи таҳқиқ аст, зеро ғановати аносири арабӣ дар осори мактуба, дар басти ҷумла ва ифодаи маъно тағйиротҳои сифатӣ андухтааст, ки забони гуфтугӯӣ аз ин лиҳоз фарқияте дорад, ки боиси фасеҳият ва оммафаҳмӣ он – истеъмоли муродифоти тоҷикӣ алфози душворфаҳми арабист» [Бердиева 1991, 5].

Ҳамин тариқ, воридшавии калимаҳои арабӣ ба таркиби луғавии забони тоҷикӣ, ки миқдоран ва сифатан гуногунанд, тавассути ҳодисоти зиёди сиёсӣ, фарҳангӣ сурат гирифтаанд. «Аз тарафи истилогарони араб забт карда шудани Мовароуннаҳр ва ба хилофат ҳамроҳ карда шудани он муқаддимаи ба ин сарзамин паҳн карда шудани дини ислом ва забони арабӣ буд. Ҳамон навъе, ки дар дигар ҷоҳои хилофат забони арабӣ забони дин ва давлат ҳисоб мешуд, дар Мовароуннаҳр ҳам ҳамон нақшо мебозид...» [Ғафуров 1998, 139].

Арабҳо ба мақсади дар амал давлатӣ кардани забони арабӣ сиёсати арабшавии аҳолиро пеш гирифтанд. Абубакр Муҳаммади Наршаҳӣ дар таълифоташ «Таърихи Наршаҳӣ» ин сиёсати ғоратгаронаю фочиаосори арабҳоро чунин ба қалам додааст: «Қутайба чунин савоб дид, ки аҳли Бухороро фармуд, то як нима аз хонаҳои худ ва манзилҳои худ ба аъроб доданд, то аъроб ба эшон махлут бошанд ва аз аҳволи эшон бохабар бошанд» [Ғафуров 1998, 102].

Лекин ин «чораҳо» забони арабиرو дар сарзамини Мовароуннаҳр пойдор карда натавонист. Он фақат дар чорчӯбаи дину ибодат мустаъмал буду халос. Гарчанде забони тоҷикӣ аз арабӣ хеле мутаассир шуда бошад ҳам, амри вучудаширо қатъ накард, зеро соҳибзабонон муҳофизии пойдори он буданд. Ба қавли Наршахӣ «аҳолии Бухоро дар нигоҳ доштани забони модарии худ боз ҳам сахттар истоданд. Ҳатто баъд аз қабули ислом ҳам ба забони араб Қуръон хонданро қабул накарданд...» [Ғафуров 1998, 139].

Робитаи таҳқиқ бо барномаҳо ва мавзӯҳои илмӣ. Масъалаҳои таҳқиқот бо барномаҳо (лоихаҳо) ва бо мавзӯҳои илмӣ-таҳқиқотии Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав робитаи зич дорад. Натиҷаҳо ва хулосаҳои таҳқиқоти илмӣ дар таҳия ва такмили барномаҳои таълимӣ нақши муҳим бозида метавонанд. Мавзӯи таҳқиқи мазкур дар доираи яке аз самтҳои корҳои илмӣ-таҳқиқотии кафедраи забони тоҷикӣ Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав махсус меёбад.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚ

Мақсади таҳқиқ. Ҳадафи асосии таҳқиқи мазкур омӯзиши вижагиҳои луғавӣ ва сохтории вомвожаҳои осори насри дар асоси маводи осори насрии «Футувватномаи султонӣ», «Ахлоқи Муҳсинӣ», «Рисолаи хотамия»-и яке аз адибони машҳури охири асри XV ва ибтидои асри XVI Ҳусайн Воизи Кошифӣ буда, тақия ба маводи зарурӣ карда, онҳоро ба вомвожаҳои арабӣ ва вомвожаҳои ғайриарабӣ тасниф карда баррасӣ намудаем.

Вазифаҳои таҳқиқ. Бояд гуфт, ки зимни таҳқиқи вижагиҳои луғавии вомвожаҳои осори насрии Ҳусайн Воизи Кошифӣ ҳаллу фасли масъалаҳои зер мадди назар гирифта шуд:

–муайян кардани дараҷаи корбурди муродифоти вомвожаҳои арабӣ ва ғайриарабӣ дар осори насрии нависанда Ҳусайн Воизи Кошифӣ;

–муайян кардани дараҷаи корбурди зидмаъно ё мутазодҳои вомвожаҳои арабӣ ва ғайриарабӣ дар осори насрии Ҳусайн Воизи Кошифӣ;

–нишон додани мавқеи вижагиҳои маъноӣ ва сохторӣ дар анъанавардози навоарӣ дар истифодаи вомвожаҳои арабӣ ва ғайриарабӣ;

–муайян кардани нақши Ҳусайн Воизи Кошифӣ тавассути эҷоди осори насрии гаронбаҳояш дар рушди насри бадеӣ ва илмӣ забони адабии тоҷикӣ ибтидои асри XVI;

–нишон додани дараҷа ва мавридҳои корбасти қолибҳои вомвожаҳои арабӣ дар осори насрии Ҳусайн Воизи Кошифӣ ;

–нишон додани роҳҳои калимасозӣ дар ифодаи қолабҳои вомвожаҳои арабӣ дар осори насрии Ҳусайн Воизи Кошифӣ.

Объекти таҳқиқи диссертатсия асарҳои насрии Ҳусайн Воизи Кошифӣ «Футувватномаи султонӣ», «Ахлоқи Муҳсинӣ», «Рисолаи хотамия» (1991) ва «Футувватномаи султонӣ» (2010) мебошад.

Предмети таҳқиқро дар ин диссертатсия баррасии сохторӣ ва маъноии вомвожаҳои осори насрии Ҳусайн Воизи Кошифӣ ташкил медиҳад. Маводи мазкур беш аз 1000 мисолро фаро мегирад.

Асосҳои назарии таҳқиқ. Дар чараҳои таҳқиқ ва таълифи диссертатсия таҷрибаи илмии муҳаққиқони забоншиноси ватаниву хориҷӣ ба монанди: С. Айнӣ, А. Деҳхудо, А. К. Писарчик, Л. С. Пейсиков, Ю. А. Рубинчик, Т. Д. Чхеидзе, И. С. Брагинский, А. М. Мирзоев, Б. Ниёзмӯҳаммадов, Н. Маъсумӣ, Д. Тоҷиев, Р. Фафоров, М. Н. Қосимова, С. Ҳалимиён, Ҳ. Мачидов, Қ. Восеъ, Д. Хочаев, Ш. Кабилов, М. Султон, А. Ҳасанзода, С. Раҳматуллозода, З. Мухторов, М. Саломӣ, Ф. Шарифзода, Д. Ҳомидов, Ж. Гулназарзода, Х. Камолзода, У. Саъдуллоев ва дигаронро мавриди истифода қарор дода, ба афкори назарии онҳо истинод шудааст.

Асосҳои методологии таҳқиқ. Барои иҷрои кори таҳқиқотӣ аз усулҳои муқоисавӣ-таҳлилӣ, шарҳу тафсири, усули лексикӣ-семантикию сохторӣ, усули баррасии омории воҳидҳои луғавӣ, сарфӣ, наҳвӣ ва мушоҳидаи истифода шудааст. Барои нишон додани ҳолати гузаштаю имрӯзаи ташаккули вомвожаҳои арабию ғайриарабии осори насрии мавриди таҳқиқ қароргирифта аз усули таҳқиқи ҳамзамонӣ (синхронӣ), дерзамонӣ ё таърихӣ (диахронӣ) ва омӯри истифода қардем.

Сарчашмаҳои таҳқиқ. Ба сифати сарчашмаҳои асосии таҳқиқ «Футувватномаи султонӣ», «Ахлоқи Муҳсинӣ», «Рисолаи ҳотамия» (Душанбе: Адиб, 1991) ва «Футувватномаи султонӣ» (Душанбе, 2010)-и Мавлоно Ҳусайн Воизи Кошифӣ истифода шудааст. Манбаъҳои ёвар як қатор луғату фарҳангҳои тафсирии замони муосир ба ҳисоб меравад, ки бар пояи маводи он фарҳангҳои маъноӣ вомвожаҳои арабӣ ва ғайриарабӣ шарҳ дода шудаанд.

Навгони илмии таҳқиқ. Навгони таҳқиқ аз он иборат аст, ки то кунун дар забоншиносии тоҷик доир ба вижагиҳои луғавию сарфии вомвожаҳои арабию ғайриарабии осори насрии Ҳусайн Воизи Кошифӣ рисолаи илмии алоҳида таҳқиқ ва таълиф нагардидааст. Дар диссертатсия бори нахуст вомвожаҳои арабӣ ва ғайриарабии осори насрии Ҳусайн Воизи Кошифӣ ба таври нисбатан мукамал ҷамъоварӣ, тасниф ва таҳқиқи илмӣ шуда, вижагиҳои луғавӣ, сарфии онҳо мавриди баррасӣ қарор гирифта, мақому ҷойгоҳи вомвожаҳои арабӣ ва ғайриарабӣ аз нигоҳи сохтор, маъно ва қолибҳо

таҳлил гардидаанд. Ҳамчунин, дар диссертатсия роҳу равиши шаклгирии вомвожаҳои арабӣ ва ғайриарабии осори насрии нависанда Кошифӣ ба таври мукамал таҳлилу баррасӣ шудаанд.

Нуктаҳои ба ҳимоя пешниҳодшаванда:

1.Мавриди таҳлилу баррасӣ қарор додани чунин мавзӯ барои омӯзиш ва таҳқиқи масоили назариявии марбут ба вомвожаҳои арабӣ ва ғайриарабии осори насрӣ мусоидат менамоянд.

2.Чамъоварӣ, таснифот ва гурӯҳбандии вомвожаҳои арабӣ ва ғайриарабии осори насрии Кошифӣ аз нигоҳи сохтор, асосан, аз ҳисоби воҳидҳои луғавӣ ва сарфӣ ташаккул ёфта, онҳо барои ифодаи мазмуни баланд дар асар асос шуда метавонанд.

3.Нишон додани сабабҳои иҷтимоӣ, таърихӣ ва воридшавии забони вомвожаҳои арабӣ ва ғайриарабӣ дар забони тоҷикӣ ва муайян сохтани нишонаҳои онҳо. Нишон додани мувофиқати ҳамсадоҳои арабӣ бо овозҳои хоси тоҷикӣ.

4.Мухтасар ба таҳқиқ гирифтани вижагиҳои сохторию маъноии вомвожаҳои арабӣ ва ғайриарабии осори мансури адиб.

5.Нишон додани қолабҳои калимасозӣ ва васоити калимасоз бо вомвожаҳои арабӣ ва ғайриарабии осори мансури адиб Кошифӣ.

6. Муайян сохтани манбаъҳои ташаккулу таҳаввули вомвожаҳои арабӣ ва ғайриарабии осори мансури Кошифӣ ва нишон додани воситаю қолибҳои калимасозии онҳо дар диссертатсия ба таври нисбатан мукамал баррасӣ мегарданд.

Аҳаммияти назарӣ ва амалии таҳқиқ. Маводи рисолаи илмии мазкур дар асоси матни осори мансури Ҳусайн Воизи Кошифӣ гирд оварда шудааст. Бинобар ин, маводи рисолаи мазкурро барои гузаронидани дарсҳои курсу семинари махсус аз таърихи забони адабии тоҷикӣ истифода кардан мумкин аст ва ҳамчунин вожаҳои махсус эҷоднамудаи адибро дар фарҳангномаҳо чун мавод истифода намудан мувофиқи мақсаду матлаб хоҳад буд.

Аҳаммияти амалии таҳқиқ дар он зоҳир мешавад, ки хулосаву натиҷаи онро дар иншои мақолаву рисолаҳои илмӣ ва китобҳои дарсӣ метавон истифода намуд. Аҳаммияти амалии рисолаи мазкур аз он иборат аст, ки натиҷаҳои он метавонанд, барои тартиб ва тадвини луғати соҳавии марбут ба вожашиносии таърихӣ, таърихи забони адабии тоҷик дар асрҳои XV-XVI истифода шаванд. Маводи рисола ва мақолаҳои ҷопшуда барои дарсҳои амалию назариявии фанҳои лексикаи забони адабии тоҷик ва таърихи он дорои аҳаммияти бузургии илмию амалӣ мебошад. Ҳамчунин, хулосаҳои илмӣ диссертатсия метавонанд барои таҳияи барномаҳои таълимӣ вожашиносии забони тоҷикӣ, китобҳои дарсии марбут ба фанҳои луғатшиносии забони тоҷикӣ ва масоили вомгириву вомдиҳии забонҳо ба воситаи осори бадеӣ, таърихӣ забони тоҷикӣ истифода шаванд.

Мутобиқати мавзӯи диссертатсия бо шиносномаи ихтисоси илмӣ. Диссертатсия дар мавзӯи «Баррасии маъноӣ ва сохтори вомвожаҳои осори насрии Ҳусайн Воизи Кошифӣ» барои дарёфти дараҷаи илмӣ номзади илмҳои филологӣ бо шиносномаи ихтисоси илмӣ 10.02.01 – Забони тоҷикӣ мувофиқат мекунад.

Саҳми шахсии доктараби дараҷаи илмӣ дар таҳқиқ. Саҳми шахсии доктараби дараҷаи илмӣ дар он зоҳир мегардад, ки аввалин маротиба вижагиҳои маъноӣ ва сохтори вомвожаҳои осори насрии Ҳусайн Воизи Кошифиро дар асоси маводи осори насрии ин адиб, ки дар охири асри XV ва ибтидои асри XVI зиндагӣ кардааст, дар шакли таҳқиқи мукамал, яъне диссертатсияи илмӣ ба таври системанок пажӯҳиш кардааст.

Саҳми диссертант боз дар он аст, ки дар муддати 4 сол ба ҷамъоварии маводи илмӣ, таснифи мавод ва навиштани рисолаи илмӣ машғул шуда, дар робита ба ин масъала мақолаҳои илмӣ таълиф намуда, дар конференсҳо бо маърузаҳои илмӣ баромад кардааст.

Тасвиби амалии натиҷаҳои таҳқиқ. Доир ба муҳтави асосии диссертатсия ва хулосаҳои таҳқиқ муаллиф дар конференсҳои байналмилалӣ, ҷумҳуриявӣ ва маҳфилҳои илмию адабӣ (2021-2024) маърузаҳо хондааст. Бахшҳои асосии

диссертатсия дар чаласаҳои кафедраи забони тоҷикии факултети филологияи тоҷики Муассисаи давлатии таълимии «Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав» пешниҳоду баррасӣ шудаанд.

Диссертатсия дар маҷлиси васеи кафедраи забони тоҷикии Муассисаи давлатии таълимии «Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав» (25.09.2024, суратмаҷлиси №2) муҳокима ва ба ҳимоя пешниҳод шудааст.

Наشري таълифоти илмӣ дар мавзӯи диссертатсия. Нуктаҳои асосӣ ва натиҷаи таҳқиқ дар шакли мақолаҳои илмӣ дар маҷаллаҳои тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон – «Паёми Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав», «Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон» ва дар маҷмуаҳои гуногуни илмӣ чоп шудаанд, ки тоъдодашон 9 адад аст.

Сохтор ва ҳаҷми диссертатсия. Диссертатсия аз муқаддима, се боб, понздаҳ фасл, хулоса ва рӯйхати адабиёт иборат мебошад. Баъзе фаслҳо ба зерфаслҳо тақсим шудаанд.

Ҳаҷми умумии диссертатсия 175 саҳифаи чопи компютериро ташкил медиҳад.

БОБИ I

ВОМВОЖАҲОИ АРАБИИ ОСОРИ НАСРИИ КОШИФӢ ВА ВИЖАГИҲОИ ЗАБОНИИ ОНҲО

Матолиби муқаддамотӣ. Тавре маълум аст, баррасии вомвожаҳои забонҳои дигар ва ҷойгоҳи онҳо дар хазинаи забони дари тоҷикӣ дар пояи осори ҷудогонаи мансур басо муфид ба ҳисоб рафта, роҳҳои воридгарии онҳоро ба забони адабии форсии тоҷикии ин ё он аҳд муқаррар кардан мумкин аст. Бинобар ин, мо тасмим гирифтаем, ки дар ин боби рисолаи илмӣ хеш вижагиҳои забони вомвожаҳои арабии осори насрии ахлоқии Ҳусайн Воизи Кошифӣ, чун: «Ахлоқи Муҳсинӣ», «Футувватномаи султонӣ» ва «Рисолаи хотамия»-ро мавриди таҳқиқу баррасӣ қарор дода, ҷиҳатҳои назарии вомвожаҳои арабӣ ва ғайриарабиро дар асоси нигоштаи муҳаққиқон ва ба қадом дараҷа мавҷуд будани вижагиҳои забони вомвожаҳои осори ахлоқии ин адибро дар қарни XV муайян созем. Хазинаи ҳар як забон дорои вожаҳои муайяни хазинавӣ буда, онҳо таркиби хазинаи луғавии ин ё он забонро созмон медиҳанд. Мувофиқи маълумоти муҳаққиқони соҳа дар таркиби луғавии забонҳои неруманду пурғановат, хосатан, забонҳои, ки таърихи қадим доранд, таркиби луғавиашон ба ҳазорон воҳидҳои луғавӣ мерасад. Гузашта аз ин, ҳар як адибу шоир низ барои пурғановат шудани таркиби луғавии забони адабӣ нақши муассир дорад. Ба таври мисол, таркиби луғавии адибони тавоноро пайгирӣ кунем, теъдоди вожаҳо дар осори онҳо беш аз 20-30 ҳазорро ташкил медиҳанд, ки ин адад хеле нерумандиву забондонии ин ё он адибро ошкор мекунад. Дар таркиби луғавии намояндагони қишрҳои дигари ҷомеа ин миқдор боз ҳам камтар ба назар мерасад. Вале тамоми вожаҳои таркиби луғавии забон чун моли муқаддаси дигари миллии соҳибонаш дар фарҳангу луғатҳои нимтафсирию тафсирии бисерчилдаи куҳан ва муосир нигоҳ дошта мешаванд ва дар мавриди зарурат соҳибони забон қисме аз онҳоро бо тақозои давр аз нав истифода карда метавонанд.

Мазмуну мундариҷаи ҳар як вожаи ҷудоғонаи ҳазинаи забон ба ғайр аз баёни маъниҳои лексикӣ, инчунин, маълумоти басо муҳимро дар робита ба пайдоишу сарчашма, имкониятҳои истифодабарӣ ва ҳамнишинии онҳоро ниғаҳдорӣ мекунад. Бахусус, масоили сарчашмаи пайдоиши вожаҳо басо ҷолиби диққат буда, он на танҳо диққати мутахассисону таҳқиқгарони забон, балки диққати ҳар як фарди донишманду маърифатдӯстдорро ба худ ҷалб мекунад.

Вожаҳои таркиби луғавии забони адабии муосири тоҷик, ба андешаи забоншинос Ҳ.Мачидов, аз нигоҳи пайдоиш, ҳақиқатан, аз қабатҳои гуногуни луғавӣ иборат буда, дар онҳо дар баробари вожаҳои забони тоҷикӣ, ки аз нигоҳи теъдод миқдоран каманд, инчунин вомвожаҳои забонҳои дигар ба назар мерасанд, ки дар замонҳои гуногун ба таркиби луғавии забони форсии тоҷикӣ бо роҳҳои гуногун ворид гардидаанд. Албатта, ин қабил калимаҳоро чун вожаҳои бегона донишмандон мумкин нест, зеро бештари онҳо ба табиати забони модарии мо мутобиқ шуда, аз шакли қадимашон басо дур гардидаанд [Ҳ.Мачидов, 2007, С. 78].

Ҳамин тавр, дар боби мазкур чунин масъалаҳо доир ба вомвожаҳои забони арабӣ ва ғайриарабӣ матраҳ мегарданд: Вомвожаҳои арабӣ ва баъзе масоили назарии онҳо; вомвожаҳои арабӣ; қолибҳои вомвожаҳои арабӣ; Вомвожаҳои арабии исмӣ; Вомвожаҳои арабии зарфӣ; вомвожаҳои ғайриарабӣ.

1.1. Вомвожаҳои арабӣ ва баъзе масоили назарии онҳо

Дар забоншиносии ватанӣ ва хориҷӣ роҷеъ ба вомғириву вомдиҳии забонҳо байни ҳамдигар таълифоти зиёде мавҷуданд, ки дар онҳо роҳҳои иқтибосшавии калимаҳо ба забони тоҷикӣ аз даврони қадим ва то кунун маълумот дода шудааст, ки чанде аз онҳоро, чун: профессорон М. Н. Қосимова дар китоби «Таърихи забони адабии тоҷик» [2003] ва Т. Бердиева дар асари «Назарияи тарҷума» [1991], С. Ҳошимов дар мақолаҳои «Баъзе хусусиятҳои муродифҳо дар «Гулистон»-и Саъдии Шерозӣ» [1971] ва «Якҷанд ҷиҳати

семантикии калимаҳои арабӣ дар «Дастур-ул-мулук»» [1995], Ш. Кабиров дар мақолаи «Муродифҳои пайдарпай дар «Таърихи Бадахшон» [1983] ва дар «Луғати омонимҳо дар забони адабии тоҷик» [1996], Б. Камолиддинов «Забон ва услуби Ҳаким Карим» [1967], С. Сулаймонов дар «Очерки мухтасари сарф [морфология]-и забони арабӣ» [2005], Ш. Каримов «Семантикаи воҳидҳои луғавии ғазалиёти Ҳофиз» [1994], М. Саломов «Ифодаи маҷоз дар ғазалиёти Ҳофизӣ Шерозӣ» [2000], З. Мухторов «Лексикаи ирфонии ғазалиёти Саной» [1999], Ш. Ҳайтова «Баъзе хусусиятҳои лексикӣ-семантикии ғазалиёти Камоли Хучандӣ» [2007], Ж. Гулназарова «Таснифоти семантикии феълҳо дар «Баҳористон»-и Абдурраҳмони Ҷомӣ» [2009], М. Ҷумъаев «Хусусиятҳои лексикӣ семантикии «Нафаҳот-ул-унс»-и Абдурраҳмони Ҷомӣ» [2007] ва «Хусусиятҳои лексикӣ семантикӣ ва калимасозии иқтибосоти арабӣ дар асарҳои насрии Абдураҳмони Ҷомӣ (дар заминаи «Нафаҳот-ул-унс» ва «Баҳористон») [2022], Х. Табаров «Вижагиҳои луғавии забони ашъори Ҳоҷӣ Ҳусайн Кангуртӣ» [187], С.М.Сабзаев «Забон ва услуби шоирони маорифпарвар», С. Д. Қаландаров «Калимаҳои иқтибосии арабӣ дар «Наводир-ул-вақоъ»-и Аҳмади Дониш» [2006], С. Исматов «Тоҷ андар «Шоҳнома»» [2009], С. Расулов «Забон ва услуби назми Нақибхони Туғрал» [2010], У. Саъдуллоев «Хусусиятҳои луғавӣ ва маъноии «Футувватномаи султони»-и Ҳусайн Воизи Кошифӣ» [2010], А.Ҷ. Саломов «Мутобиқати вомвожаҳои арабӣ дар забони тоҷикӣ» (Адаптатсия арабских заимствований в таджикском языке) [2010], М. Қ. Маҳмудзода «Вожаҳои истилоҳоти ахлоқии осори Ҳусайн Воизи Кошифӣ ва муқоисаи онҳо бо истилоҳоти «Андар ахлоқ»-и Ибни Сино» [2024] ва амсоли инҳоро метавон ном бурд.

Ҳамчунин маълумоти ҷолибро дар бобати сайри таърихии вомвожаҳо дар таркиби луғавии забони форсии тоҷикӣ дар китоби ду ҷилдаи сарвари маҳбуи кишварамон Эмомалӣ Раҳмон, ки бо унвони «Забони миллат – ҳастии миллат» маъруф аст, ба даст овардан мумкин аст. Аз ҷумла, доир ба самтҳои таҳқиқи амалишавии вомгириву вомдиҳии забонҳо чунин маълумот овардап шудааст: «Масъалаи таҳқиқи калимаҳои истилоҳоти иқтибосӣ дар забони модарии мо дер

боз таваҷҷуҳи муҳаққикони зиёдро ба худ ҷалб карда, дар ин замина аз ҷониби муҳаққикони ватанию хоричӣ чандин таҳқиқоти судманд анҷом пазируфтааст. Муҳаққикони тоҷик Н.А.Шаропов, Т. Бердиева, Сайфиддин Назарзода, Мирзо Ҳасани Султон ва чанде дигарон низ дар ин масъала андешаҳои ҷолиб баён кардаанд, вале бо вучуди ин ҳама кӯшишҳо ҳанӯз ҳам бисёр паҳлуҳои ин масъала ба таври бояду шояд таҳқиқ нашудааст ва интизори таҳқиқу мутолиаи ҷиддии илмист» [Раҳмон, 2018, Қ.2, с. 427].

Зимни ин банди наҳви таъкиди махсус кардани муаллифи асари номбурда айни муддао буда, дар воқеъ, ҳанӯз ҳам бисёр паҳлуҳои ин масъала ба таври бояду шояд таҳқиқу баррасӣ нагардидааст ва лозим ба ёдоварист, ки корҳои шоёнӣ мондагор дар ин самт анҷом дода шавад..

Инчунин дар ҳамин асар боз муаллиф роҳу сабабҳои иқтибосшавии калимаҳоро аз як забон ба забони дигар ба чанд омил вобаста медонад, ки чанде аз онҳоро барои тақвияти андешаамон зикр менамоем: 1) *Сабабҳои таъсири мутақобили забонҳо*. Донишмандони муосир чанд амалро бо каме тағйири ҷо ва каму зиёдии шаклҳо сабаби нуфуз ва даромехтани забон мешуморанд. Назар ба аҳамият ва доманаи вусъат сабабҳои асосии нуфуз ва омезиши забонҳоро чунин хулоса кардан мумкин аст: а) *Сабаби иқтисодӣ*. Луғат ва истилоҳот мумкин аст дар натиҷаи алоқа ва робитаҳои гуногуни иқтисодӣ аз як забон ба забони дигар дохил шаванд. Ин кор дар ҳама давраҳо ва дар ҳама кишварҳо кори сода ва одӣ ҳисоб мешавад. Имрӯз чун доманаи муносибатҳои гуногуни иқтисодии давлатҳо аз ҳарвақта дида фарохтар ва густурдатар аст, ин доду гирифт бисёртар ва зудтар сурат мегирад. Масалан, вақте ки маҳсулоти хоси кишваре ва ё ашёи сохтаи як давлат ба мамлақати дигар содир мешавад, маъмулан номи вай ҳам ба он кишвар содир мешавад, монанди “ҷой”-и чинӣ, “қаҳва”-и арабӣ ва “почта, телефон, телеграф, радио”-и аврупоӣ, ки дар садаи ахир ба ҳамаи забонҳои ҷаҳон дохил шудаанд. б) *Нуфузи динӣ*. Нуфузи динӣ яке аз муҳимтарин ва муассиртарин сабаби интиқоли калима ва истилоҳоти як забон ба забони дигар ба шумор меравад. Азбаски нуфуз аз тариқи ақида сурат мегирад, бинобар ин вай бо истилоҳоти хоси худ дар забон дохил мешавад ва

ин истилоҳот солҳо ба сурати аслии худ боқӣ мемонад. Масалан, **ҳач, закот, муноҷот, ғилмон, кавсар, зикр** ва садҳо калимаи дигар беш аз ҳазор сол аст, ки дар забони тоҷикӣ ба ҳамон сурати арабии худ боқӣ мондаанд ва ақида боис шудааст, ки касе то имрӯз дар фикри тағйир додани онҳо нест. Бинобар ин, то имон ва ақида боқист, ин истилоҳот зинда хоҳанд монд. *в) Сабаби низомӣ.* Дар натиҷаи ҷангҳо ва истилову ғалабаи як давлат бар давлати дигар нуфузи забони вай, албатта, ба шарте ки ин забон забони расо ва қавӣ бошад ва ин истило муддати дароз давом кунад, як силсила истилоҳоти идорӣ, сиёсӣ, иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва фарҳангии тарафи ғолиб ба забони халқи мағлуб таҳмил мешавад. Гоҳо ин калима ва истилоҳот пас аз заволи ҳукумати ғолиб низ то дер мавҷудияти худро идома медиҳанд, монанди луғатҳои арабӣ, чун туҳфа, ақд, эҳтиром, ғанимат ва ғайра, ки то имрӯз дар забони тоҷикӣ боқӣ мондааст [ниг.: Раҳмон, 2018, Қ.2, с. 429].

Нахуст ин, ки замоне, ки арабҳо қасди ғасби ин сарзамин карданд, дар ин қаламрав, тавре ки ишора шуд, на низоми сиёсии устувор, на суботи фикрӣ ва на дини ягонаи қавӣ вучуд дошт. Арабҳо бошанд бо худ дини нав ва ҷаҳонбинии тозае оварданд, ки дар оғоз фароиз ва вочиботи он аз расмиёт ва одоби дину оини пешини ин мардумон осонтар ва пешқадамтар буд. Аз ин рӯ дини онҳо кам-кам тавонист он халои маънавиро пур кунад. Аз ҷониби дигар, забони расмии Сосониён – паҳлавӣ, ба фикри олимони муосир забони расое набуд ва адабиёту китобҳои маҳдуде дошт ва илова бар он алифбои он мураккаб ва омӯхтанаш мушкил буд. Ҳатто гуфтан мумкин аст, ки дар замони ҳучуми арабҳо ҳамон лаҳҷаҳои маҳаллии пароканда вучуд доштанд, ки ҳанӯз шакли забони ягонаи умумӣ ва расмӣ нагирифта буданд. [сах. 433]

Пас аз он ки ҳукумати арабӣ дар бисёре сарзаминҳо густариш ёфт ва доманаи нуфузи фарҳанги он аз ҳудуди Чин то уқёнуси Атлантика паҳн гардид, донишмандони кишварҳои зерин нуфузи ҳукумати араб, аз ҷумла олимони Мовароуннаҳр, ба далели он ки забони арабиро хубтар медонистанд ва низ ба забони арабӣ менавиштанд. Бад-ин тартиб забони арабӣ илова бар забони динӣ

будан забони сиёсӣ, илмӣ, иҷтимоӣ ва тахминан забони расмии тамоми мусулмонон гардид.

Лозим ба ёдоварист, ки нуфузи забон ва луғати араб дар тамоми давраи ҳукмронии онҳо яқсон набуд. Замоне, ки онҳо сарзаминҳои гуногунро фатҳ карданд, ханӯз дастгоҳи мураттаби давлатӣ ва низомии идории мушаххас надоштанд ва аз лиҳози фарҳангӣ аз мардумони Эронӣ Мовароуннаҳр дар зинаҳои пасттар қарор гирифта буданд. Ва аксарияти лашкариёни онҳо, ки дар фатҳи ин сарзаминҳо ва мусулмон кардани мардумони он иштирок доштанд, бесавод ва бештар машғули назорати анҷоми расму русуми динӣ буданд. Аз ин лиҳоз, дар оғози истилои араб танҳо миқдори маҳдуди калима ва истилоҳоти динӣ, ки таъбаъан хоси дини ислом буданд ва дар форсӣ муодил надоштанд, аз **қабилӣ ҳаҷ, закот, муъмин, мусулмон, кофир, ҷиҳод, оят, қибла, меҳроб, минбар, тақбир** ва амсоли он ва дар навбати дувум вожа ва луғати кутӯҳи сиёсӣ ва иҷтимоии ҷаҳони арабӣ, ки дар форсӣ дар баробари онҳо луғати дароз ва ё ғайриҷаҳонӣ мавҷуд буд, **чун миллат, давлат, халқ, ҳаққу ботил, ҳарб салом, золим мазлум** ва ғайра дохил шуданд.

Чун давлати мураттабу муназзам бунёд гардид, қору бори мардум ба давлат, қормандон ва идораҳои давлатӣ афтод, қам-қам луғат ва истилоҳоти идорӣ аз забони арабӣ гирифта шуд ва ба калимаю истилоҳоте монанди **султон, шаҳна, ҳоким, истеҳком, қазо, хилофат, тақсир, мизон, харҷ, мол, муставфӣ** ва ғайра ба забони мо дохил шуд.

Ноғуфта намонад, ки арабҳо низ дар ин ҷараёни барҳурд ва омезиш бо мардуми форсизабон ва забони онҳо миқдори зиёди луғат, махсусан дар соҳаи қорҳои идорӣ иқтибос гирифтанд ва бидуни таасуб онҳоро истифода бурданд.

Ба ҳамин тариқ, забони арабӣ ба забони тоҷикӣ ба шаклҳои гуногун таъсир расонида, тақрибан тамоми соҳа ва риштаҳои ҳаёти иқтисодиву иҷтимоӣ ва фарҳангии тоҷиконро фаро гирифт, ба тавре ки донишмандони муосир миқдори луғат ва истилоҳоти арабиро дар забони мо аз 40 то 60 дар сад тахмин мекунанд. Муҳаққиқи барҷастаи эронӣ Алии Фурӯғӣ ҳатто менависад, ки

«тамоми мардуми олам пазируфтаанд, ки забони мо аз назари нубуғ эронист ва аз лиҳози луғат арабӣ» [Раҳмон, 2018, Қ.2, с. 437].

Доир ба таърихи воридшавии калимаҳои бегона ба таркиби луғавии забонҳои эронӣ, аз ҷумла забони тоҷикӣ забоншинос Д. Саймиддинов чунин изҳори назар кардааст: «Вожаҳои иқтибосӣ новобаста ба теъдод дар системаи луғавии забони форсии миёна дорои мақом ва арзиши хос мебошанд. Ин луғоту истилоҳот бунёди иҷтимоиву таърихӣ дошта, ҳамчун намунаи амалӣ аз равобити сиёсиву иқтисодӣ ва фарҳангии Эрон то замони Сосониён ва аҳди сосонӣ маънӣ мешаванд. Равобити байниҳамдигарии забонҳои эронӣ ва ҳамчунин забонҳои эронӣ бо забонҳои ғайриэронӣ ба чандин давраҳои таърихӣ мансуб буда, собиқа ва суннати куҳани хатгӣ дорад. Ин робита, бинобар осори хатгӣ, байни забонҳои форсии бостону мидӣ ва форсии бостон ба дигар забонҳои ғайриэронӣ (эламӣ, аккадӣ, оромӣ, юнонӣ) аз замони Ҳахоманишиён оғоз мегардад» [Раҳмон, 2018, Қ.2, с. 437].

Ҳамин равобит дар замони Сосониён тавсияи бештар пайдо карда, соҳоти гуногуни луғоту истилоҳотро фаро гирифта, вомвожаҳои эрониву ғайриэронӣ ба форсии миёна ҳам дар натиҷаи робитаи мустақими байни забонҳо ва ҳам аз тариқи забонҳои форсии бостону портӣ ворид гардидаанд. Манбаи иқтибосӣ ин вожаҳо дар забони форсии миёна яқсон нест. Бархе аз лучоту истилоҳот аз роҳи суннати гуфторӣ ва гурӯҳи дигар тавассути суннати навишторӣ иқтибос шудаанд.

Вожаҳои иқтибосӣ дар забони форсии миёна ҳангоми тавзеҳи лучати матнҳои ҷудогона зикр ва ё ташреҳ шуда, аммо ин масоил ба таври кул дар шакли алоҳида ҷамъбаст ва арзёбӣ нагардидааст. Дар ин бахш иддае аз вожаҳои иқтибосии эрониву ҷайриэронӣ, ки дар осори паҳлавӣ ва форсии миёнаи монавӣ ба қор рафтаанд, баррасӣ мешавад.

Дар нигоштаҳои забоншинос С. Назарзода низ ин масъала матраҳ гардидааст. Аз ҷумла, дар асари «Лингвистическое изучение классических письменных памятников» (2004) ӯ дар бораи иқтибосоти калимаҳои забонҳои бегона ва доираи истифодаи онҳо дар осори хаттии адабиёти классиқиамон

ибрози назар кардааст ва аз ин асарҳои мавриди баррасӣ қарор дода, мисолҳои зиёд овардааст [Назарзода, 2004, с. 194-196].

Ба қавли забоншинос М.Н.Қосимова «ҳар як забон бе иқтибос аз забонҳои дигари дуру наздик арзи вучуд дошта наметавонад. Сабабҳои аз забонҳои дигар иқтибосшавии калима ва таркибу ибораҳо гуногун мешаванд: ҳамсарҳад будан бо мамлакатҳои дигар (рафтӯмад, додугирифт, муносибатҳои хешутаборӣ), тиҷорат, муносибатҳои дипломатӣ, пешрафти илму тех-ника, тарҷумаи асарҳои халқҳои дигар ва амсоли инҳо»[Қосимова, 2010, с. 89-90].

Ҳамин тавр, доир ба иқтибосшавии вожаҳо ба як забон ба забони дигар таърихи қадима дошта, ин чараён то имрӯз идома дорад, ки дар ин бобат дар забоншиносии тоҷикӣ асарҳои зиёде навишта шудааст, ки мо чанде аз онҳоро дар боло зикр кардаем. Дар воқеъ, воҳидҳои луғавие ба забон иқтибос мешаванд, ки истилоҳоти илмию техникӣ, динӣ, номи асбобу анҷоми рӯзгор, либосу либосворӣ, хӯрокворӣ, калимаҳои мансуби аломат, мафҳумҳои маъниро (абстрактро) ифода намоянд. Бояд хотиррасон кард, ки калимаҳои иқтибосӣ (вомвожаҳо) ба қонуну қоидаҳои забони иқтибосшаванда мувофиқ мегарданд ва чунон дар забон ҳазм мешаванд, ки соҳиби забон иқтибосӣ будани ин гуна калимаҳоро ҳатто дарк намеkunанд.

1.2. Вомвожаҳои арабӣ

Вомвожаҳоро дар илми забоншиносӣ иқтибос низ мегӯянд, ки ин истилоҳ аз забони арабӣ гирифта шуда, маънои нур гирифтани; аз сухани касе дар сухани худ овардан, порча ё фикрае, ки муаллиф барои тасдиқ ё эзоҳу тақвияти фикри худ аз асар ё гуфтаҳои дигар кас айнан овардааст. Доир ба иқтибос дар «Фарҳанги мухтасари истилоҳоти забоншиносӣ» маълумоти зерин сабт ёфтааст: «...иқтибос ба мақсадҳои зерин кор фармуда мешавад: 1. Барои далел матлаберо аз Қуръон ё Ҳадис гирифта, дар гуфтор ва матни худ дохил кардан ишорат ба сарчашма:

Он дурухро чомаи оёти зебой шинос,

Хубрӯён карда 3-он чо ояти иқтибос. [Чомӣ]

2. *Гирифтани дониш аз касе ё китобе:*

Кай ба ҳар чашме назарбозон тамошояш кунанд,

Ҳам магар нур иқтибос аз рӯи зебоаш кунанд. [Соиб]

3. *Барои исботи фикр ва ё шарҳи он аз суханҳои шахси муътабар ё китобе* овардани порчае. Иқтибос ду навъ мешавад: айнан ва мазмунан. Иқтибоси айнан дар нохунак гирифта шуда, сарчашмаҳои он, яъне номи муаллиф, номи асар, соли нашр ва саҳифаи он нишон дода мешавад. Дар сурати мазмунан истифода шудани ин ё он фикр номи муаллиф ва асари ӯ ба тариқи зайл оварда мешавад: ҳамон навъе ки фалонӣ дар асараш (...) таъкид мекунад... Дар ин маврид далел бе нохунак оварда мешавад» [ФМИЗ 2015, с. 78].

Дар боло сухан дар бобати иқтибосе рафт, ки дар қорҳои илмӣ истифода мешаванд. Ғайр аз ин зимни мафҳуми вомвожа калимаеро мефаҳманд, ки аз таркиби луғавии забони дигар ба забони тоҷикӣ гузашта, дар хидмати соҳибони он забон қарор мегирад.

Тавре ки медонем, «пас аз истилои араб ва ташаккули тамаддуни исломӣ забони арабӣ дар саросари қаламрави хилофат, аз ҷумла дар Хуросону Мовароуннаҳр забони расмии давлатдорӣ ва илму адаб гардид. Гузашта аз ин, дар он рӯзгор дар Шарқи Наздику Миёна вазифаи забони байналмилалиро бар дӯш

гирифт, чунон ки дар Аврупои асрҳои миёна ҳамчунин мақомро забони лотинӣ соҳиб буд» [Эмомалӣ Раҳмон, 2018, К.1, С. 240] .

Аз ин рӯ, бояд гуфт, ки роҳи пурғановат гардидани хазинаи ин ё он забон аз забони дигар омадани калимаву воҳидҳои забонӣ маҳсуб ёфта, бештари халқҳо дар давраи тараққиёти худ бо халқҳои дигар ва, пеш аз ҳама, ҳамсоя муносибатҳои иқтисодию маданӣ пайдо мекунанд. Ғайр аз ин, дар марҳилаҳои мухталиф як халқ дар натиҷаи ҳуҷум аз болои мардуми кишвари дигар ғолиб омада, ба таври иҷборӣ забони худро барои истифода чун забони расмӣ қорӣ мекунад. Дар натиҷа аз забони халқи ғолиб ба тадриҷ ба забони халқҳои мазлуму мағлӯб калимаҳои зиёд ворид мегарданд. Халқи тоҷик низ дар давраи ташаккул ва тараққиёти худ ба бисёр халқҳо муносибат дошт, бинобар он ба таркиби луғавии забони мо воридшавии вомвожаҳои зиёде аз таркиби луғавии забонҳои муқтадири дунё, чун: арабӣ ва ғайриарабӣ (чинӣ, ҳиндӣ, юнонӣ, туркӣ-муғулӣ, русӣ сурат гирифтааст. «Масъалаи иқтибоси вожаҳои бегона дар тамоми забонҳои ҷаҳон мушоҳида мешавад, зеро забонҳо дар таърихи тулонии рушду инкишофи худ ҳамеша дар робитаву тамос ва бархурд бо ҳамдигар қарор доранд. Бар андешаи муҳаққиқи рус Н. П. Черных, забоне, ки аз лиҳози луғавӣ покизагии комил дошта бошад, вучуд надорад ва таркиби луғавии ҳеҷ забоне аз калимаҳое, ки рӯзгорони мухталиф ва мавридҳои гуногун аз забонҳои дигар иқтибос гирифта шудаанд, холӣ нест. Ин раванд ба ақидаи забоншиноси тоҷик С. Назарзода, воқеан барои ғанӣ шудани таркиби луғавии забон бо калимаву истилоҳот омили муҳим маҳсуб мешавад, зеро таркиби луғавии ҳар як забон на танҳо аз ҷайзи истифодаи луғати асил ва хоси худ, балки бо кумаку мусоидати калимаҳои иқтибосӣ аз забонҳои дигар рушду такомул меёбад. Аз ин рӯ, ба қавли маъруф, даъвои “забони холис ” монанди “ наҷоди холис” ба ҷуз тасавури ботил чизи дигар нест» [Эмомалӣ Раҳмон, 2018, с. 426].

Дар умум, вомгирии калимаҳо аз забонҳои дигар аз замонҳои қадим дар забони мо роиҷ буда, баъзан аз рӯйи зарурат ва баъзан бемаврид ба таркиби луғавии осори адибон омадаанд. Яъне адибон бо ин роҳ таркиби луғавии

забонро пурбор мегардонанд, ки дар ин бобат муаллифи китоби «Забони миллат – ҳастии миллат» чунин фармудааст: «Калимаҳое, ки аз забонҳои дигар иқтибос гирифта мешаванд, дар рушду ғанои таркиби луғавии забон нақши муҳим доранд. Бештари ин калимаҳо ба таркиби луғавии забон дохил шуда, ба меъёрҳои овозӣ ва қоидаҳои дастурии он мутобиқ мегарданд ва гоҳе шакли худро ба кулӣ иваз карда, маънои мазмунӣ нава пайдо мекунанд. Раванди иқтибос гирифтани калимоту истилоҳот аз забонҳои дигар ба забони модарии мо ба тарзи гуногун сурат гирифта, тамоми соҳаҳои илму фарҳанг ва зиндагиву рӯзгори мардумро фаро мегирад» [Эмомалӣ Раҳмон, 2018, с. 426]. Ҳамчунин вомвожаҳои забонҳои ғайриарабӣ дар поён меорем:

-аз юнонӣ: *динор, дирам, иқлим, номус, пиёла. мумиё...*

-аз хитой: *чой, чин, чинӣ...*

-аз ҳиндӣ: *нилуфар, миндал, лак, кичирӣ, банг...*

-аз туркӣ-муғулӣ: а) ному лақаб ва мансабу вазифа: *Эргаш, Юлдош, Ҷурақул, Турсун, Уғулой, ясавул ...;*

б) номҳои хешу табор: *тағо, апа, она, поччо ...*

в) номҳои узви бадан: *қабурға, қавоқ, чакка, чўтур, қош...*

г) номи хуроквориҳо: *умоч, қотурма, қурут, талқон, қаймоқ ...*

ғ) предметҳои рӯзгор: *қошуқ, чумча, қайчӣ, сачоқ, қуроқ, қумгон, бўғча, чилим, ямоқ, чорук, туқум, сақич, қилич, елим, ем...*

д) номи паррандаву ҳайвонот: *қуш, чумчуқ, қалдирғоч, қучқор, юрмон, қурбоққа, қароқўлӣ, урдак, бурдоқӣ...*

е) номи растаниҳо: *янтоқ, юнучқа, курмак, кукнор...*

-аз арабӣ: *адаб, амонат, амр, ароба, байн, байт, баҳо, баҳс, виҷдон, дарс, зикр, зарб, имзо, интиҳоб, интизор, инкор, инкишоф, иморат, имтиёз, имтиҳон, иҷора, ишора, идора, китоб, котиб, лақаб, мактаб, макр, навбат, расм, ривоҷ, саф, суръат, таҷриба, тановул, талаба, тоқат, талоқ, тобут, тарбия, тартиб, халқ, фан, ҳикоят, ҳалок, ҳичрон, ҳақ, ҷинс*

Мусаллам аст, ки вомвожаҳои арабии дар ҳазинаи забони тоҷикӣ мавҷудбуда аз нигоҳи миқдор хеле зиёд буда, бо мурури замон аз бунёди худ то

андозае дур рафтаанд ва ба дигаргунии шаклӣ дучор гардиданд, ки то имрӯз онҳо аз рӯйи якчанд нишонаи овой, дастурӣ ва луғавияшон аз вожаҳои дигари забонамон тафовут доранд. Вижагии дигари чолиби вомвожаҳо дар он аст, ки аломатҳои забониашон нисбат ба дастаҳои вомвожаҳои дигари забон дар низоми муайяну маълум ифода меёбанд. Дар ин бобат муҳаққиқон Т. Бердиева [1991], С. Сулаймонов [2005], Ҳ. Мачидов [2007] ва чанде дигарон ибрози андеша намуданд. Аз ҷумла, забоншинос Т. Бердиева чунин зикр менамояд: «Таҳлили иқтибосоти арабӣ шаҳодат медиҳад, ки аксарияти воҳидҳои луғавии иқтибосшударо масдарҳо ташкил медиҳанд. Вақте ки сухан дар бораи масдару исму фоилу мафъул меравад, мо он калимаҳои тоҷикиеро дар назар дорем, ки аз ҷиҳати пайдоиш арабӣ буда, ҷузъи комилҳуқуқи таркиби луғавии забони тоҷикӣ шудаанд» [Бердиева, 1991, С. 53-54]. Ҳамин андешаҳоро ҳамчунин забоншинос Ҳ. Мачидов тақвият медиҳад ва зикр менамояд, ки вомвожаҳои арабӣ дорои нишонаҳои муайяни луғавӣ, овозӣ ва сарфӣ буда, доир ба ҳар як нишона метавонанд чанд ҷумла зикр намуд. Аз рӯйи мулоҳизаҳои ӯ ҷиҳатҳои овой яке аз нишонаҳои фарқкунан- даи вомвожаҳои арабӣ маҳсуб ёфта, дар онҳо ҳамсадои ҳалқӣ, ки дар алифбои имрӯзаи мо баробари аломати сакта аст, ба назар мерасад: **шамъ, наъра, муътабар, шуъба, эътибор...** Дар ин нишона ҳамсадои ҳалқӣ дар худ овози арабии ξ [айн] ва ϵ [ҳамза]-ро инъикос карда, фақат дар ҷойгоҳи байн ва охири вомвожа омада, дар аввали калима, ки таърихан ва дар талаффузи арабӣ ба назар мерасанд, ифода ё талаффуз намегарданд: ақл, ишқ, ирфон, ибора...; Нишонаи дигари **вомвожаҳои арабӣ дар онҳо ифода ёфтани ҳамсадои қ, ки онро дар фонетика ҳамсадои зичи забончагӣ меноманд:** кадр, қудрат, қолир, қосим, муқаддам, муқаддас, қасида, қонун, таҳқиқ ва амсоли инҳо. Бояд гуфт, «ифодаёбии фонемаи қ танҳо хоси вомвожаҳои арабӣ набуда, ин фонема дар таркиби вомвожаҳои туркиву муғулӣ низ ба назар мерасанд: **таёқ, қаймоқ, қайроқ ва амсоли инҳо; Нишонаи дигари вомвожаҳои забони арабӣ дар таркиби онҳо пайхам омадани ду овози садонок дар таркиби як вожа:** муомила, муодила, таоруф, таомул, муосир, тайин ва амсоли инҳо; Дар решаи калимаҳои арабӣ такрор омадани

ҳамсадоҳо низ яке аз нишонаҳои вомвожаҳои арабӣ маҳсуб меёбад: мунаввар, муҳаррам, мукаррам, муҳаббат, ташаккур, муҳаммад, мушарраф, мутақаббир, муттафил, муттаҳид, муттафик, иттифол, иттилоъ, иттифоқ ва монанди инҳо» [Мачидов, 2007, С. 101-102].

Ҳамчунин, муҳаққиқони забони арабӣ нишонаҳои сарфиро низ чунин шарҳу маънидод намудаанд: **а) Забони арабӣ** забони флективӣ буда, дар забонҳои флективӣ шикастани реша дар ҷойгоҳи аввалини нишонаҳои намоёни сарфӣ маҳсуб меёбад. Мутахассисони забони арабӣ аз рӯи решаи **фъъл** чандин қолаби вожаҳои ҳамвазни арабиро ба вучуд оварда, ҷиҳати муайяни навъҳои сохтори калимаҳо, маъниҳои луғавию дастурии вожаҳои забони арабӣ ёрӣ мерасонанд. Мисол, аз решаи се овози ҳамсадодостаи **КТБ** - كتب шаклҳои граматикии китоб - كتاب, котиб - كاتب, мактуб - مكتوب, мукотиба - مكاتبه ва монанди инҳо падида оварда шуда, ба забони тоҷикӣ ҳар яке чун вожаи алоҳида дохил гардидаанд: китоб, котиб, мактуб, мукотиба, назм, танзим, нозим ва ғайра. Дар асарҳои мансури нависанда низ баъзеи ин вожаҳои ҳамреша аз тарафи муаллиф истифода гардидаанд: Дар **китоби** «Ҷавоҳир-ул-иморат» оварда...маҳале воқеъ шуда,...[2, 175]¹. Ургони давлати Муҳаммад Тоҳир ҳама пинҳони **китобатҳо** ба Яъқуб фиристоданд... [2, 186]. Душмани маликро хуш омад ва ҳама **мукотиби** эшон дар харита ва муҳр бар он ниҳода ба хизона супурд [2, 194]. ... ва он харитаи **мактубҳо**, ки ургони давлати вай.... [2, 194].

б) Вомвожаҳои арабӣ новобаста ба он ки дар таркиби луғавии забони арабӣ мутааллиқи кадом ҳиссаи нутқ доништа мешаванд, дар ҳазинаи забони адабии тоҷикӣ ҳамчун исмҳо, сифатҳо ва ба миқдори муайян чун зарфҳо ворид гардидаанд. Гуфтан ҷоиз аст, ки дар байни вомвожаҳои арабӣ, ҳамчунин, вожаҳои ифодагари шумораву ҷонишин ва пайвандакҳои арабӣ ягон-ягон низ ба мушоҳида мерасанд, вале миқдори ин қабил вомвожаҳо дар қиёси исму

1. Кошифӣ Ҳусайн Воиз «Футувватномаи султони», «Ахлоқи Муҳсинӣ», «Рисолаи хотамия» // Ҳусайн Воизи Кошифӣ. – Душанбе: Адиб, 1991. – 320 с. – Минбаъд дар қавсайн бо рақами 1 «Футувватномаи султони» (Саҳ. 26-123), бо рақами 2 «Ахлоқи Муҳсинӣ» (саҳ. 126-289) ва рақами 3 «Рисолаи хотамия» (саҳ. 292-320) ишора шуда, саҳифаҳои ҳамин асарҳо оварда мешааванд.

сифат ниҳоят ночизанд. Аз сабаби он ки вомвожаҳои арабии мансуб ба исмҳо дар забони тоҷикӣ зиёданд, як даста нишонаҳои морфологии ин қабил вомвожаҳо ба воситаи калимаҳои мансуб ба исм дар шакли рехта ниғаҳдорӣ шудаанд. Чунончи, дар намуди суратёфтаи ҷинсияти дастурии занона (муаннас). Ба қатори аломатҳои ҷинси занонаи арабӣ пасвандҳои -а, -ат [-ят] мансубанд, ки дар забони тоҷикӣ чун ҷинсиат доништа намешаванд: *мавлуда, адиба, камола, насиба, нақиб, ҳокимият, латофат, азамат, шуҷоат, зарофат аломат, хушунат, раият, ҳимоят, саховат, машварат, шафоат, муҳаббат...* Яке аз уламои Марв духтаре дошт ба ғояти **чамила** ва чумлаи маорифи шаҳр дар ҳавзаҳои... он ҷо фиристод [2, 196]. Нушервон аз Бузургмеҳр пурсид, ки **шуҷоат** чист? [2, 202].... **ҳашамату азамат** иқтидору абҳат аз ҳама беш бошад...[2, 204]. Ва ҳар ҷи лозим бошад, ...**раият** низ ба салоҳ мавсуф ва аз фасод дурр бошанд [2, 205]. Баҳромро ин ҳимоят хуш омад...[2, 206]. Ва худ аз рӯи **адолат** ҳукм меронданд...[2, 192]. Он **ҷамоат** ба кори худ идома медоданд [2, 236]. Ҳамчунин нишонаи дигари сарфии вомвожаҳои арабӣ дар намудҳои гуногун омадани калимаҳо дар шумораи чамъ мебошад. Ифода ёфтани намуди чамъи солим бо нишонаи морфологии **-от [-ёт]**: илтифот, ҳайвонот, сифот, машрубот сохта шудаанд: ...дигаре гуфт, аз машрубот хамрӣ софӣ мувофиқтар аст...[2, 200]. ... дар ҳалли **мушкилот** бо ҳокими ақл собиттар ва пурфоидатар хоҳад буд [2, 193].то ба василаи зарурат мутаваҷеҳи **махрумот** нашаванд [2, 233].

Ғайр аз ин ифодаёбии намуди чамъи исми арабӣ бо роҳи шикастани реша: фозил-фузало, шеър-ашъор, шоир-шуаро, адиб-удабо ва амсоли инҳо; Ифодаёбӣ ба тариқи дугона, чун: қарн-қарнайн, зулф-зулфайн, тараф – тарафайн ба назар мерасанд: Яке аз одоби мулкдори пушидани **асрор** ...[2, 217]. Оварданд, ки Искандар **сирре** аз **асрори** худ ба яке дар миён оварда буд.... [2, 218]. Ҳиссаи нутқи зарфи арабӣ дорои пасванди -ан буда, ин унсуро нишонаи морфологии вожаҳои зарфӣ номидан мумкин аст: умуман, холисан, махсусан, зоҳиран, ҳатман, ҷавобан, мутлақан, аслан: Ин суҳанро ба Қайсар расониданд, **мутлақан**, ба он ихтилоф кард ва ба рӯи он кас наёвард, то масоф наздик

расид [2, 194]. Он эътироз бошад, аз иртиқоби маҳрамат, **хусусан...** [2, 132]. ...ҷавоби он, **самъан** ва **тоатан** бар забон ронд [2, 168]. Хусусан, ...аз он зараре ба нафси мардумон [2, 191]. Ҳасад... **аслан** аз дуноват ва ҳассосати табиат дар вучуд ояд... [2, 242].

Нишонаҳои дигари вомвожаҳои арабӣ дар ҳазинаи луғавии забони тоҷикӣ нишонаҳои маъноии онҳо мебошад, ки муҳаққиқон ин нишонаҳоро низ ба чанд гурӯҳ ҷудо сохтаанд:

а) Бештари вомвожаҳои арабӣ калимаҳои ифодагари мафҳуми маънӣ ё мучарраданд: илм, раҳм, ирода, мурувват, фазилат, муҳаббат, ирфон, ақл, ваҳм...: ...ва инони **иродат** дар қабзаи нафси амора манех, ки ту махлуқ ва очизӣ... [2, 191]. Ва худ аз рӯи **адолат** ҳукм меронанд, то он писар ба сарҳади рушд расид [2, 192]. Ба маҳбус **муҳаббате** дошт [2, 227].

б) Вомвожаҳои арабӣ ифодакунандаи истилоҳоти соҳаи дини мубини исломанд: мазҳаб, сачда, имон, тоат, муқаддас, **Қуръон, сачда, аркон, меҳроб, масҷид, биҳишт, дузах, қибла ва ғайра:** ...мазҳаби ман хиёнат **бединояти** ҳаром аст [2, 180]. Агар хилофи ин қардӣ, пеш аз ҳама ба **дӯзах** меравӣ ва дигарон дар пайи ту [3, 233].

в) Калимаҳои арабии ифодакунандаи мафҳумҳои соҳаи иҷтимоӣ ва идорӣ: **амир, салтанат, малик, ҳабс, ҳоким, волӣ, амир, вазир, ҳукумат:** Гуфт: «Худойро сипос қардам барои он ки **султонро** назди ман овард ва маро пеши **султон** набурд, ки омадани шоҳон назди дарвешон ибодат аст...» [2, 179]. Намаки хони **ҳукумат** тааннӣ ва бурдборӣ аст [2, 192]. Чун **амри ҳукумат** бар ин ҷумла тамҳид пазируфт ба андак замоне дидан **адолат** дар атрофии ҷаҳон мунташир гашт... [2, 192].

г) Вомвожаҳои арабии забони тоҷикӣ ифодакунандаи вожагони соҳаи илм, маданият, адабиёт ва санъат низ маҳсуб меёбанд: *қасоид, ашъор, тавсиф, қитъа, назм, шоир, олим, фасоҳат, балогат, маҳфил, латифа, таҳқиқ...*: Ин суҳанро **таҳқиқ** мекунам. Агар рост аст туро ба сабаби ғаммозӣ душман хоҳам гирифт [3, 241]. Овардаанд, ки рӯзе подшоҳе аз олиме пурсид, ки нусрати аҳли имон дар чанд чиз аст? [1, 129]. Сеюм, агар байте мушкил пеш ояд, шарҳи он ба

ҳозирон бигӯяд [1, 101]. ...ба нуктаҳои **латифу** рангин **махфилро** биёрояд ва ба **латифаҳои** ширин абвоби инбисот ба рӯи ҳозирони маҷлис бикшояд [2, 233]. ... ва агар ин кор маслаҳат набошад, баъд аз он ба **тадбири ҳакимона** хотирнишон кунад [3, 275].

Ҳамин тариқ, вожаҳои иқтибосии арабӣ нишонаҳои зоҳирӣ доранд, ки тавассути онҳо ин қабил вожаҳоро муайян намудан осон аст. Воқеан, дар шинохти вомвожаҳои арабӣ чанд нишонро муҳаққиқон дар таълифоти худ нишон додаанд, ки мо низ ба ҳамон нишондоди онҳо таъҷиб кардаем.

1.2.1. Қолибҳои вомвожаҳои арабӣ

Вомвожаҳое, ки аз забони арабӣ ба забони тоҷикӣ ворид шудаанд, бо қолибҳои муайяни худ аз ҳамдигар фарқ мекунанд. Яъне дар муайян кардани онҳо дар забоншиносии арабӣ решаи феъл мавҷуд аст, ки дар асоси ин реша чандин қолиб ё вазни вожаҳои арабӣ муқаррар гардида, имлои онҳо дар асоси ҳамон қолибҳо ба эътибор гирифта мешаванд. Роҷеъ ба қолибҳои калимаҳои арабӣ муҳаққиқони тоҷик ибрози андеша намудаанд. Аз ҷумла, забоншинос Ҳ. Маҷидов чунин нигоштааст: «Сарфи назар аз он ки дар забони арабӣ ин қолибҳо дар тавлиди калимаҳо чӣ тавр иштирок мекунанд ва дар низоми парадигмавии кадом ҳиссаи нутқ воқеъ гаштаанд, дар забони имрӯзаи тоҷик онҳо фақат аломати арабӣ будани чунин калимаҳо мебошанду бас, зеро ки маъноҳои мухталифи грамматикӣ, ки онҳо дар забони асл ифода карда метавонанд, ба тоҷикӣ ворид нагаштаанд. Аз ҳамин лиҳоз, ба мақсади ҳарчи зудтар аз он қолибҳо истифода бурда тавонидашавон онҳоро дар забони муосири тоҷик аз рӯи дараҷаи истеъмол ва бо тартиби алифбоии имрӯза аз назар гузаронидан мувофиқ доништа шуд» [Маҷидов, 2007, 104].

Аз рӯи навиштаҳои донишмандони ин соҳа тақрибан сӣ қолиби вомвожаҳои арабӣ ба ҳазинаи забони тоҷикӣ бармаҳал дохил гардида, аз ин миқдор беш аз бист қолиби вомвожаҳои арабӣ ба қатори қолибҳои

серистифода шомил гардида, боқимонда ба қатори камистифода ё каммаҳсул арзёбӣ мегарданд [ниг.:Бердиева, 1991, С. 102; Мачидов, 2007, С. 104].

Қолибҳои калимаҳои арабиرو аз нигоҳи доираи истеъмом муҳаққикон, аз ҷумла забоншиносон Т. Бердиева [1991] ва Ҳ. Мачидов [2007] ба гурӯҳи қолибҳои сермаҳсул ва қолибҳои каммаҳсул ҷудо намудаанд. Мо низ ба таснифоти эшон таъя намуда, вомвожаҳои арабии асарҳои насрии нависан- даро ба чунин гурӯҳҳо ҷудо намуда, таҳлил менамоем.

а) Қолибҳои сермаҳсули калимаҳои арабӣ

Дар пояи қолибҳои сермаҳсул вомвожаҳои зиёде шакл гирифтаанд, ки ба қатори вомвожаҳои фаъоли нутқ мансуб буда, ҷӣ дар истифодаи забони китобӣ ва ҷӣ дар анвои гуногуни забони умумихалқӣ басо фаровон истифода гардидаанд. Калимаҳои арабии ба ин қолиб шаклгирифтаи осори мансурии Ҳусайн Воизи Кошифиро дар поён меоварем ва мазмуну мундариҷаи онҳоро аз рӯйи фарҳангу луғатҳо шарҳ медиҳем:

а) **Афъал** – افعل. Калимаҳои арабии бар ин қолиб омада бо ҳарфи алиф оғоз шуда, овози **а** -ро ифода мекунад: аҳмад, анвар, арзал,

ағлаб - бисёр, бештар, аксар.

اغلب

аҳмад - ситоишгар

احمد

анвар - равшантар, мунаввар, пурнур

انور

арзал - разилтар, фурӯмоятар, нокас, пастҳиммат

ارذل

афзал - бартарӣ доштан

افضل

... ўро ҳаёлотии бисёр рӯ диҳад ва анвои гумонҳо барад ва **ағлаб** аст, ки аз эшон кина гирад... [3, 266]. Пас савор шуд ва наздики **Аҳмади** Ҳарб рафт [2, 227].

Вожаҳои бар ин қолиб омада дар забони арабӣ ифодагари дараҷаи олии сифат мебошанд. Дар ин бобат забоншинос Т.Бердиева чунин зикр менамояд: «Агар маъҳази ғановати исм дар забони тоҷикӣ масдарҳо, исмҳои фоилу мафъул [исмшуда]-и арабӣ... бой гаштааст. Сифати аслии дар забони арабӣ ба вазни **фа[ъ]ил**] ва дараҷаи олии он ба вазни **афъал** сохта мешавад. Ба забони

точикӣ ҳам ину ва ҳам он иқтибос шудаанд. Мисол: кабир «калон», акбар «калонтарин» [Бердиева, 1991, С. 118].

б) Афъол – افعال. Калимаҳои арабие, ки ба ин қолиб меоянд, бо ҳарфи **алиф** оғоз шуда, овози а – ро ифода мекунад: **атроф, аҳвол, ахлоқ, ахбор, авқот, аркон, арбоб, афзол, асноф, асҳоб, амвол, асрор, айвон, амлоқ, авроқ, атфол, авсоф, авлод, аҳком, аъроз, анфоз, абвоб, аброр, ашроф, авбош, ашроф, адҳом, асҳоб, атвор, аврод, ақвол, амсол**.... Дар асари мавриди омӯзиш қарор гирифта бар ин қолиб вожаҳои зиёди арабӣ дучор шудаанд, ки доир ба чанде аз инҳо мисол меоварем: Эҳсон бо ҷамии одамиёну тамаъ накардан дар **амлоки** раият ва шукри фармонравоии ҳақ хидмати фармонбои шинохтан... [2, 127]. ...ва хазинаҳои макорими **ахлоқ** барои ӯ захира ниҳодаам [2, 134]. ... аз сифати ҷуду саҳои ӯ дар **атрофи** олами машҳур нигарад ... [2, 171]. Тавозуъ ва эҳтиром дар бораи **ашрофи** айём чун уламо ва машоихи қарам эътиборе тамом дорад ... [2, 178]. Дар **ахбор** ворид аст, ки инъоми раббони рӯй ба вай оварад ва **афзоли** субҳонӣ дар ҳаққи ӯ бисёр шавад ... [2, 189]. Аркони давлати Сомония ӯро ба тахт нишонданд ... [2, 192].

Дар ин қолиб вомвожаҳои арабие мансубанд, ки вижагии ҷамъбандиро ифода мекунанд. Бар қолиби мазкур дар асар вожаҳои зерин омадааст:

атроф – ҷамъи тараф	طراف
аҳвол - ҷамъи ҳол	احوال
ахлоқ - ҷамъи ҳулқ	اخلاق
ахбор - ҷамъи хабар	اخبار
авқот - ҷамъи вақт	اوقات
аркон - ҷамъи рукн	اركان
арбоб - ҷамъи раб	ارباب
афзол - ҷамъи фазл	افضال
асноф - ҷамъи синф	اصناف
асҳоб - ҷамъи соҳиб	اصحاب
амвол - ҷамъи мол	اموال
срор - ҷамъи сир	اسرار

аврод - чамъи вирд	اوراد
аквол - чамъи қавл	اقوال
амсол - чамъи мисл	امثال
авбош - бадкирдор, шаттоҳ, шурапушт, безорӣ	اوباش
ашроф - чамъи шариф	اشراف
айвон - 1. кӯшк, қаср, кох; 2. пеши хона, даҳлез	ايوان
амлок - чамъи мулк	املاك
авроқ - чамъи варақ	اوراق
атвор - чамъи тавр	اتوار
авсоф - чамъи сифат, сифатҳо, хислатҳо	اوصاف
авлод - чамъи валад	اولاد
аҳком - чамъи ҳукм	احكام
ағроз - чамъи ғараз	اغراض
аъроз - чамъи арз, чамъи араз	اعراض
анфос - чамъи нафас	انفاس
аброр - одамони нақӯкор, солеҳон, тақводорон	ابرار
ашрор - чамъи шарир	اشرار

Калимаҳои арабии қолиби афъоле, ки дар осори насрии адиб мавриди истифода аст, аксарияташон то кунун дар хазинаи забони тоҷикӣ корбурд дошта, дар калимасозии забони тоҷикӣ фаъолона ширкат мекунад: атроф [1, 43], аҳвол [1, 65], ахлоқ [1, 76], ахбор [1, 79], анҷом [1, 123], амвол [1, 98], асрор [1, 97], авбош [1, 112], айвон [1, 23], авлод [1, 68], аброр [1, 34]. Вале дар байни калимаҳои арабии асар вожаҳои мавҷуданд, ки доираи истифода- ашон хеле маҳдуданд: аркон [1, 34], афзол [1, 65], асноф [1, 98], асҳоб [1, 102], аврод [1, 121], аквол [1, 21], атвор [1, 72], авсоф [1, 54], аъроз [1, 112], анфос [1, 121], ашрор [1, 125]...: Агар пурсанд, ки маънии гӯшгӣ чист, бигӯй, он ки одаме табдили **ахлоқ** кунад... [1, 101]. Чаҳорум, чамъе, ки **абёти** пароканда ёд гирифтаанд ва бар дарҳои хонаҳо мехонанд... [1, 96]. Агар пурсанд, ки аркони новакашӣ чанд аст, бигӯй, шаш... [1, 105].

Инчунин, дар қатори ин калимаҳо вожаҳои мавҷуданд, ки танҳо дар асри XV истеъмол меёфтанд ва ҳоло ба қатори вожаҳои архаистӣ дохил мешаванд: *аврод, ақвол, абвоб, аъроз* ва ғ.

в) Афоъил – افعال. Калимаҳои бар ин вазн омада бо алиф оғоз гардида, калимаҳои арабӣ дар шакли чамъ меоянд:

авотиф – чамъи отифа // отифат	عواطف
акобир – чамъи акбар, аъён, ашроф, бузургон	اكابر
авохир – чамъи охир	اواخر

... қадри **акобир** ва ашроф нашносанд [3, 250].

Дар вазни афоъил дар осори насрии Кошифӣ мисоли беш пайдо нашуда, далолат бар он мекунад, ки дар ин қолиб омадани вомвожаҳои арабӣ кам роиҷ буданд. Вожаҳои иқтибосии арабии авотиф, акобир, авохир дар забони асарҳои насрии ин давр низ ба назар мерасанд ва доираи истеъмоли маҳдуд надоранд. Зеро дар забони муосири тоҷикӣ вожаҳои акобир ва авохир дар асарҳои илмиву таърихӣ мавриди истифода қарор мегиранд.

г) Инфиъол – انفعال. Дар ин қолиб калимаҳои зерини арабӣ омадаанд: **иртиқоб, иштиғол, интизом, иқтидор, инҳироф, илтифот, интизор, илтиҳоб, интиқол, иштиол, иҷтиноб, интиҳоб, истехқоқ, ихтисос, инфиъол иҷтиҳод, ихтиёр, иқтидор...**: Дигар ғайбат кардан аз завиал – **иқтидор** муносиб менамояд... [1, 188]. Аз ин маъни касе **иҷтиноб** менамояд, ки шарафи зот ва олиқадрро дар маърази иштибоҳ монда бошад... [2, 171]. **Интиқоб** ба маъҷил кардан ва шитобкорӣ намудан дар умр ба шайтон ... ба зиён ояд [2, 190]. Ва аммо сиёсати нафс бар интизоми ахлоқ замина аст [2, 207].

иртиқоб – ба коре шуруъ кардан, машғул шудан	ارتكاب
иштиғол – шуғлварзӣ, ба коре машғул шудан	اشتغال
интизом – тартиб ва низом, батартибӣ	انتظام
инҳироф – аз роҳ баромад, рӯ рафтан	انحراف
илтифот – тавачҷӯх, эътироф, лутф	التفات
интизор – чашм ба роҳ будан: чашмдошт	انتظار
илтиҳоб – афрӯхта шудани оташ, 2. асабони шудан	التهاب

интиқол –кӯчидан, аз як чо ба чойи дигар рафтан	انتقال
иштиол – барафрӯхтан, шуълавар шудани оташ	اشتعال
ичтиноб – парҳез кардан, канорагирӣ кардан	اجتناب
иштибоҳ – ғалат кардан, гумроҳ гардидан	اشتبايح
ихтисос – махсусият, хос будан, бартари имтиёз	اختصاص
инфиол – 1. асари чизеро гирифтани; 2. шармандагӣ хичолат	انفعال
ичтиҳод – кушиш кардан, чидду чаҳд кардан	اجتهاد
ихтиёр – ирода, хоҳиш, майл	اختيار
иктидор - қувват ёфтан, қудрат доштан	اقتدار f)

Истифъол – استفعال. Калимаҳое, ки бар ин қолиб меоянд, бо ҳарфҳои алиф, син ва теи нуқтадор оғоз мешаванд ва дар забони тоҷикӣ ин вожаҳо мутааллиқи исманд. Дар **истиқбол**, **истиғзор**, **истимдод**, **истибшор**, **истеълом**, **истидлол**, **истисвоб**, **истиқлол**, **истихдом**, **истихфиф**, **истихқоқ**, **истехқом** ва чанде дигар ба ҳамин қолиб истифода шудаанд. Ҳоло чанд мисол: Сурати ҳол **истиғсор** намуд [137]. «Чаҳорум, он ки дида бибояд баст аз он, ки ба назари ҳақорат дар мардум нигаранд ва ба ҳоли касе **истихфиф** (ночиз шуморидан) кунанд, ки ҳеҷ кас ...аз ҳоле холӣ нест, чунон ки Хоҷа Имомуддини Фақеҳ фармояд:

Гар подшоҳи мулкию гар сояи илоҳ,

Дар ҳеҷ кас ба чашми ҳақорат макун нигоҳ». [1, 70]

истехқоқ – лаёқату қобилият, шоистагӣ	استحقاق
истиқбол – пешвоз гирифтани, пазируфтани	استقبال
истиғсор – пурсидани, хабар гирифтани	استفسار
истимдод – ёри хоستان, мадад пурсидани, мададталабӣ	استمداد
истибшор – ба шунидани хабари хуш шод шудани	استبشار
истеълом – пурсидани чизеро, огоҳӣ хоستان аз чизе	استعلام
истидлол – далел овардани, далел, бурҳон, ҳуччат	استدلال
истисвоб – писандидани, савоб шумурдани ва маъқул	استصواب
истиқлол – мухтору мустақилбудани, озод, озод будани дар кардани коре, соҳибихтиёрӣ	استقلال

истихфоф – ночиз шуморидан

д) **Ифтиъол** – افتعال. Ин қолиби калимаҳои арабӣ сеҳичой буда, чун маводи забонии тайёр дар забони тоҷикӣ истифода мешаванд. Ҳоло чанд калимаи ба ҳамин қолиб сохта шудаи осори насриро меорем: **илтифот, имтиҳон, эътибор, иттифоқ, эътиқод, эҳтиром, интиқом, имтисол, интиқол, ихтимом, инбисот** ва ғ.: Қисмати дигари ҳаё... **иртиқоби** он мамнуъ набувад [2, 132]. ... аз он **иштиғол** монест шавад... [2, 132]. Баҳром гуфт: «Эй пир, навбати аввал рафтиву зуд омадӣ ва ин навбат **интизори** бисёр додӣ ва баробари он об наёвардӣ» [2, 151].

Илтифот - тавачҷӯх, эҳтиром, лутф

التفات

имтиҳон - 1.озмудан, санчидан, таҷриба кардан, озмоиш, санчиш. 2. хорӣ, хор ва безътибор пиндоштан касеро

امتحان

иттифоқ - 1.тасодуф; бе сабаби зоҳирӣ ва бе ғайри интизор воқеъ шудани коре; 2. бо ҳамдигар мувофиқат кардан, ҳамфикр шудан...

اتفاق

интиқом - қасд гирифтани аз касе, қассос

انتقام

имтисол - итоат кардан, фармон бурдан, итоат, фармонбардорӣ

امثال

ихтимом - ба поён расидан, хотима пазируфтани

اختتام

инбисот - 1.Кушодашавӣ, паҳншавӣ; 2. маҷ. густохӣ, густох

انبساط

Вожаҳои арабии қолиби мазкур дар осори насрии Кошифӣ барои мафҳумҳои моддӣ ва маънӣ омадаанд ва забони осорро хушоҳангу гуворо сохтаанд.

е) **Ифъол** – افعال . Калимаҳои ба ин гурӯҳ мансуб ба савтиёти тоҷикӣ мутобиқ шудаанд. Дар осори мансури Кошифӣ вомвожаҳои арабии ба ин қолиб омада инҳоянд: **иқбол, ислом, инсоф, эҳсон, ишғол, инъом, ихлос, иқдом, ихвон, иқрон, ислоҳ, имкон, изҳор, имрод, иҷмол, итноб, иқрор, инкор...:** «Пайваста хони **инъом** бигустурдӣ ва хосу омро ба меҳмонӣ овардӣ...» [181]. «Пас аз он чумлаи он мардум ба қабули **иқбол** ихтисос буд...» [186]. Олим гуфт: «Агар чи ту аз **ислом** бегонай, аммо марди эминӣ ва бузургон гуфтаанд, ки бо мардуми эмин мушовират бояд кард...» [195].

иқбол – пеш омадан; рӯ овардан ба чизе

اقبال

ИСЛОМ – дини мусулмонӣ, ба дини ислом даромадан	اسلام
ЭҲСОН – инъом, ато	احسان
ИШҒОЛ – машғул, шшуғл варзидан	اشغال
ИНЪОМ – неъмат додан, эҳсон кардан, ато, бахшиш, ҳадя	انعام
ИХЛОС – дӯстии холис доштан, эътиқод доштан	اخلاص
ИҚДОМ – кӯшиш, кӯшиши босабот, қадам гузоштан	اقدام
ИХВОН – чамъи ах, бародарон	اخوان
ИҚРОН – бардоштани найза	اقران
ИСЛОҲ – 1. дуруст кардан, беҳтар кардан; 2. ошғи кардан, зозиш	اصلاح
ИМКОН – тавоноӣ, қудрат, имконият	امكان
ИЗҲОР – зоҳир кардан, ошкор кардан, баён	اظهار
ИМРОД – бо ирода будан	امرد
ИТНОБ – дароз кардани сухан	اطناب
ИНКОР – рад кардан, эътироф накардан, қабул накардан, муқобили эътироф	اقرار
ИҚРОР – эътироф кардан, дуруст ва рост шуморидан...	انلار

Калимаҳои ин қолиб дар забони асар аз нигоҳи эҳтиёҷ ва ҷиҳати ифодаи тобишҳои гуногун ва бар ифодаи мафҳумҳои гуногунмаънӣ омадаанд. Бештари ин вожаҳо дар забони тоҷикӣ низ қорбурд доранд.

ё) **Мафъал** – مفعل.. Дар забони арабӣ исми макон ба вазнҳои **мафъал**, **мафъил**, **мафъала**, **мифъол** сохта мешавад. Дар ҳамаи ин вазнҳо пешванди **ма**-чой дорад. Иқтибосҳои ин намуди исмҳои феълӣ дар забони тоҷикӣ маънии худ [макони иҷроӣ амал]-ро нигоҳ доштаанд. Забони тоҷикӣ ин гурӯҳи калимотро аз арабӣ шояд барои он иқтибос кардааст, ки онҳо ягонагии шаклу мазмун доранд ва мучазу фаҳмоҷанд [ниг.: Бердиева, 1991, С. 121]. Ин қолиб бо пешванди **ма**- сохта шуда аз ду ҳичо иборат аст ва ҳичои охир садоноки **-а** дорад. Дар асар ба ин қолиб чунин вожаҳои арабӣ омадаанд:

маҳбас – ҳабс кардашуда, чойи ҳабсшудагон.	محبس
маъраз – 1. чойи нишон додани чизе, намоишгоҳ, маҳалли намоиш, 2. мавқеъ, чой... 3. майдони чанг	معرض

маркаб – ҳаайвони саворӣ, ҳамчун асп, шутур, хар ва ғайра	مركب
маслак – роҳ, равиш, тариқа	مسلك
мақсад – мурод, матлуб, он чи ки қасд ва ирода мекунад	مقصد
мадхал – чойи даромад, даромадгоҳ	مدخل
маҳкам – устувор, баста	محكم
мазҳаб – роҳ: равиш, тарик; ягон дин	مذهب
маблағ – як миқдори муайяни пули нақдӣ	مبلغ

«Он чо бар **мансаби** вазорат расид» [2, 229]. «Эй амир, миёни мову шумо ҳурмати ҳамсоғист ва қурби мазору ҳамсоғиро дар шаръ мурувват ва **мазҳаби** футуввут эътибори тамом аст» [2, 230]. ... **маблағ**... итоб боз дашт [2, 153].

Вожаҳои арабии бар қолиби **мафъал** омадаи осори насрӣ аз рӯйи зарурат барои ифодаи фикри хуби тарбиявӣ ва чиҳати такрор нагардидани калимаҳои муродифӣ ва ҳамрешаи арабӣ истифода гардидаанд.

ж) Мафъил – *مفعّل*. Ин қолиби калимаҳои арабӣ бо пешванди ма- и арабӣ шакл гирифта, аз ду ҳичо таркиб меёбанд ва дар ҳичои дуҷум овози и меояд ва дар имлои арабӣ навишта намешавад. Дар осори насрии адиб чунин вомвожаҳои арабии ба ин қолиб шакл гирифта истифода гардидаанд: *маҷлис*, *манзил*, *масҷид*, *маҳфил*... аммо ғарибу мусофир, ки ба шаҳри мананд ва мурувват набошад, ки эшон дар **манзили** ман нони худ хӯранд [2, 225]. «Агар пурсанд, ки шайх ва падари аҳдуллоҳ чаро мебояд, ки дар **маҳфил** бошанд?» [2, 125]. «Хабар оварданд, ки маликзода гоҳ-гоҳе дар роҳ зиреҳ аз бари худ берун мекунад ва ду шаб дар як **манзил** хаймаи иқомат мезанад» [2, 139]. «Овардаанд, ки Ибни Самоҳ ба **маҷлиси** Ҳорунаррашид омад [2, 177].

маҷлис – 1. чойи чамъомади одамон бо мақсади маварат, суҳбат; 2. чаласа, чамъомади одамон барои машварат	مجلس
манзил – работ, корвонсаро, фосила байни ду истгоҳ	منزل
масҷид – ибодатхонаи мусалмонон, сачдагоҳ, ибодатгоҳ	مسجد
маҳфил – чамъомад, чамъомади дӯстон, маҷлис	محفل

Миқдори калимаҳои арабии бар вазни мафъил омада беш набуда, аз рӯйи тақозои матн ва чун ифодагари мафӯҳими маконӣ истифода гардидаанд. Ҳамаи

вомвожаҳои арабии дар осори насри истифода шуда дар забони муосир мавриди истифода қарор доранд.

з) **Мафъул** – مفعول . Калимаҳои бар ин қолиб омада номи натиҷаи амалро мефаҳмонад: **котиб** – нависанда; **мақтуб** – чизи навишташуда; **қотил** – кушанда; **мақтул** – кушташуда; **фотех** – кушоянда; **мафтух** – кушодашуда ва монанди инҳо [ниг.: Бердиева 1991,79]. Дар забони тоҷикӣ ва осори насрии Кошифӣ омори ин қолиб зиёд аст: *мағрур, мақбул, маъмун, масруф, маҳбуб, мавфур, мақсуд, манқул, мазлум, маҳрум, маҳбус, маҳсул, маъмур, маҳмуд, маълум, мавқуф, мазкур, мазмум, марсум, маъруф, маишхур, мастур, маишгул, маҳдум, маҳқум, манзур, матлуб, мағлуб, мавсуф, мағшуш, мабхут, мақтул, марқум, масбут, мақхур, мардуд, маҳзул...*: Гуфт: «Дар се чиз: аввал, душманонро **мағлуб** сохтан, дувум, дӯстону ҳаводоронро сар барафрохтан ва сеюм хочати муҳтоҷонро раво кардану бинавохтани эшон» [2, 190]. ... дили ӯ сайди ту гашт ва дар доми муҳаббати ту муқайяд шуд, пас, ӯ **маҳқуми** туву ту думи ӯ бошӣ ва ӯ сайди туву ту сайди ӯ шавӣ [2, 170]. Чунончӣ, дар таърих **мастур** аст, ки дар Кирмон малике буд бағоят сахиву меҳмондор...[2, 225]. Ё касе, ки **манзури** назару маҳкамаи ҳукм марди алиму ҳаким бошад ...[2, 232].

Вомвожаҳои арабии ба ин вазн омадаи осори насрии Кошифӣ дорои чунин имло ва маъно мебошанд:

мағрур – 1. фирефташуда, фиребхурда ба чизи ботил, 2. боғурур, ботакаббур, ҳавобаланд, худписанд	مغرور
мақбул – қабул кардашуда, пазируфта, писандида	مقبول
маъмун – 1. дар амон буда, бе хавфу хатар. 2. номи яке аз халифаҳои Аббосӣ, писари Ҳорунааррашид	معمون
масруф – сарф кардашуда	مسروف
маҳбуб – муҳаббатбасташуда, дӯст дошташуда	محبوب
мавфур – фаровон кардашуда	موفور
мақсуд – қасд кардашуда	مقصود
манқул – 1. нақл кардашаванда, кӯчонда шаванда 2. нақл кардашуда	منقول
мазлум – зулмдида, ситамкаш, ҷафокашида	مظلوم

махрум – бебахра, бенасиб, аз чизе монда	محروم
махбус – ҳабс кардашуда	محبوس
махсул – ҳосилшуда	محصول
маъмур – фармонбар, фармонбардор, мутеъ	معمور
махмуд – ҳамд кардашуда	محمود
маълум – донисташуда, мафҳум, аён, ошкор	معلوم
мавқуф – таваққуфёфта, пасгузашташуда	موقوف
мазкур – зикрёфта, навишташуда	مذكور
мазмум – мазамматшуда, бад ва зишт шумурдашаванда	مزموم
марсум – 1. расмшуда, 2. маош, моҳона	مرسوم
маъруф - маълум, шинохташуда, машҳур	معروف
машҳур – шӯҳратёфта, номваршуда	مشهور
мастур – 1. бо сатр пӯшида, пинҳон 2. навишташуда	مستور
машғул – 1. ишғол кардашуда; 2. бо коре бандшуда	مشغول
маҳкум – бо ҳукм айбдор кардашуда	محكوم
манзур – назар кардашуда, намоён, ошкор	منظور
матлуб – талаб кардашуда, мақсуд	مطلوب
мағлуб – ғалаба кардашуда, шикастхӯрда	مغلوب
маҳдум – он ки дигарон ба вай хидмат мекунанд, хоча, хӯчаин.	مخدوم
мавсуф – васфшуда, соҳиби ягон сифат.	موصوف
маъшуш – ғаш додашуда, омехта, ғайрихолис.	معشوش
мабҳут – ҳайрон, моту мутаҳайир.	مبهوت
мақтул – қатлшуда, кушташуда.	مقتول
марқум – рақам кардашуда, навишташуда.	مرقوم
масбут – сабтшуда.	مثبوت
мақхур – дучори қаҳр хашмшуда, мағлуб, шикастхӯрда.	مقهور
мардуд – рад кардашуда, рондашуда.	مردود
маҳзун – ҳузнок, ҳазин ғамгин.	محزون

Аз ин вожаҳои иқтибосии арабии бар қолиби мафъул омада вожаҳои маъмун [2, 167], мавфур [2, 182], манқул [2, 193], марсум [2, 243], маъшуш

[2, 245], **мабхут** [2, 226], **мақтул** [2, 250], **марҳум** [2, 254], **масбут** [2, 224], **мақхур** [2, 248], **мардуд** [2, 179], **махзун** [2, 198] дар забони адабии тоҷик имконияти хеле маҳдуди истеъмолро дороянд. Дар забони асар низ ин қабил вожаҳо аз рӯйи зарурат ва чун муродиф барои пешгирии такрори бемаврид омадаанд.

и) **Муфаъъал** - **مفعّل**. Ин қолиб дар забони арабӣ бо пешванди му-, баъди решаи калима бо ташдиди ҳарфи айн ва фатҳа [садоноки а]- и ҳичои сеюм меояд. Ин қолиби калимаҳо дар забони тоҷикӣ хеле зиёд иқтибос шудаанд. Онҳо бештар ба гурӯҳи сифати аслий дохил шудаанд ва як қисмашон чун исми истифода мешаванд. Дар осори насрии Кошифӣ низ калимаҳои ин қолиб аз нигоҳи теъдод басо зиёд мебошанд:

мушарраф – шарафёфта, сарфарозгардида.	مشرّف
муқаррар – собит ва барқароршуда, муайяншуда.	مقرّر
мусаллат – тасаллутёфта, чира ва ғолибшуда.	مسلّط
муяссар – осоншуда, дастрасшуда, осон.	ميسّر
мусаллам – таслим шудан, тан додан.	مسلّم
мурувват – мардонагӣ, ҷавонмардӣ.	مروّت
мубаддал – табдилёфта, дигаргуншуда.	مبدّل

й) **Муфаъъил** – **مفعّل**. Дар зер иқтибосоти ин намудро аз маводи осори насрии Кошифӣ меоварем ва аз рӯйи «Фарҳанги забони тоҷикӣ» онҳоро шарҳу маънидод мекунем:

муқарриб – наздикон.	مقرب
мудаббир – тадбиркунанда, ботадбир, чорачӯ.	مدبر
муаллим – омӯзгор, ёддиҳандаи дониш, устод.	معلم
мутаффиқ – иттифоқ, аҳл.	متفق
муҳаққир – таҳқиршуда.	محقر

Овардаанд, ки яке аз **муқаррибон** чурме карда буд [2, 154]. «Ҳазрати расул (с) номае навишт ва Ҷаъфар алайҳиссаломро талабид ва Начошӣ ўро ба ҳурмати тамом равон кард ва барои хосаи ҳазрат ва **муқаррибони** эшон тухфаҳо фиристод» [2, 154]. «Алқисса, вусули ман бад-он манзил ва нузули ман бад-он

мавзеъ **муяссир** нашуд ва низ аъозим (муҳим) иртифоъ пазируфт. Ҳаво аз тоби офтоб чун кӯраи оҳангарон оташбор гашту замин аз таъсир ҳарорат намуда, кӯраи асир шуд» [3, 314].

Вожаҳои иқтибосии арабии бар қолиби муфаъъл омадаи асар як навъ ба гурӯҳи вожаҳои услуби баланд шомиланд ва танҳо дар асарҳои насрии тарбиявӣ ахлоқӣ нигошта мешаванд [ниг.: Мачидов 2007, 156]. Дар айни ҳол ин қабил вожаҳои дар забони навиштори илмӣ, таърихӣ ва то андозае публитсистӣ мавриди истифода қарор мегиранд.

к) Муфъъл – مفاعل. Ин қолиби калимаҳои арабӣ номи иҷроқунандаи амалро месозанд. Дар асар бар ин қолиб калимаҳои на он қадар зиёд ба назар мерасанд ва дар поён он калимаҳоро меоварем ва маъною имлои арабиашонро низ зикр менамоем:

муносиб – мувофиқ, лоик, мутобиқ.	مناسب
мулозим – ҳамроҳ, ҳамроҳи доимӣ, навкар.	ملازم
мувофиқ – созишкунанда, муттафиқ.	موافق
мунофиқ – одами дурӯя.	منافق
мухолиф – мухолифқунанда, муқобил, зид.	مخالف
мушовир – маслиҳатдиҳанда, машваратчӣ.	مشاور

...ҳар он чӣ **муносиб** аст, ба қор барад [2, 157]. ...ва ҳасудони ӯ бештар **мулозимони** подшоҳанд [2, 279]. Пас ба хоси давлат ва **мушовирони** мамлакат дар ин боб мушоварат фармуд ва ройи ҳамагон бар он **мутаффиқ** шуд...[2, 167].

Вожаҳои иқтибосии арабии ин қолиб дар забони асар ва дар забони муосири тоҷик доираи истеъмоли ғаъолдоранд. Вожаи **мулозим** аз байни ин вожаҳо то андозае доираи истеъмоли маҳдуд дошта, танҳо дар осори таърихӣ истифода мегардад, зеро ин вожа ба қатори вожаҳои таърихан маҳдудшуда дохил мешавад. Вожаҳои боқимонда ба калимаҳои ҳамрешаи дигари худ имрӯз низ дар забони муосири тоҷикӣ фаровон қорбаст мегарданд. Ин далели он аст, ки Кошифӣ бештар вожаҳои маъмули арабиро дар забони асараш истифода намуда, ба таъбу завқи мардуми одӣ онро хеле наздик қардааст.

қ) **Мафoъил** – مفاعل. Ин қолиби калимаҳои арабӣ дар асар беш набуда, барои ифодаи чамъбандии исмҳои фoил ва мафъул омадаанд. Ин қабил вожаҳои арабӣ дар забони тоҷикӣ низ аз нигоҳи теъдод зиёд нестанд ва бо пешванд ё пешчаспаки **ма-** шакл мегиранд. Ҳоло чанде аз ин вожаҳоро меорем:

Маҷолис – чамъи маҷлис.	مجالس
Маҳолик – чамъи холик.	مخالق
Мадоин – чамъи мадина.	مدائن
Масoиб – чамъи мусибат.	مصائب
Машoих – чамъи шайх.	مشائخ
Манозил – чамъи манзил.	منازل
Малобис – чамъи малбас.	ملابس
Маoкил – чамъи маъкал; хурукворӣ.	مأكّل
Марoкиб – чамъи маркаб.	مراكب
Мамoлик – чамъи мамлакат.	ممالك
Масoчид – чамъи масҷид.	مساجد
Маoбид – чамъи маъбад.	معابد
Мадорис – чамъи мадраса.	مدارس

...ва талқина **машoих** тарбияти...бошад [2, 217]. ...бе нозу карашма **маҷолис** менамоянд [2, 234]. ...дар ҳаволиву **манозили** хотам нузул намуд [170].

Вомвожаҳои арабии ин қолиб бештар дар асарҳои таърихӣ ва илмӣ корбурд ёфтаанд. Аз ин ҷиҳат дар осори насрии Кошифӣ истифода гардидани ин қабил вожаҳо тақозои сабки илмиву таърихӣ аст.

л) **Муфoъила** - مفاعله. Вомвожаҳои арабии бар ин қолиб сохташуда масдаре мебошанд, ки ба ду вазн – муфoъала [муфoъила] ва фoъил сохта мешаванд. Ба забони тоҷикӣ ҳар ду навъаш ҳам иқтибос шудааст. Маънои ҳамаи инҳо муштаракият, аз ду тараф иҷрошавии амал аст. Азбаски ин маъноро бо имкониятҳои дохилии забони тоҷикӣ ифода кардан имконнопазир аст, шояд барои ҳамин ин масдарҳо ба забони тоҷикӣ хеле зиёд иқтибос шудаанд

[Бердиева, 1991, с. 58]. Дар осори насрии Кошифӣ низ вожаҳои ин қолиб на он қадар бешанд:

муболиға – 1. кӯшиши зиёд кардан; 2. исрор кардан дар сухан; 3. аз ҳад гузаронидани таъриф; 4. яке аз воситаҳои тасвири бадеӣ, тавсиф. مبالغه

мучодила – баҳс, ҷидол, ҷанг, мубориза. مجادله

музояқа – тангӣ, таъзиқ, сохтӣ, душворӣ, дарегдорӣ. مظايقه

мусодира – моли касеро ба зӯрӣ гирифтан, забт. مصادره

мулоҳиза – фикру андеша, назар андохтан. ملاحظه

мукотиба – мактубнависӣ ба ҳамдигар. مکاتب

мухориба – ҳарбу зарб бо ҳамдигар. محاربه

мушоҳида – ба чашми худ дидан, муоина. مشاهده

мусоҳиба – ҳамсӯҳбатӣ, сӯҳбат кардан. مصاحبه

мухотиба – хондан ба дил. مخاطبه

мубоҳиса – бо ҳам баҳс кардан. مباحثه

мутояба – шӯхӣ, хушгӯӣ, зарофат бо ҳамдигар. مطايبه

мулоиба – бозикунанда. ملايه

музориа – монанд, мушобех; 2. зироаткунанда, деҳқон, киштукоркунанда. مزارعه

мушобаҳа – шабоҳат ва монандӣ бо ҳамдигар. مشابحه

муқобала – рӯбарӯшавӣ, муқобили якдигар шудан. مقابله

муомала – 1. рафтор ва муносибат бо дигарон; 2. додугирифтӣ тиҷоратӣ, харидуфурӯш. معامله

муҳовара – гуфтугӯ, саволу ҷавоб бо ҳамдигар, сӯҳбат. محاوره

Ҳарчанд вай аз **мучодила** дармеомад [2, 157]. Эй ҷавон, ... аз ҷониби мо низ чандон **муболиға** нест [2, 170]. ... агар дар додани асп **музояқа** дорӣ ... [2, 170]. ...то оташ барафрухтанд ва он **мукотибаро** бисӯхтанд [2, 195]. ... ба ҷиҳати маслиҳати худ ё **мулоҳизаи** вақту замон ба подшоҳ нагӯянд ... [2, 210]. Кор аз **мухотиба** анҷомид ва ҳам **мулоиба** ба **музориа** расид [2, 247]. ... Яке Носир ном дошт ва яке соҳиб мубоҳисае воқеъ шуд [2, 247].

Дар забони тоҷикӣ масдарҳои мазкур ҳангоми ҳазмшавӣ ба тағйироти савтӣ дучор шуданд, яъне дар ҳиҷои сеюми садоноки **а** ба **и** иваз шудааст: **мучодала – мучодила, мутояба – мутоиба, муҳораба – муҳориба, мухотаба – мухотиба** ва монанди инҳо.

Дар осори насрии адиб низ ин қабил вомвожаҳо барои таъкиди маъно ва тобишҳои онҳо истифода гардидаанд.

м) **Муфъил** - **مفعل**. Исми фоил дар забони арабӣ ба вазни муфъил ва исми мафъул ба вазни муфъал сохта мешавад. Вожаҳои бар ин қолиб сохташуда дар осори насрии Кошифӣ хеле каманд:

мушкил – душвор, вазнин, сахт	مشكل
муслим – мусулмон	مسلم
мучрим – гунаҳкор	مجرم
муфсид – фосидкунанда, табаҳкор, вайронкор, бадкор	مفسد
мумсик – ҳасис	ممسك
мунсиф – ҷамъи инсоф	منسف

Малики Яман аз рӯи қарамтабӣ **мунсиф** шуд ва аз рои озодагиву ҷавонмардӣ муътариф гашт... [175]. ...муршид...устувории кори солиқ аст [1, 43]. «...Ҳотам ҳеҷ чиз бо худ надошт аз рӯйи инфӣёол гуфт: «Эй дарвеш, нек накардӣ, ки номи неки маро ба боди нанг бардорӣ ва дар маҳалле, ки маро **муфлис** ёфтӣ, забони суол кушодӣ. Ҳаққо, ки дар ин вақт ба ҳар чӣ медоштам, тариқи мусомиҳат ва мусоидат фуру намегузоштам» [3, 310].

Исмҳои фоили намуди мазкур дар забони тоҷикӣ бештар ба гурӯҳи сифат дохил шудаанд: *муфсид, мушфиқ, мудҳиш...*

Ба вазифаи исм ҳамон навъашон қорбаст мешаванд, ки дар ҳуди забони арабӣ ба исм табдил шудаанд: **муҳбир, муршид, муҳит, мункар** ва ғайра [ниг.: Муҳаммадиев 2007, 90]. Ин қабил исмҳо дар забони тоҷикӣ миқдоран кам иқтибос шуда бошанд ҳам, лекин серистифодаанд.

н) **Тафаъул** - **تفعل**. Ин қолиби калимаҳои арабӣ бо сарчаспаки **та-** сар мешаванд ва дар таркибашон ҳамсадои тақроршаванда доранд, амали мондари

мефаҳмонанд. Дар забони тоҷикӣ ба гурӯҳи исм дохил шуда, феълҳои таркибии исми месозанд. Дар осори насри адиб вожаҳои арабии ин қолиб хеле зиёданд:

тасарруф – соҳиби кардан, ба ихтиёри худ гирифтан	تصرف
тавакқуф – ист, истодан, маъталшавӣ, таърих	توقف
такаллум – гап задан, суҳангӯӣ	تكلم
таачҷуб - ҳайрон шудан, ҳайронӣ, шигифт	تعجب
такаббур – мағрурӣ, ғурур, худписандӣ	تكبر
талаттуф – меҳрубонӣ, лутф, дилнавозӣ	تلطف
тақарруб – наздикшавӣ, наздикӣ	تقرب
тафаккур – фикр кардан, андеша	تفكر
тахассус – дар коре усто шудан, ихтисос	تخصص
тафаҳхум – фаҳмидан, дарк кардан	تفهم
тасаввур – пиндор, хаёл	تصور
таҳаввур – шуҷоати аз ҳад зиёд, ҷасорати бефикру бемулоҳиза	تهور
табаррук – баракат доштан, муборак доништан	تبرك
таҳаммул – ба саҳти тоб овардан	تحمل
тафаҳхус – тафтиш, ҷустуҷӯ, кофтуков	تفحص
таваҷҷух – диққат додан, лутф, меҳрубонӣ, диққат	توجه
тазаллум – шикоят аз зулм, додхоҳӣ, адлхоҳӣ	تظلم
табассум – хандаи беовоз, нимханд, лабханд	تبسم
тасаллут – зердаст кардан, ҳокимият, ҳукмронӣ, дастбӣ	تسلط
таназзул – поин омадан, фуруд омадан, паст рафтан	تنزل
ташаддуд – дурушгӣ, дағалӣ, саҳтӣ, тундӣ	تشدد
тахаллуқ – хушхулқ шудан, хулқу хислат	تخلق
тафакқуд – меҳрубонӣ, пазирой, меҳрубонӣ кардан	تفقل
тафарруд – танҳо мондан, яккагӣ, танҳой	تفرد
таҷаннуб – дур шудан, гурехтан	تجنب
таҷаммул – ороиш, ҳашамат, шукӯҳ, дабдаба	تجمل
тахаллуф – қафо мондан, ақиб мондан, ақибмондагӣ	تخلف

...ва он қувватест мутавасит миёни ҷабону таҳаввур. Мардуми шучоъро дӯст медоранд ва табаррук меҷӯянд [2, 197]. ...даъво кард, ки Хуросон ба ҳавзаи тасарруф ва тасхири вай дарояд ... [2, 199]. Гуфт: «Он ки напурсид, ки душман чанд аст, балки **тафаҳхус** кунад, ки кучост» [2, 201]. Дуюм, **тавачҷух** бояд ... [2, 202]. Маро хушнуд ва илло назди шоҳ Хурмуз аз дасти ту **тазаллум** кунам [2, 208]. Зардии мӯй нишони ҳамоқат аст ва тасаллуту зуд хашм гирифтанд [2, 318]. ... агар дигаре таҳаммули он бор накунад баъид набошад... [2,319].

Бештари вомвожаҳои бар ин қолиб омадаи арабӣ ба қатори калимаҳои арабии таърихан маҳдудшуда [тафаҳхус, тазаллум, тасаллут, ташаддуд] ва қушнашуда [тақарруб, таҳаллук, тафаққуд, таҷаннуб ва ғ.] мансубанд. Вале дар осори насрии Кошифӣ ин вомвожаҳо дар услуби баланди навиштор қорбаст гардидаанд:

о) Тафоъул. Вожаҳои ин қолиб дар осори насрии адиб зиёд нестанд:

тадорук – тайёрӣ, омодагӣ, чора, тадбир, илоҷ.

тановул – фаро гирифтанд, бардоштан, хурдан ошомидан,

таҷовус – аз ҳадди худ гузаштан

таҷоруб – ҷамъи таҷриба

... гуфтаанд, ки таҷриба оинаи ақл аст, ки дар ӯ сурати масолаҳ мушоҳида мекунад ва ба **таҷоруби** рӯзгоре ... диданд [2, 234]... чун аз хуну эҳсонӣ ӯ наволае **тановул** намояд ... [2, 226]. ... сухани эшон, ки дар бораи авф **таҷовуз** аз гуноҳи гунаҳкорон гӯянд, шунидан одати аҳли саодат бошад... [2. 227]. ... дар андешаи **тадорук** он афтад [2, 196]. Вомвожаҳои арабии ба ин қолиб омада, дар асар беш набуда, аз рӯйи зарурат ба тақрор нагардидани вожаҳо чун вожаҳои ҳамреша қорбурд ёфтаанд. Дар забони муосири тоҷикӣ аз ин вомвожаҳо вожаи тадорук доираи истеъмоли маҳдуд дошта, танҳо дар баъзе мақолаҳои рӯзноманигорони душворнавис ба назар мерасанд. Вомвожаҳои дигар аз нигоҳи маъно мафҳум ва доираи истеъмоли васеъ доранд.

п) Тафъил – дар забони арабӣ ин калима ба сарчаспаки «та-» шакл гирифта, аз рӯйи ҳиҷои сеҳарфа иборат аст, ҳиҷои аввал сарчаспаки «та-» ва ҳиҷои дуюм дар таркибаш садоноки «и» дорад. Маъноӣ асосии луғавии ин

масдарҳо амали гузаранда ё беичбор аст [ниг.: Бердиева, 1991, с. 56]. Вожаҳои ин қолиби арабӣ дар осори насрии Кошифӣ хеле зиёданд.

тасхир – ром кардан, истилоъ кардан, запткорӣ	تسخير
тамхид – фароҳам кардан, тайёр кардан, муқаддима	تمهيد
тақдир – андоза намудан, қазо, қадар, сарнавишт	تقدير
таъчил – шитоб	تعجيل
тартиб – низом, интизом, ҷо ба ҷо гузоштани чизҳо	ترتيب
тавфиқ – мувофиқ гардонидан	توفيق
таъйид – муовинат, мадад, ёрмандӣ	تأييد
тақдим – пеш гузаронидан, чизеро ба пеш ниҳодан	تقديم
ташриф – иззат кардан, ҳурмат кардан, бузург доштан	تشريف
тағйир – аз ҳоли худ гардонидан	تغيير
тафвиз – ба уҳдаи касе гузоштан	تفويض
таҷдид – нав кардан, аз нав сохтан	تجديد
таърих – муайян кардани вақти рӯй додани ҳодисае	تعريخ
тадбир – чора, илоҷ, чораҷӯӣ	تدبير
таъдиб – адабомӯзӣ, адаб додан	تأديب
таҳрис – таҳриз кунондан, завқман кардан	تحريص
таҳзир – ҳазар кунондан, тарсондан	تحذير
таҳдид – тарсондан, пуписа кардан, дӯғу пӯписа	تحديد
таҳсил – ҳосил кардан, хондан, омӯхтан	تحصيل
тақрир – муқаррар кардан, тасдиқ кардан	تقرير
тафсил – фасл – фасл кардан, мусфассалан гуфтан	تفصيل
таҳқиқ – ҳақиқат кардан, тафтиш намудан	تحقيق
тадриҷ – оҳиста – оҳиста, дараҷа ба дараҷа	تدریج

...маро **ташрифи** маҳрамият ки ҳаст бо ман дар миён ор [2, 173]. Халифа аз барои ӯ бархот ва **таъзим** кард [2, 171]. Эй хоҷа, ман марди бозаргонам ва бо овозаи футуввату ҷавонмардии ту туро **тасдеъ** додам [2, 181]. ... барои ту чӣ тухфа фиристам ва чӣ ҳадя **тартиб** намоям [2, 181]. ... вазорати худро ба ту **тафвиз** кардам [2, 182]. ... ба сабаби **таъчил** басте муҳиммат ба зиён

ояд [2, 190]. ... дар **таскини** фитна кӯшиш намояд [2, 194]. Ҳамаи вожаҳои арабӣ дар вазни тафъил омада аз нигоҳи ниёзмандӣ ва чиҳати ифодаи ягон мафҳум ё тобиши маъноӣ мавриди истифода қарор гирифтааст.

р) Фаъал – вожаҳои бар ин қолиб созмон ёфта, аз ду ҳиҷо таркиб ёфта дар забони тоҷикӣ вожаҳои дар ин қолиб созмон ёфта хеле зиёд иқтибос шудаанд. Дар осори насрии Кошифӣ низ вожаҳои зиёди арабӣ дар ин қолиб шаклгирифта дида мешавад:

зафар – ғалаба, фатх, фирӯзӣ	ظفر
халал – нуқсон, зарба, монеа, зарар	خلل
самар – мева, бод, ҳосил, натиҷа, таъсир	ثمر
ғазаб – хашм, қаҳр	غضب
ҳазар –парҳез худдорӣ, эҳтиёт, канорагирӣ	حذر
хатар – ҳолати хавфнок, хавф, бим, тарз	خطر
сабаб – боис, иллат, муъҷиб	سبب
маҳал – ҷойи макон, мавқеъ, эътибор, қадру қимат	محل
шараф – номус, ифтихор, асилзодагӣ, фазилат, афзалият, бартарӣ	شرف
ғараз – мақсад, матлаб, мурод, қасди бад	غرض
табақ – лаълӣ, зарф, варақ	طبق
ҳашам – хизматгорон, навқарон, хоҷагон, давлатмандон	حشم
зарар – зиён, нуқсон	ضرر
мадад – кӯмак, ёрӣ, ёридиҳанда	مدد
ҳабаш – ҳабашӣ, бегона, киноя аз сиёҳпӯст	حيش
садад – ният, қасд, азм	صدد
талаб –чустуҷӯ, хоҳиш	طلب
ҳарам – ҳонаи манъқардашуда, муқаддас, зиёратгоҳ, паноҳгоҳ	حرم
фалак – осмон, сипеҳр, қазову қадар	فلك
насаб – насл, наҷод, ҳонадон, силсила	نسب
қалам – хома, килк	قلم

Аз дур сиёҳие ба **назараш** даромад [2, 150]. Гуфт: «Дар вақти қудрат ва **зафар** бар хасм, то ба он авф шукргузорӣ **зафар** карда бошад [2, 153]. ... ки

дарҳол **ғазоби** худро бияфканд ва молики нафси худ бошад... [2, 154]. Маъмун пурсид, ки **сабаби** тағйири ту чист? [2, 155]. Ӯ аз ҷой натавонад биравад... аз илтиҳоби он дар **хатар** аст [2, 155]. Хусрав аз ин **хабар** андешаманд шуд ва гуфт: «Агар ӯ имкони азимат аз рӯйи муқобилият ба самте аз **тарафи** кишвар бигардонад... [2, 166].

Вожаҳои арабии қолиби фаъал дар осори мансури адиб нақши таъсирбахшero дороянд ва забони осорро чолибу хонданбоб гардондаанд. Ҳамаи ин вожаҳо аз нигоҳи мазмун фаҳмо буда, дар забони муосири тоҷикӣ мавриди истифода қарор мегиранд.

с) Фаъил – калимаҳои арабии бар ин вазн шакл гирифта сифатҳои аслии месозанд. Сифатҳои аслии дар забони арабӣ ба вазни фаъил ва дараҷаи олии он ба вазни фаъал сохта мешавад. Калимаҳои арабии бар вазни фаъил сохташуда дар асар ба дараҷаи кофӣ ба назар мерасанд:

балиғ – 1. расо, пурра, комил, фасеҳ, мукамал; 2. мустаҳкам, саҳт, устувор, қувватнок

ҳаким – доно, донишманд, соҳиби ҳимат

рафиқ – дӯст, ёр, ҳамроҳ, ҳамдам

ҳадис – чизи нав, нав, воқеаи наврӯйдода

ҳалим – хушхулқ, мулоим, бурдбор

тамиз – фарқ, имтиёз ва ҷудо кардани Сара аз носара

замир – дил, қалби инсон, фикри пинҳонӣ, хаёл

латиф – нозук, зариф, нарм, хушрӯ, хушнамо

табиб – ҳаким, муолиҷакунанда

зариф – хуштабъ, тезфаҳм, зирак, хушсӯҳбат

ҳарис – тамаъкор, гурусначашм

шадид – саҳт, қавӣ, бошиддат

ҷамил – соҳибҷамол, хушрӯ, зебо

фақир – камбағал, қашшоқ, нодор, муҳтоҷ

вазир – таърихан мансабдори олимақома, ки баъд аз подшоҳ, султон мавқеи якумро ишғол мекунад

بليغ

حكيم

رفيق

حديث

حليم

تميز

ضمير

لطيف

طبيب

ظريف

حريص

شديد

جميل

فقير

وزير

хабис – паст, палид, разил, бадкирдор	خبيس
дарег – афсус хурдан, пушаймонӣ, надомат	درېغ
тариқ – роҳ, тарз, равиш, услуб, қоида	طريق

Ҳаким чавоб дод, ки шучоат мушобеҳи теғ аст ва рой ба масобаи дасти кавӣ... [2, 194]. Эй шоҳзода, хоне барои хосу Ом ниҳода... неъматҳои **латиф** ва обҳои **зариф** муҳайё шуда... [2, 192]. Дар **ҳадис** омада, ҳақ субҳонаду таоло ёрӣ медихад... [2, 189]. Ва аз расму **тариқи** худ ба васвасаи ҳеҷ махсус инҳироф наварзад,суббот рӯй наменамояд [2, 141].

Вожаҳои арабии қолиби фаъл дар забони асар нақши муайяне доранд ва аз нигоҳи маъно ба хонанда фаҳмо мебошанд. Инчунин дар забони муосири тоҷик бештари ин вожаҳо бо қатори калимаҳои фаъл дохил мешаванд.

т) Фаъл – вожаҳои арабии бар ин қолиб шакл гирифта дар забони тоҷикӣ хеле сершуморанд ва барои ифодаи маъноҳои гуногун меоянд. Дар асар вожаҳои ин қолиб хеле сершуморанд:

қасд – азм, оҳанг, ният	قصد
ҷаҳд – саъй, кӯшиш	جهد
ҷамъ – ҷамоат, гурӯҳ, якҷоя, гирду ғун, хотирҷамъ	جمع
фавт – даргузаштан, мурдан	فوت
ҳамл – бардоштан, баркунӣ, бор, моли кашондашаванда	حمل
ҷавр – ҳастӣ	جور
рафқ – дӯстон, ҳамроҳон	رفق
самъ – гӯш, қувва, шунавой	سمع
қабр – гӯр, мазор	قبر
ҳалқ – мардум, одамон, ҷамоат	خلق
фаҳш – бадахлоқӣ, зино, кори бисёр зишт	فحش
манъ – боздоштан, нигоҳ доштан, монеъ шудан, роҳ надодан, пешгирии кардан	منع
наср – пошидан, рехтан, пароканда кардан, асарҳои бевазну қофия	نصر
ҳазм – ҳушёрӣ, таҳлили ғизо дар меъда	حزم
ҳасм – душман, аду	خصم

фазл – бартарӣ, афзалият	فضل
харб – чанг, корзор, рамз, набард	حرب
сабр – тоқат, тобоварӣ ба сахтиҳо	صبر
забт – худдорӣ, бардошӣ, тоқат, идора кардан,	ضبط
хабс – дар зиндон будан	حبس
қатл – куштан	قتل
хамр – май, шароб, бода	خمر
замр – ной, най навохтан	زمر
назр – ваъда, аҳду паймон, қурбонӣ, садақа	نذر
макр – хилла, фиреб	مكر
фарз – фармудан, чизи вочиб, эҳтимол, индор, гумон, тахмин	فرض
мадҳ – ситоиш, таъриф, тавсиф	مدح
қарн – аср, давр, шох, маҷ.зулф	قرن
дафъ – дур кардан, рондан, нест кардан	دفع
қавм – тоифа, қабила, халқ, мардум	قوم

Дарвеш гуфт: «Салом кардан суннат аст ва ҷавоб додан **фарз**» [2, 126]... ки ба вақти он ки шаҳват ғолиб гардад, инони **нафс** бозкашида... [2, 133]. Гуфт: «Фалон душмани ту туро ваҳнат мекард ва ба нисбати ту суханони **фаҳш** мегуфт» [2, 187]. ... барои **дафъи** зарари худ қасди ман кунад ва оташи фитна боло гирад [2, 195].

Дар асар теъдоди вожаҳои арабии бар вазни фаъл омада хеле зиёданд ва ин вожаҳо аз қабили калимаҳои фаъоли забони асари осори мансури Кошифӣ ва забони тоҷикӣ маҳсуб меёбанд. Маъноӣ ин вожаҳо ба хонанда фаҳмо аст.

у) **Фаъъл** – сифатҳои аслие, ки ба қолиби фаъъл сохта шудаанд, дар забони арабӣ касби доимӣ, ихтисосро мефаҳмонанд: ҳаммол – боркаш, баввоб – дарбон ва монанди инҳо. Исмҳои мазкур бо ҳамин маънӣ ба тоҷикӣ иқтибос шуда, хеле серистеъмол гаштаанд. Шаклан муъҷаз, мазмунан фаҳмо будани ин сатҳи лексикӣ боиси дар назму наср, нутқи китобию шифоҳӣ мунташиршавии онҳо гаштааст [ниг.: Бердиева, 1991, 14-115].

Дар асар калимаҳои дар ин қолиб сохташуда ҳамагӣ се калима мебошанд, ки дар поён меоварем:

Фаллоҳ – наҷот, растагорӣ, комёбӣ, некӯаҳволӣ, салоҳи ҳол, хайрият ва офиятмандӣ, деҳқон فلاح

Ҳаммол – баранда, борбардор, борбар, бурдбор حمل

Ғаммоз – суханчин, суханчини гузаро, наммом غمماز

Он пойдори бошад дар кифояти муҳимот ... мантичи фавоиди **фаллоҳ** [2, 140]. **Ҳаммо**л он сангро дар миёни майдон майда биандохт [2, 141]. Дуюм, мақсади худро ба кассе нагуфт, ки **ғаммозон** ва ҳусудон бисёранд [2, 218].

Дар маънии ин калимаҳо дараҷаи олии хислатҳои мазкур ниҳон аст, яъне **ғаммо**з – суханчини гузаро **ҳаммо**л – борбардори тавоно ва монанди инҳо аст, ки дар осор ба ҳамин маънояшон омадаанд. Ва дар таҷассуми воқеаҳо нақши хоса гузоштаанд. Маъноии луғавии вожаи **фаъол** бисёр коркунанда мебошад [ниг.: Мунтахаб-ул-луғот, 2004, с. 413].

ӯ) **Фуъало** – вожаҳои арабии дар ин қолиб сохта шуда асосан дар шакли ҷамъии исмҳо меоянд ва дар асар вожаҳои зерин дар ин қолиб омадаанд:

нудамо – ҷамъии надим, надимон	ندما
уламо – ҷамъии олим	علما
умаро – ҷамъии амир	عمرا
хукамо – ҷамъии ҳаким	حكما
шуаро – ҷамъии шоир	شعرا
фузало – ҷамъии фозил	فضلا
вuzаро – ҷамъии вазир, вазирон	وزرا
хулафо – ҷамъии халифа	خلفا
хузаро – ҷамъии ҳозир	حضرا
урафо – ҷамъии ориф	عرفا

Ва дигар умарои давлатӣ эшон, ки рукни асосии мамлакат ҳастанд [2, 255]. Ва доим дар пеши вай уламо, фузало, урафо мадҳ кунанд, то кароҳате аз эшон дар таъби вай падид ояд... [2,255]. Бузургон фармудаанд, ки «инқитоъи сарриштаи мамлакат вобаста ба низоъи умаро ва вuzарост» [2, 251].

Тавре зикраш рафт, вожаҳои дар ин қолиб созмонёфта исми чамъро дар забони арабӣ ифода мекунамд ва ба ҳамин шаклашон ба забони тоҷикӣ иқтибос шуда, дар услуби илмӣ, коргузорӣ ва гоҳ-гоҳ дар насри бадеии таврихии забони адабии муосири тоҷик мавриди истифода қарор мегиранд. Мавриди истифода қарор гирифтани ин қабил вожаҳо дар осори насрии Кошифӣ ишорат ба он аст, ки дар асри XV ин қолиб хеле маъмул ва фаҳмо будааст бинобар он дар басар аз нигоҳи теъдод вожаҳои ин қолиб бештар қорбаст гардидаанд.

ф) Фиъол – ин қолиби калимаҳо дар забони арабӣ аз ду ҳичо сохта шуда дар ҳичои дуҷум овози «о» доранд ва ба маънои ҳаракати амал меоянд ва дар забони тоҷикӣ дар ҳамин шакл истифода мешаванд. Дар асар вожаҳои ин қолиб сершуморанд:

китоб – чизи навишташуда, нома, хат, мактуб	کتاب
бисот – асбобу анҷом, чизу чора, сомон	بصاط
хилоф – зид, муҳолиф, зиддият, муқобили носозгорӣ	خلاف
хитоб – 1. Сухане, ки рӯ ба рӯ ба касе ё чизе гуфта мешавад, 2. сухангӯӣ, гапзанӣ, гуфтор	خطاب
ҳичоб – парда, ниқоб, рӯпӯш, маҷозан монеа, ҳаё, шарм	حجاب
ҳисоб – андоза, ҳад, ҳудуд, шумор, миқдор	حساب
нифоқ – дурӯягӣ, дурӯӣ, мақр	نفاق
ниқоб – пӯшиш, парда, рӯпӯш, чашмбанд, чодир	نقاب
сибоъ – чамъи сабъ, сабуъ, ҳайвони ваҳши даранда	سباع
димоғ – мағзи сар, мийя, сар	دماغ
ҳисор – ихота қардан, муҳосира, печонида гирифтани, қалъа, диж, девори гирди қалъа	حصار
чивор – ҳамсоҷагӣ	جوار
чидол – низоъ, чанҷол, чанг, ҳарб, задухӯрд	جدال
ҳисол – чамъи ҳислат	خصال
нифоз – тангдастӣ, дасткутоҳӣ	نفاض
динор – пули роиҷӣ тило, зар, тилло, умуман пул	دينار
мизоч – сиришта, ниҳод, табиат, хулқ	مزاج

висоқ – банд, қайд, хона, манзил, ҳарамсаро

وثاق

Аз он ҷо дар гузашт мурғе дид, ки аз бозе ҳаросон шуда ба **шитоб** мепарад [2, 243]. Ва агар ба **хилофи** ин бошад, баракат аз маҳсул биравад... [2, 149].

Сифот – ҷамъи сифат, яъне хислат, кайфият

صفات

Мисол – 1. шабех, монанд, назир; 2. сурат, шакл, суроб, фармон, ҳукм مثال

Гуфт: «Баён кун, то ҳамсоғӣ дар кадом маҳалла буда ва ҳаққи **чивор** дар кадом диёр собит шуда» [2, 231]. Дуюм, риндону хунрезони авбоши фитнаангез дар **билод**... дароз кунанд [2, 236]. Дар китоби «**Инчил**» мазкур аст, ки мулукро вочиб бувад, ки нафси худро риёзиёт диҳад... [2, 153]. ... онҳоро ки ба **нифок** ҷониби валинеъматӣ худро фуру гузошта буданд... [2, 136]. Чун Дайламӣ ба дари **ҳисор** расид, Абӯҷаъфар ҳукм кард... [2, 196]. Ҳукамо гудимоғ аст... [2, 216]. То баъд аз чиҳил рӯз ба **висоқ** даромадам... [2, 236]. ... мақсади ақсо риояти ибодати иморати било даст [2, 273].

Вожаҳои иқтибосии арабии бар вазни **фиъол** дар осори мансури Кошифӣ барои ифодаи мафҳумҳои моддӣ ва маънӣ истифода гардида, забони осорро ҷозиб гардониданд. Вожаҳои бар ин қолиб омадаи асар бештарашон фаҳмо ба табъу завқи хонанда аст.

Фоъил – калимаҳои ин қолиб дар забони арабӣ дар ҳиҷои дуҷумлашон овозҳои **и** ва **э** дар имлои арабӣ доранд. Вожаҳои ин қолиб барои ифодаи исмҳо, сифатҳо меоянд. Дар осори мансури адиб вожаҳои ин қолиб хеле фаровон ба мушоҳида мерасанд:

хотир – он чи дар мегузарад, андеша, фикр, дил, қалб, замир

خاطر

возех – равшан, кушоду равшан, ошкоро, пайдо, ҳувайдо

واضح

тоҳир – поку покиза

طاهر

комил – пурра, тамом, муқобили ноқис

كامل

золим – ситамгар, зулмкунанда, мардумозор

ظالم

ҳочиб – пардадор, дарбон

حاجب

ҳозир – ҳузурдоранда, мавҷуд

حاضر

ҳосил – бор, самар, маҳсул, натиҷа

حاصل

зоҳир – ошкор, падидор, равшан, аён, маълум, возеҳ	ظاهر
ҳоким – ҳукмкунанда, фармондеҳ	حاكم
содир – берун раванда, бароянда, муқобили ворид	صادر
молик – 1. доро, соҳиби мулк, соҳиб, хучаин, 1. маҷ. Ҳоким	مالك
воҷиб – 1. бисёр лозим, зарурӣ, 2. ҳақ, музд	واجب
солик – роҳрав, пайрав, мусофир, ғариб	صالك
ходим – он ки хидмат мекунеад, нӯкар	خادم
соҳиб – доранда, молики чизе, доро, давлатманд, ҳоким	صاحب
чоҳил – нодон, беилм	جاهل
оқил – хирадманд, доно, боақл	عاقل
восил – расанда, фарорасанда, васлшаванда, пайваста	واصل
нодир – комёб, кам дидашаванда, кам дучоршаванда	نادر
солим – сиҳату саломат, тандуруст	سالم
ҳолиқ – офаринанда, худо, оллоҳ	خالق
ғофил – беҳабар, бепарво, нодон	غافل
собит – босабот, устувор, маҳкам, мустаҳкам	ثابت
шомил – фарогиранда, дарбаргиранда	شامل
воҳид – як, яке, ягона, танҳо	واحد
ҳадис – фалсафа, тоза, нав, чизе ки нав ба вучуд омадааст, муқобили қадим	حدث
қотил – қатлкунанда, кушанда	قاتل
толиб – талабкунанда, чӯянда, хостгор, орзуманд	طالب

...аз хучуми балои ҷабборон ва ситамгарон **фориғу** мутмаин гардад... [2, 160]. Танҳиди фавоиди хайрот ва таъсиси мабонии мубаррот...**воҷиб** аст [2, 163]. ... Гуфт: «Эй хоҷа подшоҳи мо марди золиму **ғофил** аст, парвои раъият надорад» [181].

Хорич – дар берун буда, зоҳир, муқобили дарун	خارج
фориғ – холӣ, озод аз чизе	فارغ

... **оқил** аз дурӯғ эҳтироз намудӣ ва ба ҷониби ростӣ майл кардӣ, аз он ки дурӯғ мардонро хору бемиқдор гардонад [2, 187]. Муҳаммад **Тоҳир** ҳокими

Нишопур буд бо *ӯ ёғӣ* шуд ва *ӯ* шаҳрро муҳосира кард [2, 186]. гуфт: «Эй амир, моро макуш, ки бар ту ҳақе **собит** кардаам» [2, 187]. ... **ғолиб** он аст, ки бар хасби дилхоҳ саранҷом ёбад [2, 190]. ...ки **ҳодис** шудӣ... [2, 193]. аз ҳаким Арасту пурсиданд, ки **ҳочиби** подшоҳ беҳтар ё **котиби** *ӯ*? Ҳаким фармуд, ки **ҳочиб** *ҷузви* *ӯст* ва **котиб** *кулли* *ӯст* ва агар дабире латифтабъ афтод, кифоятҳои некӯ тавонад кард [2, 296]. ... дар соли гузашта кифоят бисёр кардам ва мол вофир овардам, уқубат кашидам ва имсол мол кам овардам [2, 287].

Дар маҷмуъ, дар асарҳои мансури нависанда вомвожаҳои арабӣ тақрибан дар ҳамаи қолибҳои калимасозии арабӣ омада, таркиби луғавии ин осорро пурбор кардаанд ва барои ифодаи лаҳзаҳои гуногуни сужаи осори насрӣ басо зиёд истифода гардидаанд. Аз ин ҷост, ки вомвожаҳои арабии осори насрии адиб, ки ҳам дар қолибҳои фаъол ва ҳам дар қолибҳои камфаъол омадаанд, дар забони тоҷикӣ ба қатори калимаҳои то андозае худӣ мубаддал гардидаанд. Албатта, ин вомвожаҳои арабӣ дар қолибҳои гуногун омада бошанд ҳам, дар забоншиносии муосири тоҷик ин қабил вожаҳои арабӣ ба гурӯҳи муайяни ҳиссаҳои нутқ мансубият доранд.

1.2.2. Вомвожаҳои арабии исмӣ

Дар байни вомвожаҳои арабии забони осори насрии Кошифӣ мақома хоссеро исмҳои ишғол мекунанд, ки онҳо чӣ дар калимасозӣ ва чӣ дар иборабандӣ хеле фаъоланд. Бояд қайд кард, ки исмҳои забонӣ арабӣ хеле сермаъноянд ва ҳангоми иқтибос ин хислати худро дар забонӣ тоҷикӣ нигоҳ доштанд. Мисол: лаҳча – забон, лафз, тарз, лаҳн, оҳанги сухан ..., меҳнат – мусибат, бало, заҳмат, бадбахтӣ, кор... ва ғайра. Шаклан исмҳои арабӣ бо фоил исму мафъул исмҳои аз феъл ташаккулёфта шабоҳат доранд; таснифоти онҳо, асосан, ба семантика таъяс мекунад. Исмиҳои арабӣ дар асар инҳоянд:

асос – поя, бунёд, асл, бех.

اساس

асл – реша, бех, зот, насл, моҳият.

اصل

аҳл – зан, сокинон, лоиқ кардан, воқифт ...

اهل

бахр – баҳр, вазни шеър.	بحر
бухрон – авхи беморӣ, кризис.	بحران
миллат – уммат, халқ, мазҳаб.	ملت
вазифа – кор, мансаб, музд, фаъолият.	وظيفة
дунё – хаҳон, давлат, гетӣ, сарват.	دنیا
калима – сухан, лафз, гуфтор; воҳиди нутқ.	كلمه
зарар – зиён, нуқсон.	ضرر
меҳнат – бадбахт, мусибат, захмат, бало, бадбахтӣ; ранҷ, захмат .	مهنت

Вожаҳои мансуб ба исмҳои асарро ба зергурӯҳҳои исми касби доимӣ исми аломат, исми макон, исми олот, ҷудо намудан мумкин аст.

а) исми касби доимӣ. Калимаҳое, ки дар қолаб ё вазни фаъл сохта шудаанд, дар забони арабӣ касби доимии ихтисосро мефаҳмонанд: **таббох** – ошпаз, **ҳаммол** – боркаш, **қаттол** – хунхор, **қотил**, **ғаммоз** – суханчин, **фаллох** – деҳқон ва монанди инҳо. Исмҳои мазкур шаклан муъҷаз, мазмунаш фаҳмо буда, хеле серистеъмол мебошанд. Бинобар ин, дар осори назмию насрӣ, нутқи китобию шифоҳӣ хеле фаровон корбаст мегарданд. Ҳоло чанд мисол аз матни асар меоварем: Он пойдорӣ бошад дар кифояти муҳиммот ... мантиқи фавоиди **фаллох** [2, 140]. **Ҳаммол** он сангро дар миёни майдон биандохт [2, 141].

б) исми аломат. Исмҳои аломате, ки ба тоҷикӣ иқтибос шудаанд, ба гурӯҳи исмҳои мучаррадмаъно даромаданд. Исми аломат дар забони арабӣ аз сифати нисбӣ бо иловаи те-и марбута сохта мешавад. Мисол: иҷтимоӣ – иҷтимоият, умумӣ – умумият, миллӣ – миллият. Исмҳои иқтибосшудаи аломат дар осори насрии Кошифӣ инҳоянд:

Аҳаммият – муҳиммият

Вазъият – ҳолат, аҳвол, шароит, намуди зоҳирӣ, авзоъ, қиёфа

Зарурият – эҳтиёҷ, лузум, ҳоҷат, ниёз; бинобар эҳтиёҷ

Чамъият – чамъият, якҷоягӣ, чомаа, гирдомадан, пурӣ, анбӯҳӣ

Вилоят – минтақаи муайяни фарогири якчанд шаҳру ноҳия, *кҳн.* диёр, кишвар, мамлакат, сарзамин, хитта

Тарбият – омӯхтани адаб; омӯзиш, парвариш, омӯхтан, ёд додан, ба воя

расонидан, парвариш додан.

«Салоҳ он аст, ки эшонро ба навъе аз **вилоят** берун кунам, ки ҳеҷ касро мазанна (гумонбар) нашавад» [2, 203]. «Эшон қабул карданд ва рӯзи дигар аз он шаҳр бо яроқи тамом берун рафтанд... ва ӯ дар мавзеъе менишаст, ки хориҷи **вилояти** Амлик буд» [2, 203]. «Ҳотамро пайдо карда, ба қатл орам ва сари ӯро ба тухфа назди малик барам ва ман ба **зарурати** вачҳи маош ин суратро қабул карда бад-ин **вилоят** омадаам, на Ҳотам мешиносам ва на роҳ ба манзили ӯ мебарам»[3, 307].

в) Исмҳои макон. Дар забони арабӣ аз феъли сеҳарфа ғайр аз исми фоил, мафъул, масдар боз як чанд намуди дигари исмҳо сохта мешаванд. Яке аз онҳо исми макон мебошад, ки макони иҷрошавии амалро ифода мекунад. Забони тоҷикӣ аз ҳисоби исмҳои макон низ ба ин далел шуда метавонад. Дар забони арабӣ исми макон ба вазнҳои пешванди **ма-** чой дорад. Вожаҳои иқтибосии арабии ифодагари исми макон дар асар аз нигоҳи теъдод хеле зиёданд ва аз инҳо иборатанд: мадраса, маблағ, маҳбас, мадҳал, маҳзан, манзар, матбах, маскан, мактаб, маъбад, мадраса, маҳкама, масҳид, маҳлис, машриқ, мағриб, мавзеъ ва ғ.: Қиссаи ӯро дар **маҳкамаи** вилоят ба арз расониданд [2, 227]. Бирав ба сари чаҳорсӯй шаҳр ва ба бозори шарқӣ гузар кун, чун ба дари фалон **масҷид** расӣ, **маҳаллаест** дар дасти рост [2, 212]. Садақои чория бошанд, ки мардум ба он мунтафеъ [бахравар] шаванд чун **масҷиду мадраса** ва хонақоҳу пул ва работу монанди он [2, 164]. ...оварданд, яке аз мулке, ки ба самти рафқ ва талаттуф мавсум буд, матбахии худро гуфт, ки аз барои вай фалон навъ аз таом бипазанд [2, 159].

г) Исми олот. Бояд гуфт, ки дар захираи забони тоҷикӣ аксарияти исмҳои **олот** маҳфузанд, лек аз истеъмол бозмондаанд. Исмҳои олоти арабӣ бо пешванди **ми-** ба вазнҳои мифъол, мифъала сохта мешаванд ва ин исмҳо номи асбоберо, ки бо он амал иҷро мешавад, мефаҳмонанд. Исмҳои олоти осори насрии Кошифӣ инҳоянд:

Мисбоҳ – чароғ, қадаҳ барои нӯшидани шароби сабуҳӣ

Миқдор – адад, адад.

Мифтоҳ – калид, *збш.* навиштае ба хатти дигар барои ҳосил кардани маълумоти бештар оид ба калимаҳо: мифтоҳи калимаҳои «Фарҳанги забони тоҷикӣ».

Микроз – дукорда, қайчӣ.

ғ) **Сифатҳои арабӣ дар асар.** Маълум аст, ки дар байни иқтибосоти арабӣ як гурӯҳи муайянро сифатҳои аслии арабӣ, ки рангро ифода карда, ба қолибҳои **афъал** ва **фаъол** сохта мешаванд, ташкил медиҳанд. Инҳо калимаҳои асвад, савдо, байзо «сафед», ашҳаб, шабҳо «хокистаранг», азрак, зарқо «кабуд», аҳзар, хазро «сабз», азрак «зард» мебошанд, ки дар забони тоҷикӣ мустаъмаланд [ниг.: Бердиева 1991, С. 113 - 114].

Дар осори мансури Кошифӣ номи баъзе аз ин рангҳо бо арабӣ омадааст: Чашмони ранги **азрак** дошта бадтарин аст [2, 216].

1.2.3. Вомвожаҳои арабии зарфӣ

Мусаллам аст, ки як теъдоди иқтибосоти арабии забони тоҷикиро зарф ташкил медиҳад. Тавассути иқтибос зарф дар забони тоҷикӣ миқдоран ва сифатан хеле такмил ёфтааст. Такмили миқдориаш нафақат аз рӯйи ҳаҷми калимоти иқтибосшуда, балки аз рӯйи истеъмоли онҳо низ муайян карда шудааст. Такмили сифатиашро намудҳои зарфҳои иқтибосӣ исбот мекунад. Аз арабӣ се намуди зарф иқтибос шудааст:

1.Зарфҳои бо пасванди **-ан** сохташуда ба забони тоҷикӣ хеле зиёд ворид шудаанд: **абадан, аввалан, махсусан, шахсан.** Ҳамаи ин вожаҳо дар забони адабии тоҷик ба гурӯҳи зарф дохил шудаанд.

2. Исмҳои зарф истеъмоли арабӣ, ки дар ҳолати муайян меистанд. Монанди алҳол, алон ва ғайра. Ин навъ зарфҳои иқтибосӣ дар забони тоҷикӣ бе аломати падежӣ [фатҳа] ҳазм шудаанд: арабӣ: алҳола – тоҷикӣ: алҳол; арабӣ: алона – тоҷикӣ: алон ва ғайра. Ин зарфҳо аз рӯйи теъдод каманд.

3.Зарфҳои, ки аз ибораҳои пешояндори арабӣ иборатанд. Ин навъ ба ду қисм ҷудо мешаванд: а) зарфҳои, ки бо пешванди арабии [**би-**] сохта шудаанд:

билохир, билчумла, билфарз, билмаъра, биттафсил, биннисба ва ғайра; б) Зарфҳое, ки бо пешоянди арабии [ала] сохта шудаанд: аладда- вом, алалфавр, [дарҳол, фавран], алалрасм [мувофиқи расму одат] ва ғайра [ниг.: Бердиева, 1991, с. 124-127].

Дар осори насрии Кошифӣ низ чунин зарфҳо мавриди истифода қарор гирифтааст: **воқеан, чавобан, мутлақан, аслан, билчумла, дарҳол, билохир, алқисса, алҳақ ва ғ.:** Ғулом ба вай чизе медод ва ё розӣ намешуд, **алқисса** хазор динор ба ӯ дод [2, 208]. Пир бирафт ва **дарҳол** қадаҳе... дод 1, 150].

Ҳамин тавр, дар асарҳои мансури нависанда вомвожаҳои арабии зарфӣ миқдоран кам бошанд ҳам, вале барои инъикоси суҷаи осор истифода гардидааст, ки чанд мисол мо дар боло овардем ва онҳоро аз нигоҳи сабку равиши истифода мавриди таҳлил қарор додаем.

1.3. Вомвожаҳои ғайриарабӣ

Тавре дар боло зикраш рафт, дар таркиби луғавии забони асарҳои мансури адиб баробари вомвожаҳои арабӣ боз вомвожаҳои ғайриарабӣ, яъне аз забонҳои дигари ҳам ба гурӯҳи забонҳои хеш ва ҳам бегона воридгардида истифода гардидаанд ва аз нигоҳи теъдод ангуштшуморанд. Ин вомвожаҳои ғайриарабии осори насрии Кошифӣ ба забонҳои ҳиндӣ, юнонӣ, оромӣ ва туркӣ мансубанд. Ҳоло чанд мисол барои тақвияти андешаамон меоварем:

а) Вомвожаҳои забони ҳиндӣ. Дар асарҳои мансури адиб чунин вомвожаҳои ҳиндӣ ба назар расид: **карбос** [2, 128], **гов** [2, 109] ва амсоли инҳо: Дуюм, он, ки тани маро аз **карбос** бипӯшонӣ [2, 128]. Ният кард, ки чун ба дорулмулк бирасад, он мавозеъро бар раият ниҳад чун сабоҳ шуд духтарак **говро** гирифтубидӯшид андаке шир фуруд омад [2, с.150]

Вожаи **карбос** дар фарҳангҳо чун вожаи забони ҳиндӣ омада, хеле барвақт ба забони тоҷикӣ ба сифати вомвожа омадааст, ки онҳоро дар луғатҳои тафсирий, чун луғати тафсирии соли 1969 бо унвони «Фарҳанги забони тоҷикӣ» ба таври зайл тавзеҳу ташреҳ додаанд: «Карбос, ҳ. матои сафеди дурушти нахӣ» [ФЗТ 1969, Ҷ. 1. С. 539]. Чун вожаи ҳиндӣ будани ин вожа дар ва дорои чунин маъни доштани он дар «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ» низ шарҳу тавзеҳ ёфтааст [ФТЗТ 20088, Ҷ. 1. С. 596]. Дар фарҳанги Муҳаммад Муин қайд мегардад, ки **karbās** муарраби вожаи ҳиндӣ **karpās** аст [Муин 1969, С. 2932].

Бояд гуфт, ки бештар калимаҳои аз забонҳои ҳиндӣ воридшуда, ифодагари чунин ашё ва ҳодисаҳои ҳаёти воқеӣ мебошанд, ки барои мардуми мо бегона буданд. Баъзе аз чунин калимаҳо дар сарчашмаҳои ҷудогона дар шакли талаффузи аслиашон – бо ҳамсадоҳои комию ҳалқӣ (чунончи чҳ, дҳ) ва баъзе унсурҳои дигари овозиашон оварда шудаанд: **чҳап** «чоп», **чавкҳандӣ** «шипанг, чайла», **дҳалак** «кӯза», **чандал** «чӯби сандал», **саравара** «шалвор», **карпура** «моддаи хушбӯи сафед, кофур», **чангала** «бешаи тропикӣ», **чатранг** «шоҳмот», **каркадан** «як навъ ҳайвони ваҳшӣ», **коло** «мато», **нилуфар** «номи гули обӣ, лотос», **кампал** «кӯрпаи тунуки пашмин», **доғ** «тамға», **майна** «номи

парранда», **чит** «газвор», **кӯтвол**, **лок**, **шағол**, **чандан**, **чат** ва амсоли инҳо. Вале барои гузаштаи забонамон чунин тарзи талаффуз ҳодисаи маъмулӣ набуд. Он калимаҳои иқтибосиро мутобиқи меъёрҳои муқаррарии худ ҳазм мекард. Ба ин сабаб аст, ки ин раванд бо калимаҳои иқтибосии ҳиндӣ низ рух додааст. Чунончи, калимаҳои **кутвол** «қумондони шаҳр ё қалъа», **шағол** «номи ҳайвони ваҳшӣ», **шакар** «шираи фишурдаи реза аз лаблабу, най ва монанди инҳо», **сандал** «дарахти чӯбаш сахт», **филфил** «мурч», **карбос** «матои дурушти нахӣ» ва бисёр дигарҳо қайҳост, ки пурра ҳазм шуда рафтаанд, аммо дар осори мавриди таҳқиқ дида намешавад.

Ҳамин тавр, дар осори насрии Кошифӣ вомвожаи ҳиндӣ аз нигоҳи теъдод ангуштшумор буда, мо танҳо вожаи карбосро овардаем ва мувофиқи маълумоти фарҳангҳо шарҳу эзоҳ додаем.

б) Вомвожаҳои забони юнонӣ. Дар асарҳои насрии нависанда вомвожаҳои юнонӣ аз ҷиҳати миқдор андаке беш буда, ин воридаи вомвожаҳо замони тулониро фаро мегиранд. Аз ин хотир, дар ин бобат андешаҳои ҷолиби забоншинос Ҳ. Мачидовро ин ҷо овардан аини мудаост: «Гурӯҳи дигари калимаҳои юнонӣ ҷавохирот ва сангҳои дигари қиматбаҳоро ифода кардаанд: **алмос** «санги гаронбаҳои хеле сахт», **сим** «нукра», **ёканд** «ёкут, як навъ санги қиматбаҳо», **марворид** «гавҳар», **мармар** «санги ороишӣ», **динор** «пули роиҷи тилло», **дирам** «сиккаи нукрагӣ», **зумуррад** «санги гаронбаҳои сабзранг» **фонус**, **номус**, **сандарус** «як навъ моддаи зардранг», **обнус** «як навъ дарахти сиёҳранги сахтҷӯб»: Халифа фармуд, то ҳазор **динор** ҳозир карданд» [Мачидов 2007, 131]. Ҳоло чанд мисол аз осори насрии Кошифӣ барои тақвияти андешаамон меоварем: **Искандар** аз **Арасту** пурсид, ки мулозимати мулукро кадом тоифа мувофиқанд ва кадом фирқа нолоиқ [2, 241]. “Эй пир, сола аз ин боғ чанд ҳосил мекунӣ? ” Гуфт: “Сесада **динор**” [2, 151]. Овардаанд, ки дар замони **Искандар** ҷонваре падида омад... [2, 242]. **Искандар** чандон, ки аз ҳукамо чораҷӯӣ кард, ҳеҷ кас чораи он надонист... [2, 242]. Охир **Аристотелис** баъд аз тааммули бисёр фармуд... [2, 242].

Дар ин мисолҳо вомвожаҳои юнонии *Искандар* (шакли тоҷикишудаи Александр), *Арасту* (Аристотелис), *динор* (воҳиди пулӣ), *иқлим* (муарраби климус), *наргис* (тоҷикишудаи латинии нартсис), *ёқут* (санги қиматбаҳо) ва монанди инҳо дида мешаванд, ки барои ҷаззоб баромадани муҳтавои асар хидмат кардаанд.

...пояш яке аз зару яке аз нуқра мукаллат ба **ёқути** сурх... [2, 140]. Дар мисоли оварда вомвожаи ғайриарабии *ёқут* зикр гардидааст, ки мансуби забони юнонӣ буда, дар фарҳангу луғатҳои тафсири чунин шарҳ ёфтааст: а) ёқут аз сангҳои гаронбаҳо маҳсуб меёбад ва дар рангаш кабуд, сафед, зард ва сурх мешавад; б) ба таври киноя ба ифодаи шароби сурх (май, мӯл), ашки хунин (ашки чонсӯз), лабҳои сурхро монанд мекунад шоирон дар шеърҳои худ [ниг.: ФЗТ 1969, Ҷ. 1, с. 418]. Дар луғати Муҳаммад Ғиёсуддин, ки бо номи «Ғиёс-ул-луғот» ёд мешавад, дорои маънии унвони хаттот, ки банди Муътасимбиллоҳ аст (Муътасимбиллоҳ ин фард аз хулафоҳои Аббосия маҳсуб меёбад), инчунин, як навъи таом бо унвони палов аст, ки аз биринчи сурх омода мешавад. Инчунин, номи ҷазира низ бо ҳамин ёд мешавад [ниг.: Ғиёс...1988, Ҷ. 1, С. 408]. Вожаи ёқутро мураттибони баъзе фарҳангҳо мансуби забони латинӣ медонанд, вале мураттибони «ФТЗТ» калимаи ёқутро ба забони арабӣ нисбат додаанд [ниг.: ФТЗТ, 2008, Ҷ. 1, С. 491]. Дар матни боло вожаи ёқут ба маънии санги пурқимат омада, вомвожаи зикршуда муарраби калимаи юнонии **yaxont** доништа мешавад ва аз забони арабӣ муаррабшудаи юнонӣ ба забони тоҷикӣ ворид гардидааст.

...ва аҳли қалъа санг ба миқдори саду панҷоҳ ман зиёда аз **манҷаниқ** бар сари ҳазрати Амир (а) раҳо карданд... [3, 334]. Дар намунаи фавқ вожаи иқтибосии **манҷаниқ** истифода гардидааст, ки ин вомвожа мансуби забони юнонӣ аст ва дар фарҳангномаҳо, аслан, дар шакли юнонии **mexanika**, яъне маънои ҳаракатро доро буданаш сабт ёфтааст [ниг.: Фарҳанги забони тоҷикӣ 1969, Ҷ. 1, с. 107]. Мувофиқи маълумоти фарҳангҳо ин вожа аз забони юнонӣ бо баъзе дигаргуниҳои овой (масалан, **kh** ба **j**, **k** ба **q**) ба забони арабӣ ворид гардида, муарраби юнонӣ шуда, шакли манҷаниқро гирифтааст. Тибқи шарҳи

фарҳангҳо маънии ин вожаи аслан юнонӣ асбоберо мегӯянд, ки мисли фалахмон буда, дар сари чӯбе онро мебанданд ва ба он сангҳои калон ё гулӯлаҳои гулхан ё оташро монда, ба чониби дижи душман меғуронанд» [ФЗТ 1969, ҷ. 1, с. 637] ва дар асарҳои мансурии Ҳусайн Воизи Кошифӣ барои ифодаи маънии бол омадааст.

Ачуза ҷавоб дод, ки **номуси** мулк аз зулм мешиканад на ба адл [2, 222]. ...сеюм – хубби ному **номус**, чаҳорум – майли ҳусну ҷамол ба нопокӣ [1, 40]. Дар ин мисолҳо вомвожаи юнонии номус истифода гардидааст, ки аслан муарраби вожаи юнонии **nomos** (одат, шариат) будааст. Мураттибони «Фарҳанги забони тоҷикӣ» ва «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ» низ манбаи вомвожаро забони юнонӣ зикр карда, ба маъниҳои обрӯ, шараф, қадру иззат, исмат, овоза, шуҳрат далолат кардани онро зикр кардаанд [ниг.: ФЗТ 1969, Ҷ.1, с. 869; ФТЗТ 2008, Ҷ.1, с. 941]. Муарраб будани вожаи номусро аз забони юнонӣ мураттиби «Фарҳанги фишурдаи сухан» Ҳасани Анварӣ низ зикр карда, дорои ҳашт маъно будани онро қайд мекунад: 1) обрӯ, иззат, шараф; 2) ҳамсар, модар ё хоҳари мард, ки ҳурмату ҳайсияти онҳо бар ӯҳдаи ӯст; 3) қоида, қонун; 4) қадимӣ ҳукми иллоҳӣ, шариат; 5) қадимӣ риё, тазвир, ҳила, макр; 6) қадимӣ сиёсат, тадбир; 7) қадимӣ кибр, худписандӣ; 8) қадимӣ овоза, иштиҳор [Ҳасан Анварӣ 1383 баробари 2005, 6398]. Дар осори насрии Кошифӣ ду маънии ин вомвожа, яъне обрӯ, шараф, қадру иззат ва овоза, шуҳрат мавриди қорбурд қарор гирифтааст.

Дар ӯ **қонуну** рукнҳои бисёр баён кардаанд [2, 117]. Дар ин мисол вомвожаи қонун вожаи арабишудаи вожаи юнонии **kanon** [ниг.: ФЗТ 1969, Ҷ. 2, с. 681-682; Мачидов 2007, 107] буда, дорои чунин маъниҳост: 1. низом, тартиб; қоида, дастур. 2. ҳуқ. қарори расмии мақомоти олии ҳокимияти давлатӣ, ки ба тартиби муқаррарнамудаи конститутсия қабул шудааст [ФТЗТ 2008, Ҷ. 1, с. 681-682]. Дар асарҳои мансури Кошифӣ ба маънои низом, тартиб, қоида, дастур мавриди истифода қарор гирифтааст.

Бархостам ва бар вай салом гуфтам ва бо ман як **динор** буд, ба вай додам [2, 112]. Ҳафдаҳ сол оҳангарӣ мекард, ҳар рӯз ба **динореву** даҳ **дирам** ва аз он ҳеч

барои худ ба кор набурдӣ [2, 172]. Вомвожаҳои юнонии **динор**, **дирам** дар ин мисолҳо то андозае ба маънии устувору маҷозӣ омада, соҳиб будани маблағи ночизро ифода кардаанд.

Қобили зикр аст, ки вомвожаҳои юнонии барвақт ворид гардида дар таркиби луғавии забонамон чун вожаҳои худӣ гаштаанд ва аз нигоҳи қиёфаи овозии худ аз вожаҳои аслан тоҷикӣ кам тафовут доранд. Бештари онҳо мисли вомвожаҳои забонҳои дигар дар баёни мафҳуми муҳимми ҳаётӣ, аҷносу ашёи зиндагӣ мавриди корбурд қарор мегиранд: *наргис* (номи гул), *дафтар* (китоб, ҳуччат), *шоф* (шамшер, олоти чангӣ), *пиёла* (асбоби рӯзгор), кимиё (як соҳаи илм) ва амсоли инҳо.

Ҳамин тавр, дар осори насрии Кошифӣ вомвожаҳои юнонӣ аз нигоҳи теъдод нисбатан бештар буда, аксари онҳо дар шакли муарраб мавриди корбурд қарор гирифтаанд.

в) Вомвожаҳои забони оромӣ. Ба ғайр аз калимаҳои мазкур дар осор якчанд калимаҳои ба забонҳои оромӣ мансуб истифода шудаанд, ки тавассути забони арабӣ ба забони тоҷикӣ роҳ ёфта, бар ифодаи номҳои пайғамбарон, руҳониён ва ҷойи ибодату иҷрои қорҳои диниро фаро мегиранд. Барои мисол метавон вожаҳои Азроил, Исо, Мусо, Довуд, Юсуф, Яъқуб, Одам, Ҳавво, Исмоил, Исрофил, Исроил, Иброҳим, Ҷабраил, Сулаймон, масҷид, ҳаҷ, *чалипо* «салиб», *тобут*, *гӯр*, *шанбе*, *шайнур*, *гунбад*, *дуҳул* «нақора», *коса*, *бӯрё*, *ялдо* (дарозтарини шабҳо), **шайдо** ва амсоли инҳоро зикр кард, ки ин вожаҳо дербоз дар замони мо мавриди истифодаанд. Ҳоло чанд мисол аз асарҳои мансури нависанда дар нисбати истифодаи ин вожаҳо мисол меоварем: **Яъқуб** ба хона даромад ва шамшере берун оварду гуфт: “Ман арусӣ мамолики шарқу ғарбро хутба хоҳам кард ва дасти паймони ман ин теғи чавҳардор ва ин шамшери хушгузор аст” [2, 135]. **Яъқуби** Лайс дар шуруъи ҳол худро дар малоҳе ки афканда ва хатарҳои куллиро иртиқоб кардӣ (анҷом додан), аз осоиши нафс бартараф будӣ ва аз кашидани машаққатҳо як нафас наёсудӣ [2, 139].

Ҳамин тавр, дар осори насрии Кошифӣ вомвожаҳои оромӣ аз нигоҳи теъдод ангуштшумор бошанд ҳам, вале барои ифодаи номҳои набавӣ ва макони

ибодату амали мазҳабӣ омада, чанбаи ахлоқии осори насрии адибро афзун кардаанд.

г) **Вомвожаҳои забони туркӣ-муғулӣ.** Дар осори насрии Кошифӣ вомвожаҳои зерини туркӣ-муғулӣ ба назар расид: **Бағро** вожаи **буғро**и туркӣ буда, як навъи хуроке аст, ки аз маҳсулоти хамир омода мешавад ва вомвожаи забони туркӣ-муғулӣ аст, ки дар ин бобат дар фарҳанги Муин маълумот оварда шудааст. Ҳамчунин, Муҳаммад Ғиёсуддин дар фарҳанги мураттабсохтааш, ки «Ғиёс-ул-луғот» унвон дорад, якчанд маънои вожаи бағроро дар фарҳанги худ зикр кардааст, ки яке ишора ба номи шоҳи Хоразм буда, дигаре барои ифодаи номи ошест, ки он ба ифтихори номи Бағрохон, ки шоҳи Хоразм аст. Инро мураттиби луғат чунин шарҳ медиҳад: «ва он чунон бошад, ки мисли лимуи коғазӣ, балки хурдтар аз он аз орди нахӯд гулула сохта, ош аз он дуруст месозанд; навъе аз ош аст ва вазъкардаи Бағрохони подшоҳи Туркистон ва ба маънии хук ҳам ояд» [Ғиёс-ул-луғот 1988, 137]. Дар ин маълумоти фарҳанги Муҳаммад Ғиёсуддин, яъне дар «Ғиёс-ул-луғот» дар дигар фарҳангҳои тафсирии минбаъд таҳияёфта ба ҳамин маънӣ айнан оварда шудааст [ниг.: ФЗТ 1969, Ҷ.1, с. 63, ФТЗТ 2008, Ҷ.1, с. 109]. Шарҳи ин вожа дар «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ» чунин аст: «**Бағро//Буғро** *т.-м.* **بغرا** 1. *кҳн.* номи таоме, ки аз риштаҳои дароз-дарози хамир тайёр мекардаанд. 2. хӯриш барои палав, ки аз гӯшт, нахӯди кӯфта, равғану зардаи тухм *ва ғ.* тайёр мешавад» [ФТЗТ 2008, Ҷ.1. с. 109]. Тавре маълум аст, воридшавии вомвожаҳои туркӣ-муғулӣ ба таркиби забони форсии тоҷикӣ аз замони маскун шудани қabilaҳои туркӣ-муғулӣ дар Мовароуннаҳр оғоз мешавад, ки двар ин бора профессор М.Н.Қосимова чунин баёни андеша кардааст: «Азбаски қabilaву халқиятҳои туркнажод аз асрҳои қадим маскуни Осиёи Миёна буданд, ба забони тоҷикӣ калимаҳои туркӣ ворид мешаванд» [Қосимова 2003, с. 82]. Дар осори насрии Кошифӣ чунин мисол пайдо кардем бо ин вожа: Агар пурсанд, ки **бағро** пухтани гӯштигирон аз кучост... [3, 311].

Дар асарҳои мансури Кошифӣ калимаи дигари мансуби забони туркӣ **ялак** аст, ки мувофиқи маълумоти фарҳангҳои тафсирий дорои маънои чома аст:

Агар пурсанд, ки **ялак** чист, бигӯй: Чомаест, ки зиёдатӣ гиребон надорад ва кӯтоҳ аст [1, 174]. Калимаи мазкури туркиро дар рисолаи илмияш муҳаққиқ У. Саъдуллозода ҳам ба сифати калимаҳои туркӣ таҳлилу баррасӣ карда, мулоҳизаи ачиберо пешниҳод мекунад, чунин аст: «Нуктаи дигарро бояд қайд кард, ки вожаи **ялак** ва гунаи он **челак** мутааллиқи забони туркӣ-ӯзбекӣ аст. Шакли **челак** имрӯз низ дар забони тоҷикӣ мавриди истифода қарор мегирад. Мансубияти ин калима ба забони туркӣ-ӯзбекӣ аз он шаҳодат медиҳад, ки дар гурӯҳи забонҳои туркӣ пеш аз Ҷотбарсарҳо ҳамсадои «**ч**» талаффуз мегардад. Ин тағйири овозӣ дар забонҳои туркӣ маъмул аст: ивази **й** ва **ч**. Масалан, **ялак** – **челак** (навъи либос), **йуқ** – **чуқ** (ифодаи инкорӣ – нест), **йулбарс** – **чулбарс** (паланг, бабр, ҳайвони тавоно), **юр (йур)** – **чур**, **йурғот** – **чурғот**, **йунус** – **чунус**» [Саъдуллоев 2010, с. 65].

Аз вомвожаҳои дигари туркӣ дар асарҳои мансури Кошифӣ вожаи **туғмоқ** ба назар расид, ки ин вожа дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» бо гунаҳои **туғмоқ // тухмоқ, туқмоқ, туқмоқ** омадааст ва ба маънии болғаи чӯбин, кулӯхкӯб шарҳу эзоҳ дода шуда, мансуби забони туркӣ донистаанд. Дар фарҳанги зикршуда баромади вожаи **туғмоқро** аз забони туркӣ медонанд [ФЗТ 1969, Ҷ. 2, с. 381]. Доир ба ин вожа дар «Фарҳанги форсӣ» маълумот муфассал оварда шуда, калимаи **тухмоқ** вожаи иқтибосии туркӣ-муғулии **toxmāy** (асбоби чӯбине, ки болои сари меҳ зананд, то меҳ дар замини чӯб фурӯ равад) арзёбӣ гардидааст [Муҳаммад Муин 1996, с. 1053]. Дар осори насрии адиб вожаи **тухмоқ** ба маънии болға мавриди корбурд қарор гирифтааст: Агар пурсанд, ки қабзаи **туғмоқ**, кӣ тавонад ба даст гирифт, бигӯй, касе ки ба сифати мардиву чавонмардӣ ораста бошад [1. 119]. Доир ба ин вомвожа низ муҳаққиқ У. Саъдуллоев чунин баёни андеша кардааст: «Мавриди зикр аст, ки ҳар як ҳарфи вожаи **туғмоқро** муаллифи асар шарҳ додааст, ки метавон чунин нишон дод: «То» - талаб, «Ғайн» - ғайрат, «Мим» - марҳамат, «Алиф» - истиғно, «Қоф» - қабул» [Саъдуллоев, 2010, с. 119].

Пас **элчиро** ба манзили некӯ фуруд овард ва асбоби зиёфат, чунончи фарохӯри аҳволи ӯ бувад, муҳайё гардонад... [2, 168]. Дар мисоли

боло калимаи туркӣ-муғулии элчӣ, ки маънии намоянда, қосид, сафир, фиристода ва амсоли инҳоро дорад, ҳамчун вожаи соҳаи муносибатҳои дипломатӣ таърихи деринро дорад.

Ҳамин тавр, дар осори насрии Кошифӣ вомвожаи туркӣ аз нигоҳи теъдод ангуштшумор буда, маънии онҳоро мувофиқи маълумоти фарҳангро шарҳу эзоҳ додаем.

Ҳамин тариқ, дар осори насрии Кошифӣ ғайр аз вомвожаҳои арабӣ, 3 вомвожаи туркӣ (бағро, ялак, туғмоқ) ва 4 вомвожаи юнонӣ (манчаниқ, номус, ёқут, қонун) ва 1 вомвожаи ҳиндӣ (карбос) қорбаст гардидааст.

Дар маҷмӯъ, ҳама вомвожаҳои зикршуда дар асарҳои мансури Кошифӣ бамаврид қорбаст шудаанд. Қисме аз чунин вомвожаҳо дар забони тоҷикӣ чунон ҳазм шудаанд, ки дар қатори унсурҳои луғавии умумиистеъмолии худӣ чун маводи муқаррарии сарвати луғавии забон истифода мешаванд ва вижагиҳои барҷастаи услубӣ зоҳир намекунанд. Ба ин гурӯҳ вомвожаҳои забонҳои туркиву муғулӣ, оромӣ, лотинӣ, ҳиндӣ, юнонӣ ва монанди инҳоро мо дар боло мавриди таҳлил қарор додаем, ки аз гузаштаи дур соҳибони ин забонҳо бо гузаштагони мо дар робитаи иқтисодӣ, сиёсӣ ва муносибатҳои дипломатӣ қарор доштаанд ва маҳз дар натиҷаи ҳамин амалиётҳои ба таркиби луғавии забони форсии тоҷикӣ вожаҳои ин забонҳо гузаштаанд ва дар навбати худ аз забони форсии тоҷикӣ вожаҳои зиёд дар таркиби луғавии ин забонҳо сайр мекунад.

Хулоса, аз таҳлили маводи боби якум ба натиҷагирии зерин расидем, ки дар асарҳои мансури нависанда Ҳусайн Кошифӣ вомвожаҳо ва мавқеи онҳо дар осори насрӣ ба таври зайл қорбурд ёфтаанд:

1. Вомвожаҳои арабӣ аломату нишонаҳои муайяни зоҳирӣ дошта, ба воситаи онҳо ин қабил вожаҳоро муайян намудан душвор нест. Воқеан, дар муайян кардани вомвожаҳои арабӣ чанд нишонро муҳаққиқон дар таълифоти худ нишон додаанд, ки мо низ ба ҳамон нишондоди онҳо таъя карда, вомвожаҳои арабии осори насрии адибро аз нигоҳи банду баст таҳлилу таҳқиқ кардаем.

2. Вомвожаҳои арабии бар қолибҳои фозил, фаъл, мафъул, тафъил ва амсоли инҳо омада дар осори насрии адиб ва забони тоҷикӣ аз нигоҳи теъдод хеле зиёд буда, барои хонанда фаҳмоянд ва дар забони гуфтор низ онҳо фаровон мавриди истифода қарор мегиранд.

3. Дар асарҳои мансури Кошифӣ вомвожаҳои арабӣ тақрибан дар ҳамаи қолибҳои калимасозии арабӣ омада, таркиби луғавии ин осорро пурбор кардаанд ва ҷиҳати фарогирии мавридҳои мухталифи суҷаи осори насрии адиб ба тариқи зиёд қорбурд ёфтаанд. Ин ба он маънӣ далолат мекунад, ки вомвожаҳои арабии осори насрии адиб, ки дар ҳам дар қолибҳои фаъл ва ҳам дар қолибҳои камфаъл омадаанд, дар забони тоҷикӣ ба қатори калимаҳои то андозае худӣ мубаддал гардидаанд.

4. Дар асарҳои мансури Кошифӣ миқдори муайяни вомвожаҳои ғайриарабии тоисломӣ ҷиҳати инъикоси манзараву ҳолат ва суҷаи осори насрии адиб мавриди истифода қарор гирифта, ҳоло ин вомвожаҳо дар забони тоҷикӣ чун вожаҳои таърихӣ мавриди истифода қарор доранд.

5. Ҳанӯз дар замонҳои хеле қадим таркиби луғавии забонамон аз ҳисоби вомвожаҳо мунтазам пурбор шуда меистодааст. Вожаҳои аз забонҳои гуногуни олам ба собиқаи форсии тоҷикӣ иқтибосшуда, дар раванди истеъмоли пай дар пай ҳазм гардида, ба пуррагӣ ба сафи вожаҳои худӣ шомил гардидаанд ва таркиби луғавии забонамонро ғаноманд гардониданд.

БОБИ II

ВИЖАГИҲОИ ЛУҒАВИИ ВОМВОЖАҲОИ ОСОРИ

НАСРИИ АДИБ

Матолиби муқаддамотӣ. Ҳар як забони мавҷудаи олам дорои хазинаи муайяни луғавӣ буда, фарогири қабатҳои мухталифи луғавӣ аст. Дар ин бобат дар нигоштаҳои муҳаққиқони забонҳои гуногунсохту гуногунбунёд маълумоту андешаҳои ҷолиб оварда шудааст. Бояд гуфт, ки таҳқиқу баррасии қабатҳои луғавии забони форсии тоҷикӣ таърихи хеле куҳан дорад, ки дар ин бобат ҳанӯз донишмандони бузурги мо, чун: Абуалӣ Сино, Форобӣ, Шамс Қайс Розӣ ва ҷанде дигарон дар таълифоти хеш андешаҳои ҷолиб доир ба мавқеи луғат дар ифодаи воҳидҳои забон баён кардаанд. Аз ин рӯ, ба андешаи забоншинос Д. Хоҷаев «ҳар як соҳаи дониш барои пешрафти амалия хизмат мекунад, илми забоншиносӣ низ бояд барои такмилу инкишофи сатҳи маърифати мардум, боло бардоштани ҳусни гуфтор хизмат кунад... Аҳли дониш медонанд, ки дар гузашта таълиму тадриси забон дар мактабу мадрасаҳо ба дастовардҳои бунёдии забоншиносии араб асос меёфт. Низоми забоншиносӣ ва санҷишу таълими забони форсӣ-тоҷикӣ ба меъёри қонуниятҳои умумии мантиқ бештар таъя мекунад... Бинобар ин афкори филологии гузаштаро ба таври мукамал бояд омӯхт, махсусан, ки дар ин бобат маводи зиёде мавҷуд аст [Хоҷаев, 2010, 45].

Аз донишмандони асрҳои миёна Насируддини Тусӣ дар «Асос-ул-иктибос» доир ба ҷиҳатҳои луғавӣ, сермаъноӣ, муродифот, омонимия диққат дода, асосан, ҷиҳатҳои нозуку мураккаби онҳоро равшан сохтааст. Ҷунончи, дар фасли аввали фанни якуми мақолаи нахустини «Асос-ул-иктибос» Тусӣ оид ба ҷигунагии далолати калима бар маънӣ баҳс карда мегӯяд: «Воизони (гӯяндагони) луғат лафз барои маънӣ вазъ кардаанд (муқаррар карданд), то уқало (оқилон) ба тавассути он бар маънӣ далолат созанд» [Асос-ул-иктибос, 1987, 11]. Ин мулоҳизаҳои донишманди асримиёнагӣ Насируддини Тусӣ, тавре

мебинем, зарурат ба шарҳ надорад ва мазмунаш ин аст, ки калима барои ифодаи мафҳум хизмат мекунад. Дар фасли дувуми фанни аввали мақолаи аввал Насируддини Тусӣ бевосита оид ба маъноҳои калима дахл намуда, калимаҳои забонро вобаста ба ифодаи маъно ба чаҳор гурӯҳ чудо намуда, тавзеҳ медиҳад, ки гоҳ як сухан бар як маънӣ зиёд далолат накунад ва гоҳ як калима ё сухан дорои маънии беш бувад. Ва баъзан лафзҳои беш бар як маъно ё зиёда аз як маънии ба ҳам наздик ё дурмаънӣ (ғайримутақориб) далолат кунанд. Ва чун ин вучӯхро ҳаср кунанд, аз чаҳор ваҷҳ холӣ набувад: ё эътибори лафзи бисёр кунанд ба нисбат бо як маънӣ ё ба маънии бисёр ва ё эътибори як лафз кунанд ба нисбат бо як маънӣ ё маъноии бисёр» [Насириддини Тусӣ, 1978, 14].

Мувофиқи андешаи донишмандони забоншинос аз дигар забонҳои омадани вомвожаҳо ба забони тоҷикӣ метавон ба ду марҳила чудо намудан мумкин аст: 1) вомвожаҳои то аҳди исломӣ ва б) вомвожаҳои баъди исломӣ. Ба гурӯҳи нахустини вомвожаҳо калимаҳои аз забонҳои эронии қадим (модӣ, парфиянӣ, суғдӣ, портӣ, хоразмӣ, бохтарӣ), урупой (лотинӣ, юнонӣ) ва ҳиндӣ, чинӣ ва амсоли инҳо воридшударо нисбат додан мумкин буда, вомвожаҳои ин зергурӯҳ дар ҳазинаи забони тоҷикӣ ба қатори калимаҳои ҳаматарафа суфтаву худӣ шуда ба ҳисоб рафта, ба муқаррароту меъёрҳои забони тоҷикӣ комилан мутобиқ гардидаанд. Ба муқобили ин гурӯҳи вомвожаҳо калимаҳои иқтибосии баъди исломӣ ба таври бояду шояд ё зарурӣ суфтаву худӣ нашуда, аломатҳои бегонагии онҳо то кунун ба назар мерасанд. Ба зергурӯҳи мазкур вомвожаҳои арабӣ, муғулий-туркӣ ва русӣ-байналмилалиро метавон дохил кард, ки дар онҳо баъзан аломату нишонаҳои овой (савтӣ), сарфӣ (морфологӣ) ва гоҳо тарзи навишти онҳо аз забонҳои вомгирифта дохилгардида боқӣ мондаанд.

Бояд гуфт, ки дар муддати ҳазорсолаи охир калимаҳои зиёди забони арабӣ нисбат ба забонҳои дигари дунё ба забони тоҷикӣ кардаанд. Мувофиқи андешаҳои муҳаққиқони соҳа бештар ворид гардидани калимаҳои забони арабӣ ба ҳазинаи луғавии забони адабии тоҷик, аз як тараф, забткориҳои арабӣ ба ҳазинаи ҷорӣ кардани дини ислом бошад, аз самти муқобил, ба андешаи

забоншинос Ҳ.Мачидов «саъйю талош ва кӯшишу дархости гурӯҳи муайяни аҳли ҳунар, санъат ва илм, ки дар баёни маънавиёти худ ба калимаҳои гуногуни забони арабӣ рӯй овардаанд» доништан мумкин аст. Дар воқеъ, пас аз истилои сарзамини Варзрӯди таърихӣ (Мовароуннаҳри асри миёнагӣ) аз тарафи арабҳо тақрибан дар ин сарзамин забони арабӣ ду сада чун забони давлатӣ, динӣ ва коргузорӣ амал кард, ки ин хоҳ ноҳоҳ таъсири амиқи худро ба забони мардуми бумӣ мегузорад. Дар ин айём сарварону сарсипоҳони араб кӯшишу талоши барзиёд мекунанд, ки забонҳои бумиро, чун забони форсии дарии тоҷикиро, ба нобудӣ расонида, забони арабиро ба забони ягонаи муошират табдил диҳанд. Тавре ҳамин амалро дар кишварҳои Африқоӣ ва дигар мамлакатҳои Шарқи наздик карда буданд ва дар он сарзаминҳои номбаршуда то кунун забони арабӣ забони ҳукмрон аст. Аммо дар сарзамини Мовароуннаҳр нияти арабҳо амалӣ нагардид ва бар хилофи ин чараён аз ибтидои садаи IX оғоз карда, забони дарии тоҷикӣ ба тадриҷ мустаҳкам гардид ва дар замони ҳукмронии давлатдорони Сомониён чун забони давлатӣ рушду такомул ёфт то ибтидои асри XX забони давлатии сарзамини паҳнои Мовароуннаҳр Хуросон гардид. Ба қавли забоншинос М. Н.Қосимова «...аз ҳамин сабаб дар аввал воридшавии теъдоди ками вомвожаҳои арабӣ ба назар мерасад» [Қосимова, 2010, 100-101]. Инчунин, дар замони Сомониён забони арабӣ чун забони лотинӣ, ки дар мамлакатҳои Европа мақоми забони байналмилалӣ илмиро дошт, дар кишварҳои дини исломро қабулгардидаи Шарқ ҳамин мартабаро доро буда, чиҳати ҳама- тарафа паҳн гардидани забони арабӣ дар ин сарзамин донишмандон дар нигоштаҳои худ забони арабиро пайваста мавриди қарор меоданд.

Ба қавли арабшинос Т. Бердиева «омили дигари иҷтимоии вомвожаҳои арабӣ дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ мавқеи чуғрофиро доништан мумкин аст, вале ин сабаб дар раванди воридшавии вомвожаҳои арабӣ дар забони тоҷикӣ манзалати бешеро молик набуд» [ниг.: Бердиева, 1991, 5]. Гузашта аз ин, тарҷумаро низ яке аз омилҳои дохилгардии вомвожаҳои забони арабӣ доништан мумкин аст, ки дар натиҷа осори зиёди илмӣ, фалсафӣ, динӣ бо истилоҳоташон аз забони арабӣ ба забони дарии тоҷикӣ тарҷума гардида,

инчунин таълифи шарҳу эзоҳ дар бобати онҳо таркиби луғавии забони тоҷикиро пурвусъат мегардонад.

Дар бобати воридшавии вомвожаҳои арабӣ ба хазинаи луғавии забони адабии тоҷикӣ чанд муҳаққиқ, чун: М. Баҳор, Л.С. Пейсиков ва Т. Бердиева баёни андеша карда, миқдори онҳоро ба таври зерин муайян кардаанд: «Дар охири садаи XI ба 10-15%, дар садаи XII ба 22%, дар садаи XIII-XVI то миқдори 70-80% дар таркиби луғавии забони дари тоҷикӣ вомвожаҳои арабӣ мавҷуд буда, ин теъдод дар ибтидои садаи XX ба 60-70%-ро ташкил меод ва дар васоити ахбори оммаи солҳои 20-30-юми асри XX теъдоди вомвожаҳои арабие, ки дар таркиби луғавии забони адабии тоҷикӣ мавҷуд буда аз 28 то 45% фисадро ташкил медиҳанд» [ниг.: Пейсиков, 1988, с. 36-40; Бердиева, 1991, с. 12; Мачидов, 2007, с. 21]. Маълум аст, ки воридшавии вомвожаҳои арабӣ дар ибтидо миқдоран кам буд ва баъдан ба тадриҷ рӯ ба афзун ниҳод, ки сабабҳои дар боло зикр намудем. Миқдоран кам будани вомвожаҳои арабиро мо дар «Шоҳнома»-и Абулқосими Фирдавӣ мебинем, ки ҳамагӣ дар таркиби луғавии ин шоҳасар Фирдавӣ ба миқдори 2% вомвожаҳои арабиро истифода кардааст. Зимнан бояд зикр кард, ки пас аз дигаргуниву назорати доимиие, ки дар даврони ҳукумати шуроҳо доир ба вомвожаҳои арабӣ муқаррар карда шуд, адади онҳо як андоза рӯ ба камшавӣ оварда, айни ҳол дар сабқҳои нигориши мухталифи забони адабии тоҷикӣ тахминан 40-50% вомвожаҳои арабӣ қорбурд меёбанд. Вомвожаҳои арабиро аз рӯи аломатҳои забонӣ ва қолабҳои созмонёбиашон ба осонӣ муайян кардан мумкин аст [ниг.: Бердиева, 1990, 101].

Мо дар пояи ҳамин нигоштаҳо дар боби мазкур вижагиҳои луғавии вомвожаҳои арабии асарҳои насрии Кошифиро аз нигоҳи марбут ба муродифот, мутаод, вомвожаҳои сермаъно, вожаҳои динӣ ва илмӣ, вомвожаҳои ҳамгун, ифодаҳои маҷозӣ ё воҳидҳои фразеологии бо вомвожаҳои шаклгирифтаи забонҳои дигар мавриди баррасиву таҳқиқ қарор додаем.

2.1. Вомвожаҳои муродифӣ

Дар бобати мавҷудияти муродифот ё муродифҳо дар забони форсии дари тоҷикӣ ва паҳлуҳои мухталифи он донишмандони пешини мо барвақт мулоҳизаҳои худро баён доштаанд, ки яке аз инҳо донишманди асри XIII Насируддини Тусӣ мебошад, ки дар асари «Асос-ул-иктибос»-и худ дар ин бобат мулоҳизаронӣ кардааст. Асари мазкур яке аз муҳимтарин осори илмӣ ин донишманд аст, ки ба забони тоҷикӣ таълиф шуда, аз боби илми мантиқ баҳс мекунад ва яке аз мақолаҳои он ба мадҳали мантиқ бахшида шуда, аз ҷаҳор фан иборат аст. Фанни аввал ба мавзӯи баҳси алфоз бахшида шудааст, ки фарогири се фасл буда, ҳар яке чунин номгузорӣ шудаанд: фасли аввал дар кайфияти далолати алфоз бар маонӣ: фасли дувум нисбати алфоз бо маонӣ: фасли савум дар қисмати алфоз. Муҳокимаю натиҷагирӣ, ки муаллиф дар ин фаслҳо баён намудааст, аз нигоҳи забоншиносӣ, хусусан илми луғатшиносӣ, бисёр ҷолиб буда, имрӯз ҳам арзиши илмӣ ва амалиашонро гум накардаанд [Ҳоҷаев, 2010, 42].

Тавре ки аз ин гуфтаҳои Насируддини Тусӣ бармеояд, ӯ қулли калимаҳои забонро аз рӯйи далолати маъно ба ҷаҳор гурӯҳ ҷудо менамояд: Якум, калимаҳои ҳаммаъно ё мутародиф (муродифҳо); дуюм, калимаҳое, ки ҳар кадом як мафҳуми алоҳидаро мефаҳмонад ва миёни онҳо умумияте аз нигоҳи маъно нест; сеюм, калимаҳои ҳамшакле, ки байни онҳо умумияти маъно буда, яке аз маъноҳо барои ҳамаи он гурӯҳи калимаҳои ҳамшакл умумӣ аст; ҷаҳорум, калимаҳои ҳамшакле, ки миёнашон умумияти маъно нест ва ин гурӯҳи калимаҳоро Насируддини Тусӣ калимаҳои мутабоина, яъне тафовутдор менамояд.

Мувофиқи маълумоти профессор Д.Ҳоҷаев «гурӯҳи аввали калимаҳоро Насируддини Тусӣ исмҳои мутародиф менамояд» [Ҳоҷаев, 2010, 46]. Воқеан, дар забон як миқдори зиёди вожаҳо аз рӯйи маъно ба ҳам хеле наздиканд, ки онҳоро дар илми муосири забоншиносӣ муродифҳо ё муродифот номидаанд. Муродифот дар забон аз ҳодисаҳои муҳимтарини семантикӣ ба ҳисоб рафта, он

дар ҳар забон бо сифату аломатҳои хосса зоҳир мешавад. Дар забони тоҷикӣ муродифот аз қабилӣ унсури пурғановати хазина ё таркиби луғавӣ он ба ҳисоб рафта, имкон медиҳад, ки ба воситаи онҳо нозуктарин тобишҳои маъноӣ, ифоданокиро таъсирнокии сухани таълифӣ ва нутқи шифоҳӣ таъмин гардад.

Насируддини Тусӣ ба ҳамин ҷихати калимаҳои ҳаммаъно эътибор дода, чунин таъкид кардааст: «Аммо қисми аввал, ки алфози бисёр ба як маъноӣ далолат кунад, онро асмои мутародифа хонанд, монанди далолати **инсон** ва **башар** бар **мардум** [Насируддини Тусӣ, 1323 ҳ.ш. 16].

Дар ҳақиқат, ин се калимае, ки Насируддини Тусӣ чун далел барои далолати калимаҳои бисёр бар як маъноӣ овардааст, байни ҳам муродифанд, вале онҳо бо дараҷаи истеъмол, обу ранги эҳсосотӣ, вижагиҳои нозуки услубӣ аз ҳам фарқ ҳам доранд, хусусан, дар зинаи имрӯзаи инкишофи забони тоҷикӣ. Бояд гуфт, ки Насируддини Тусӣ тафовути нозукеро, ки миёни калимоти муродифӣ дар ифодаи маъно, тобишҳои иловагии маъно, обу ранги эҳсосотӣ ва услубӣ мавҷуд аст, хеле мушикофона ҷудою таъкид ҳам кардааст.

Вай бо мисоли мушаххас шарҳ медиҳад, ки ду ва зиёда калима ба як маъно далолат мекунад, аммо бо сифатҳои хоссаю нозуке ҳар кадом фарқ ҳам доранд. Миёни ин гурӯҳи калимаҳо тафовуте ҳаст, ки мо наметавонем онҳоро ба як қисм мансуб донем. Чунончи, Насируддини Тусӣ мегӯяд: «Ва миёни мутародифа (калимаҳои муродифӣ-З.Х.) ва мутабоина (калимаҳои тафовутдор - З.Х.) иштибоҳ мумкин бувад. Масалан, лафзе бошад, ки далолат кунад бар маъноӣ (яъне як калима ягон мафҳумеро ифода кунад - З.Х.) ва лафзи дигар бар ҳамон маъноӣ ба афсофи муқоран (бо сифатҳои ба ҳам наздик - З.Х.) ва гумон афтад, ки ҳар ду лафз мутародифанд ва набошанд, балки мутабоин бошанд, монанди «сайф» ва «хусом» чи «сайф» шамшер бувад ва «хусон» шамшери буррон» [Насируддини Тусӣ, 1323 ҳ.ш. 16].

Воқеан, калимоти муродифӣ мутлақ дар забон вучуд надорад, зеро ҳар як калимаи муродиф бо ягон тобиши нозуки маъно, ки одатан дар матн равшан мешавад, фарқ менамоянд ва ин вижагии калимоти муродифиро Насируддини Тусӣ ҳам хуб шарҳ додааст. Ў барои тақвияти андешааш калимаи «хусум»-ро

бо калимаи «самсом» муқоиса менамояд. Вай мегӯяд, ки калимаи «самсом» ҳам ба маънои «шамшер» меояд, аммо «самсом» шамшерест, ки дар ҳангоми захми чизе гузаранда аст. Бинобар ин, - таъкид мекунад ӯ, ин се калима бо ифодаи маънои иловагӣ аз ҳам тафовут доранд ва онҳоро муродифи мутлақ гуфтаи нашоӣ, балки онҳо калимоти ҳаммаъноӣ тафовутдор мебошанд.

Ҳиссаи дигари калимаҳо, - мегӯяд Насируддини Тусӣ, аз рӯйи далолати маъно аз ҳам ҷудоӣ, яъне ҳар як калима барои ифодаи маънои мустақилу мушаххасе хизмат менамояд. Барои мисол калимаҳои «инсон» ва «фарас»-ро меорад, ки маънои ин ду калима умумияти маъно ӯ наздикӣ аз рӯйи далолати маъно дида намешавад. Онҳо мафҳумҳои гуногунро мефаҳмонанд. Калимаи «инсон» муродифи исми «мардум», «одамӣ» буда, «фарас» муродифи калимаи «асп» мебошад. Албатта ба маънои хеле дур ин ду калима бар мафҳуми умумӣ «ҳайвон» мебошанд, ки яке «ҳайвони нотик» аст ва дигаре ҷондоре ғайринотик.

Ҳамин тавр, тибқи таълифоти таҳқиқгарон муродифия (юн. *sinonimos* – ҳамном, якмаъно) дар баёни маъноӣ асосӣ ба якдигар мутобиқ омадани соза, вожа, қолибҳои наҳвӣ ва ибораҳои фразеологӣ мебошанд. Муродифҳо (аз юн. *synonymos* – ҳамном) ӯ калимаҳои муродифӣ вожаҳоеанд, мутааллиқи як ҳиссаи нутқ буда, аз нигоҳи маъноӣ ба ҳам қарину қарибанд. Муродифҳо бо ҷилоҳои маъноӣ, бо мақому доираи қорбурдашон тафовут доранд. Муродифоте, ки аз нигоҳи маъноӣ ба ҳам хеле қаринанд, муродифоти пурра ва муродифҳое, ки бо ҷилоҳои иловагӣ маъноӣ ва мавқеи истемолашон аз ҳам фарқ мекунанд, муродифҳои услубӣ ном доранд. Дар байни гурӯҳи калимаҳои аз нигоҳи маъноӣ ба ҳам наздик вожаи сарсилсила мавҷуд аст, ки дар байни гурӯҳи вожаҳои муродифӣ муҳимму асосӣ маҳсуб меёбад. Умумияти маъноӣ ва фарқи силсилаи муродифҳо дар муқоисаи байни онҳо муайян мешавад. Масалан, калимаҳои чашм ва дида муродифанд. Чашм хусусияти умумиистемолӣ дошта, ба маъноҳои зиёди маҷозӣ омада метавонад. Калимаи дида чун чашм аз ҷиҳати маъно бойу сермаҳсул нест ва бештар дар забони адабӣ истемол мешавад. Дар таркиби луғавии забон беш будани вожаҳои муродифӣ яке аз аломатҳои ғани ва дар такомул қарор доштани таркиби луғавии ин ӯ он забон аст. Муродифҳо

барои равшан ва фасеҳ баён намудани фикр заруранд. Истеъмоли онҳо дар забон танҳо барои иваз намудани калима набуда, балки барои муайян кардани муносибати гӯянда нисбат ба фикри гуфташуда мебошад. Муродифҳо ба шакли чуфт низ истеъмом мешаванд: орзую ҳавас, зебу зинат, тунду тез, ақлу хирад, раҳму шавқат, фикру андеша.

Муродифҳои луғавӣ (юн. *synonymia* – ҳамномӣ) калимаҳое мебошанд, ки аз ду ва беш вожаҳои аз нигоҳи маънӣ ба ҳам наздик ва гоҳо баробар буда, мутааллиқ ба гурӯҳи муайяни лексикӣю грамматикӣанд ва аз ҳамдигар бо ҷилою тобишҳои гуногуни маънӣ, ҳангоми қорбурд ва рангубори мухталифи ҳассосӣ аз якдигар фарқ мекунанд. Вожаҳо бо маънои муҳимми хеш бо якдигар муродиф мешаванд. Дар ин асно маъниҳои изофагӣю тобишҳои мухталифи истифодабариву эҳсосотишон, ки дар ҳар як вожаи занҷири муродифӣ ба ҳар ранг буда метавонанд, аз назар дур мемонанд. Масалан, дар калимаҳои ҳаммаъноӣ ресмон – банд, расан, таноб; тан – бадан, пайкар, ҷисм, ҷасад; инқилоб – исён, ошӯб, балво маъноҳои асосии онҳо ба ҳам наздиканд, бо вучуди он ки ҳар яке аз онҳо бо тобишҳои иловагӣ маъноӣ, доираи истеъмом ва ифодаи рангубори гуногун аз ҳам фарқ мекунанд. Дар байни калимаҳои бо ҳам муродиф тафовутҳои муайян низ мушоҳида мешаванд. Пеш аз ҳама, онҳо аз ҳамдигар бо мавқеаҳои истеъмолии худ фарқ мекунанд. Калимаи калон, ки бо вожаҳои бузург, азим, барзангӣ, лумб муносибати муродифӣ дорад, калимаи умумистеъмолист. Аз ин ҷиҳат онро дар ҳамаи мавридҳо ба қор бурдан мумкин аст. Баръакси он калимаҳои кабир, азим, муаззам ба услуби китобӣ мансубанд. Калимаҳои барзангӣ, лумб, ноҳинҷор, бесулуқай, лаванг бо ҳамон маъноӣ умумии «калон» дар гуфтугӯ мустаъмаланд. Бинобар он, дар ин ё он силсилаи муродифӣ калимаҳои зиёди бо доираи истеъмолу рангубор фарқкунанда гирд омадаанд: рӯшноӣ – нур, партав, шуъла, зиё; оҳанг – мақом, савт, намо, нағма, ҳаво. Манзалату эти- бори вожаҳои муродифӣю силсилаи муродифӣ ва доираи истифодаи онҳоро муҳаққиқон дар таълифоти хеш дар сатҳи асарҳои бадеии назму насри мавриди таҳқиқи худ қарор дода, муқаррар ва нишон додаанд. Ин ҷо барои тақвияти андешаи худ нигоштаи Т. Шокировро

чун намуна меоварем, ки дар нигоштааш доир ба масъалаи зикршуда ба таври зайл баёни андеша кардааст: «Муродифҳо муҳимтарин ва беҳтарин восита барои баёни андешаи тоза ба ҳисоб рафта, зуҳури барҷастагии онҳо дар хушбаёнӣ, равонӣ, пуробурангӣ ва хушоҳангии муродифот мусоидат намуда, чанбаи бадеияшро афзун мекунад. Бинобар ин, муродифҳо аз замони куҳан инҷониб дар меҳвари тавачҷуҳи донишмандону устодони сухани воло буду ҳаст. Мусаллам аст, ки забони ноби тоҷикӣ маҳз аз қабилӣ забонҳои куҳани дунё буда, осори зиёди фарҳангиву таърихӣ ва адабиёти пурғановаташ то ба замони мо омада расида, удабову шуароӣ муосири тоҷик аз ин ҳазинаи пурборӣ луғавӣ қорбасти карда, эҳсосу ҳиссиёт ва тафаккури хешро мушиқофона ба риштаи назму наср қашида, маҳзани пурборӣ маънавиёти мардумамонро боз ҳам пурғановаттар мегардонанд» [Шокиров, 1988,82-83].

Дар идомаи суханҳои забоншинос Т.Шокиров забоншиноси дигар Ш. Каримовро роҷеъ ба муродифоту доираи қорбурди онҳо дар пояи қори таҳқиқоти хеш чунин ибрози мулоҳиза кардааст: «Ҳасоҳат ва балоғати суханро аз бисёр ҷиҳат дараҷаи дурусти истифода аз қалимаҳои муродифмаъно таъин менамоянд. Муродифҳо яке аз воситаҳои муҳими пурра ва ҷозибанок тасвир намудани предмет ва ҳодисаву воқеаҳои гуногун мебошанд. Онҳо воситаи бой намудани таркиби луғавӣ, дилҷаспу муҳтасарбаёнӣ ва дар шаклу намудҳои беҳтарин ифода намудани фикр мебошанд. Эҷодкор ҳангоми баёни матлаб аз миёни қалимаву ифодаҳои бешумори таркиби луғавии забон, бояд ҳамоно интихоб намояд, ки ҳам саҳеҳу пурмаъно ва хушоҳангу шинам бошад, ҳам нияти эҷодии ӯро бо хубӣ ифода кунад. Интихобу истеъмоли қалима, равшании фикр ба ҷаҳонбинӣ, завқ, боигарии луғавӣ ва маҳорати сухандони адиб вобаста аст» [Каримов, 1992, 91].

Зикр бояд қард, ки донишманду нависандаи мумтоз Ҳусайн Воизи Қошифӣ соҳиби маҳорати баланди сухангустариву суханварӣ буда, дар офаридани осори мансури ахлоқӣ маҳорати баланди нависандагиро дорост ва дар офаридани манзараву суҷа аз такрори бемаврид худдорӣ карда, силсилаи муродифиро дар ҷойи худ мавриди қорбурд қарор додааст. Аз ин рӯ, таркиби

луғавии осори мансури ахлокии ӯ хеле пуробуранг буда, дар онҳо мукаррари калимаю ибораҳои бемавқеъ, забонзада ва аз тобишу ҷилоҳои бадеӣ орӣ қариб ба назар намерасанд, ки ин ҳолат маҳз ба воситаи ба таври моҳирона истифода кардани вожаҳои муродифии забони ноби форсии тоҷикӣ даст додааст. Ҳамчунин, Кошифӣ силсилаи вомвожаҳои муродифии арабӣ ва ғайриарабиро дар ҳар мавқеу намуд ва ҳолатҳои мухталифи нутқи хаттӣ истифода кардааст, ки ба таври намуна дар боло чанд мисол аз силсилаи вомвожаҳои муродифӣ овардаем. Кунун ҷиҳати тақвияти мулоҳизаи хеш чанд мисол аз силсилаи вомвожаи муродифӣ меоварем:

Султон – ҳоким – амир – малик: Чун хатти эшон ба сиёҳдорон, ки **умарои (амирон)** лашкар буданд расид...[3, 288]. Ҳаким фармуд: «Эй **малик**, ҳамаи васиятҳо дар ин ду калимаи шариф мундариҷ аст, ки «Фармони худро бузург дор ва шафқат бо халқи худо фуру нагузор»» [3, 270].

Холиқ – халоиқ – оллоҳ – ҳақ: ...ки дар қор аз **ҳақ субҳонаху** фаромӯш накунад... [3, 280]. Бо **ҳақ** ба адаб бошу ҳикоят меварз, Бо халқ ба рифқ бошу некӣ мекун [3, 271].

Ғараз – мурод – мақсад: ...ғарази ман он буд, ки ҳоҷати мардум бароварда гардонам [189]. Дигар гурӯҳ **соҳибғаразанд**, ки ҳар чӣ кунанд **ғараз** дошта бошанд, на аз рӯйи ихлосу ҳаводорӣ суҳан ба арз расонанд [2, 241]. Панди ҳаким сайқали синаи дил аст, **Мақсуди** ҳар ду олам аз он панд ҳосил аст [2, 127].

Чуноне дида мешавад, нависанда ва муаллифи осори мансури ахлоқӣ Ҳусайн Воиз Кошифӣ дар ифодаи андешаву афкори ҷалбқунандаи худ аз мукаррари бемавриду бидуни мантиқ худдорӣ карда, калимаҳои иқтибосии муродифдори арабӣ ва ғайриарабӣ, ба мисли **Ҳақ – Оллоҳ, малик – султон, мурод – ғаразро** истифода карда, манзалати осори худро беш намудааст. Муродифҳои вомвожаи арабиеро, ки дар асарҳои мансури Ҳусайн Воизи Кошифӣ истифода гардидаанд, метавон ба чунин зергурӯҳҳо дастабандӣ кард:

а) Вомвожаҳои муродифдори ифодақунандаи мафҳуми сиёсий-маъмурӣ: волӣ – амир – малик – султон – ҳоким, мамлакат – мулк – давлат –

ҳукумат, халқ – омма – раъият, ҳашамат – савлат – шавкат, иқтидор – қудрат, маҷлис – маҷолис – ҷаласа – ҷалисӣ ва амсоли инҳо.

Султон... иштиғол намояд... [2, 236]. ...наззораи маросими **мамлакатдорӣ** ва **раъиятпарварӣ** мекардам [2, 236]. ...аз **сиёсати султон** натарсанд, ...то асари шомати **ӯ** ба **мамлакат** нарасад [2,238]. Овардаанд, ки ..**маҷлисе...** ғаммозӣ кард [2, 241]. Дар «Ҷомеъ-ул-ҳикоёт» овардаанд, ки **салотин** мардуми бахилро мулозимии худ насозанд, ки аз эшон хичолат расад [2, 243]. Он мард ба тазарруъ даромад, ки эй **малик**, ман хато кардам [2, 236].

Дар ин мисолҳои оварда вомвожаҳои арабии **султон** (4 бор), шакли салотин (1 бор), малик, мамлакат, мамалакатдорӣ (бо унсури калимасозии тоҷикӣ), маҷлис, давлат, аркон, ҳазрат ва монанди инҳо барои ифодаи вожагони муродифдори мафҳумҳои сиёсӣ-маъмурӣ омадаанд, ки мазмуни осорро хонданбоб кардаанд.

б) Вомвожаҳои муродифдори ифодакунандаи мафҳуми динӣ: Ҳақ – Ҳақтаъоло – Оллоҳ, фариза – фарз, расоил – расул, мазҳаб – имон, ақд – никоҳ – хутба, хироч – закот: Агар пурсанд, ки чун **шайх** набошад, чаро мусхаф бар сачҷодаи вай мениҳанд? Бигӯй: Барои он ки шайх бар **сачҷодаи шарият** менишинад ба ҷойи **ҳазрати рисолат** аст саллаллоҳу алайҳӣ ва олиҳӣ, чунончи дар **аҳодис** ворид аст [2, 139]. Бигӯй: Намозест, ки **ҳазрати расул саллаллоҳу алайҳӣ** ва **олиҳӣ** гузорида дар вақти миён бастанӣ амир ва гуфтаанд, **шукри вузӯ** аст [2, 212].барои он ки бе вузӯ даст ба шадд набояд кард ва чун вузӯ созанд, намоз бояд гузорид, чаро ки **ҳазрати расул саллаллоҳу алайҳӣ** вассалам фармуд, ки ҳар кӣ ҳадс кунад ва вузу насозад, бар ман ҷафо карда бошад [2, 212]. Агар пурсанд, ки аз кадом роҳ ба фақр даромадӣ, бигӯй, аз роҳи ниёз. Агар пурсанд, ки ҳамроҳат кӣ буд, бигӯй, сидқу эътиқод. Агар пурсанд, ки сари сидқу эътиқод чӣ буд, бигӯй, муҳаббати дарвешон. Агар пурсанд, ки фақр ба чӣ чиз тамом шавад, бигӯй, ба хулқи некӯ. Барои он ки ҳар кӣ хулқ дорад, сифатҳои дигар, ки дар фақр ба кор оянд ҳам дорад. Ба воситаи ин маънӣ бузургон гуфтаанд, ки ҳар чӣ дар тамоми аркони фақр мавҷуд аст дар хулқ мавҷуд аст, зеро ки ҷое ки хулқ бошад, лозим аст, ки илм бошад. Ҳар ҷое ки

илм бошад, лозим аст, ки ҳилм бошад ва ҳар чо ки ҳилм бошад, лозим аст, ки зӯҳд бошад.... [сах. 41].

в) Вомвожаҳои муродифдори ифодакунандаи мафҳуми ҳуқуқ: инсоф – шафоат – адолат – адл, иқтидор – қувват – муқтадир – қудрат, маҳбас – ҳабс, ашроф – ходим – ургон – умур, муҷрим – иллат – чурм ва амсоли инҳо: ...бигӯй дувоздах: ...панҷум, **адл** кардан [2, 126]. ...он подшоҳ ҳама шаб намоз мекард ва яке аз **ургони** (ходимони) давлат гуфт: «Ин замон биосой, ки фардо рӯзи масоф аст» [2, 129]. Яке аз ақсоми ҳаё – ҳаёи **ҷиноят** аст [2, 129]. ...маро орзуи ҳаҷ аз замир сар барзадааст ва **ургони давлат** силоҳ дар таваққуф мебинанд ва истимо афтод.... [2, 143]. Лаим ними гунаҳ бо ҳазор узр набахшад, Ба як латифа каримон ҳазор **чурм** бибахшад... [2, 231].

г) Вомвожаҳои муродифдори ифодакунандаи мафҳуми илму васоити хониш ва дигар мавқеи иҷтимоӣ: ҳақим-олим-табиб, адиб-шоир, *руқъат-мактуб*...: ... ҳукми **табиб** дорад ва мазлум ба мисли **бемор** аст ва мариз меҳаҳад, ки тамоми аҳволи худро пеши **табиб** бозгӯяд [2, 146]. Ба волӣ **руқъа** навишт [2, 227]. Юнониёнро расм он буда, ки ҳокими эшон касе бошад, ки **илму ҳикмати** ӯ аз ҳама **уламову фузалои** замон бештар бувад [2, 232]. ...**аҳли илму ҳикмат**, мутадини **аҳқоми шаръро**... тамои доништа...[2, 129]. Ба тозиёна фосиқонро **адаб** намой...[2, 232]. ...тозарӯи **базлагӯй**, ки **латифу рангин маҳфилро** биёрояд ва ба **латифаҳои ширин** ...ба рӯи ҳозирони маҷлис бикшояд [2, 129].

ғ) Вомвожаҳои муродифдори ифодакунандаи муносибат ва одоби муошират: *узр-маъзур, ахлоқ-хисол, ҳурмат-иззат, иқром - карам, муаззаз - мукаррам-аззаз, хиҷолат-надомат*...: Яке аз надимон гуфт: «Рӯзе ки дар **сиҳату фароғат** гузарад ва дар **саломату каромат** ба шаб расад, ба муроду номи **фароғати хотир** муяссар маҳсул бошад ва **ҳазонаи маъмуру** сипоҳ мукамал» [2, 190]. Пас, рӯй ба аъробӣ кард, ки ё вачҳулааб, туҳфаи зебову табарруки писандида овардаӣ. Ҳочати ту чист ва чӣ муддао дорӣ? [2, 131]. Гуфт: «Ё халифа, мардумони ман аз фақириву бенавоӣ дар маърази талафанд.

Умед дорам ба карами ту» [2, 131]. ...дар назари қабул **мушарраф** месозанд [2, 134].

Ҳамин тариқ, дар асарҳои мансури Кошифӣ калимаҳои иқтибосии марбут ба муродифҳои арабиву ғайриарабӣ басо зиёд буда, бо мақсади такрор накардани вожаву ифодаҳо нависанда онҳоро мавриди истифода қарор додааст ва шахомату манзалати осори мансур дар натиҷа басо афзун гардида, муҳтавои он мукаммалу хонданбоб шудааст. Зиёд истифода гардидани муродифҳои арабӣ ва силсилаи арабии гувоҳест, ки нависанда Ҳусайн Воизи Кошифӣ кӯшидааст мулоҳизаву андешаҳои ҷолиби худро тавассути калимаву ибораҳои фаҳмою маъмули иқтибосии арабиву ғайриарабӣ ва ҷо-ҷо мушкили арабӣ ба хонанда пешниҳод кунад бо ин тариқ доираи қорбурди вомвожаҳоро дар ҳазинаи забони адабии садаи XV маълум гардонад. Ҳамчунин, бинобар сабаби муродифҳо яке аз васоити муҳимму ҷозибанок инъикос кардани ашёҳо ва ҳаводиси мухталиф доништа мешаванд, ки ин ашё дар асарҳои насрии мабҳаси таҳқиқ қарор гирифта басо хуб акс ёфтааст.

2.1.1. Вомвожаҳои муродифоти ҷуфти арабӣ

Дар ҳазинаи луғавии забони адабии тоҷикӣ муродифҳои ҷуфти арабӣ ва ғайриарабӣ, ки дар замони мухталиф ба забони тоҷикӣ чун вожаҳои иқтибосӣ ворид гардидаанд, нақши муассире дошта, ҷиҳати таъину таъкид ва комилтар инъикоси ҳаводису вақоеъ қорбурд доранд. Дар ташаккули муродифҳои ҷуфт пайвандаки пайваस्तкунандаи пайиҳами -у басе нақш дорад. Муродифҳои ҷуфт дар дар ҳамаи сатҳи забони гуфтору навиштори тоҷикӣ истифода гардида, дар асарҳои удабову шуарои адабиёти мумтозамон низ чунин тарзи баёни гуфтор басо зиёд ба назар мерасад. Тибқи таъкиди забоншинос М.Муҳаммадиев, муродифҳои ҷуфтистеъмол вожаҳои ҳастанд, ки аз нигоҳи маънӣ ба ҳам қарин ё наздику мувозӣ (баробар) буда, вижагиҳои муҳими услубиро дороянд. Аз ин сабаб, аз нигоҳи маънии муқаррарӣ як андеша набуда, вожаи дуюм воситаи таъкид, комилу мукаммали маънии ҷуфти худ ба ҳисоб мераванд. Муродифи

чуфтистеъмол ҳам дар забони гуфтор ва ҳам дар забони навиштор муҳимму вазоифи мухталифро моликанд: онҳо хазинаи забонро пурғановат мекунанд; ҷихати инъикос ва арзишдоварӣ ба ашӯҳо яке аз васоити асосӣ маҳсуб меёбанд. «Муродифи чуфт ҷихати аз муқаррари вожаҳо худдории адибу нигоранда ва гӯянда бо ғарази аз махзани забон ба маврид ва дуруст истифода бурдану ба ин васила равонӣ, саҳеҳӣ ва шиддатнокии гуфтори хешро таъмин сохтан истифода мегарданд» [ниг.: Муҳаммадиев, 2007, 4-5].

Аз рӯйи ин нигоштаҳо маълум шуд, ки дар асарҳои мансурии Ҳусайн Воизи Кошифӣ ҳам муродифҳои чуфтҳои арабӣ ва арабӣ-тоҷикӣ истифода гардидаанд.

Муродифҳои чуфти калимаҳои иқтибоси арабӣ ва ғайриарабии асарҳои мансури Ҳусайн Воизи Кошифӣ мисли асарҳои адибони намоёни адабиёти машҳури халқамон ҷихати диққатҷалбкунанда инъикос ёфтани воқеа ва ҳаводис истифода гардидааст. Метавон чун мисол чанде аз онҳоро дар поён зикр кард: *истимдоду истибшор, фузалову уламо, ғайбату бухтон, ҳукамову фузало, хосу ом, саҳву хато, фатҳу зафар, мақбулу маҳбуб, қуввату қудрат, илму ҳилм, муҳтоҷону фақирон, таърифу тавсиф, ғалабаву нусрат, ғалабаву зафар, ҷидду ҷаҳд* ва амсоли инҳо дар асарҳои насрии нависанда ҳамчу муродифҳои чуфти вомвожаи арабӣ истифода гардидаанд ва барои тақвияти андеша чанд мисол меоварем: Малик фармуд, ки шумо гумон мебаред, ки ...оқибати кор **футуру қусур** ба **қувваву ҳавос** роҳ хоҳад ёфт [2, 142]. Гуфт: «Ҳокими золим, ки ба **ҷавру тааддӣ** раияти худро барандозад ва худро ба ин восита бадбахту парешонҳол созад» [2, 153]. То эшон низ молу ҷони худро аз вай дарег надоранд...ва чандон чи ўро **раҳму шафқат** бар халқ бештар бошад... [2, 161]. ...асари он бар ҷароиди рӯзгор ва сафаҳоти **адвори лайлу наҳор** ба **сабту мастур** аст ва номи эшон назди ҳар арбоби **ақлу нақл**, балки пеши аксари асоғир (хурдон) ва ақобири олам **маъруфу машҳур** [2, 163]. Нӯшервон, ки ин ҳикоят шунид, бигирист ва гуфт, ки он подшоҳи **золиму ғофил** манам ва ба сабаби диёнати ту аз хоби ғафлат бедор шудам [2, 181]. ...дар хазона дорам

бар **фуқарову мискинон** қисмат намоям [2, 185]. ...Агар **аҳду вафо** набошад, тартибу низоми ҷаҳон махву нобуд гардад [2, 129].

Муродифоти ҷуфти арабиرو вобаста ба дараҷаи корбасташон ва мазмуну муҳтавояшон ба чунин зергурӯҳ метавон ҷудо намуд:

а) муродифоти ҷуфти арабие, ки тавассути забони нависанда истифода гардидааст;

б) муродифоти ҷуфти арабие, ки дар ҳикоятҳои асар аз забони персонажҳо корбаст гардидаанд.

а) Муродифоти ҷуфти вомвожаи арабии дар забони адиб истифодагардида

Мушоҳидаву таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки дар осори насрии Кошифӣ муродифоти ҷуфти арабӣ бештар аз забони нависанда ё адиб барои таъкиду такмили фикру андеша ва пурра тачассум сохтани воқеият корбаст гардидаанд. Ҳоло чанд мисол доир ба ин андешаамон меоварем: ...бар **ақволу афъоли** пир эътироз накунад, балки ҳар чи аз ӯ бинад, онро ҳақ донад ва яқин бишносад, ки ҳеҷ феъли пир аз маслиҳат холӣ нест ва агарчи сирри онро мурид надонад [1, 65]. Ургони давлати Муҳаммад Тоҳир... ва дар изҳори **халосиву ҳаводорӣ** муболиғаҳо намуданд [2, 129]. Магар Иброҳими Ҳочиб,ва чун Яъқуб Нишопурро бигрифт ва **руаёву ҳашамро** дар забти иёлоти худ даровард ва Иброҳими Ҳочибро талабида гуфт [2, 187]. ...ва мазоҳу ҳазл ва лаҳву лаъб.... арз аст [2, 188].Эй малик,ё **нусрат аст ё ҳазимат**. Агар ба ҳукми **қазову қадар** шакке бар лашкари мо афтад... [2, 201]. ...ва дафъи зулму **фасод** бувад [2, 202].ба ҳасби ҷоҳу савлат ва **қадру шавкат** ва **ҳашмату азамат** ва **иктидору абҳат** (ҳайбат) аз ҳама беш бошад.... [204]. ...аз **ихвону икрони** худ бар сар оям... [2, 204]. агар қонуни **таъдибу таъзиб** набувад...[2, 208].нишони **хиллаву макр** ва дуддӣ бошад [2, 216]. Гардани мутавассит нишони сидку вафо ва тадбир бувад [2, 217]. Албатта, шафиъ яке аз **аёнӯ ашроф** хоҳад [2, 227]. **Натичаву оқибати** ӯ дар он вилоят зухур накунад... [2, 238]. дар сухани бисёр **ғалату сақати** бисёр аст [2, 247]. ...то миёни мулозимон **киनावу ҳасад** пайдо нагардад... [2, 251]. Аввал **шучоу қавидил** бувад ва ба он шуҳрат ёфта бошад, то аз он тарсу ҳарос дар дили душман афтад ва дигар тадбири

тамом дошта бошад ва дохилу беруни чангро доништа [2, 203]. Аҳд кард, ки агар муҳим ба дилхоҳи ман анҷомад, ҳар **нақдинае**, ки дар хазона дорам бар **фукарову мискинон** қисмат намоям [2, 184].

Аз мисолҳои оварда маълум мешавад, ки муродифоти ҷуфти вомвожаи арабӣ дар асарҳои мансури нависанда Кошифӣ аз рӯйи зарурият ва барои дақиқу ҷолиб инъикос гардидани андешаву мулоҳизаҳои ахлоқиву тарбиявӣ қорбаст гардидаанд. Ин муродифҳои ҷуфти арабӣ, ки дар забону баёни бевоситаи ҳуди муаллиф қорбаст гардидаанд, аз нигоҳи доираи истифода ва тобишҳои маъноӣ бештаринашон ба хонандаи имрӯза фаҳмо буда, онҳо имрӯз низ дар забони асари бадеӣ, таърихӣ [чун аҳду вафо –садоқатмандӣ, шавкату давлат – тавоноӣ, ҳиллаву мақр – фиреб, аъёну ашроф – калоншавандаҳо, шахсони соҳибэҳтиром, саҳву хато – ғалат, фатҳу зафар – ғалаба қардан ва монанди инҳо] хеле фаровон қорбаст гардида, ҷолибияти асари бадеиву таърихиро хеле беш мегардонад. Аз ин нигоҳ, мавриди истифода қарор гирифтани муродифҳои ҷуфти вомвожаҳои арабӣ, ки дар осори насрии адиб роҳ ёфтаанд, боқимонда шахомату манзалати осори насрии Кошифиро хеле боло бурдаанд.

б) Муродифоти ҷуфти арабии дар ҳикояҳо истифодагардида

Тавре зикраш рафт, осори насрии Кошифӣ бештар осори насрии ахлоқӣ буда, дар он андешаҳои ҷолибу риққатовари тарбиявии муаллиф баён гардида, барои тақвияту асоснок гардонидани андешаву мулоҳизаҳои ҳеш ҳикоятҳои хурд-хурди бадеиро ӯ ҷо додааст, ки муҳтавою мазмуни ҳикояҳои хурди бадеӣ бо забони равону сода ва оммафаҳм ифода гардидаанд. Ҷо додани ҳикоятҳои хурди бадеӣ дар асари насрии бадеӣ таърихи тулонӣ дошта, пеш аз Хусайн Воизи Кошифӣ дар асари «Сафарнома»-и Носири Хусрав, «Гулистон»-и Саъдӣ, «Баҳористон»-и Ҷомӣ ва чанде дигарон ин манзараро мушоҳида намудан мумкин аст. Кошифӣ бо овардани ҳикоятҳои хурди бадеӣ дар асарҳояш ин анъанани таърихиро идомаву такмил бахшидааст.

Муродифоти ҷуфти арабӣ дар ҳикоятҳои бадеии осори насрии Кошифӣ бештар дар забони персонажҳои ҳикоятҳо оварда шудааст, ки ин аз рӯйи

зарурият буда, теъдоди муродифоти чуфти арабӣ дар ин қабил ҳикоятҳо беш нестанд. Ҳоло чанд мисол меоварем ва пасон андешаву мулоҳизаҳои худро дар атрофи он баён мекорем:

... дарвеш гуфт: «Шукри салтанат адл аст бар умуми оламиён... чиҳати аҳли истехқоқ муфрад доштан ва шукри **қудрату қувват** бар **оҷизону заифон** бахшидан...» [2, 127]. Табассум карду гуфт:... Мол дар маърази **фанову завол** аст... [2, 134]. Искандар ҷавоб дод, ки ... «тааммул мекунам, ... ба **тасарруфу тасхири** он намудан...» [2, 136]. ...ва ҳиссаи раъият **амну амон** ва истироҳат ... нашавад... [2, 139]. Малик фармуд, ки шумо гумон мебаред, ки ман бар фавти ҳисси самъ мегирам, чи медонам, ки оқибати кор **футуру қусур** ба **қувваву хавос** роҳ хоҳад ёфт [2, 147]. Овардаанд, ки чун Абдулло Тоҳир ба ҳукумати Хуросон омада дар Нишопур нузул фармуда, **аъёну ашроф** ба саломӣ вай омаданд [2, 175]. Овардаанд, ки дар ...иштиғол ба **айшу ишрат**... [2, 131]. Пайваста хони инъом бигустурдӣ ва **хосу омро** ба меҳмонӣ овардӣ... [2, 181]. Агар **аҳду вафо** набошад, **тартибу низомӣ** ҷаҳон маҳву нобуд гардад... [2, 185]. Гуфтанд, ки ҳар ки бисёр... дар сухани бисёр **ғалату сақати** бисёр аст [2, 247]. То миёни мулозимон **кинаву ҳасад** пайдо нагардад [2, 251]. Он бечора умед аз зиндагонӣ бурида дар гӯшаи қошона нишаст ва ба ноком шарбатӣ талхи **сабру таҳаммул** таҷарруз карда, мегуфт. Байт:

Дило, зи ҳоли бади худ ҷазаъ макун зинҳор.

Сабур бош, ки некӯ шавад ба охир кор [2, 252].

Гуфт: «Дар **ақлу фазл** чӣ гунаанд? Чун доирае ки сару пояш натавон ёфт ва аввалу охираш натавон ёфт» [2, 158]... ...яке аз бандагон ба хиёнати **фоҳиш**, гуноҳи **зишт** мулаввас гардад ва **таъзиб ва таъзиб**ки ўро ба зудӣ нафӣ кунад, то дигар бандагон ба **муҳоварату мусоҳибати** ў ба дигарон тааддӣ накунад... [2, 260].

Ҳамин тариқ, муродифоти чуфти арабии дар ҳикоятҳо истифода- дагардида аз забони персонажҳо ва ҳуди муаллифи асар чиҳати муассирии пораи наср ё матн ва ҷалб кардан ба муҳтавои он корбурд ёфтаанд.

2.2. Вомвожаҳои арабии мутазод

Осори насрии Ҳусайн Воизи Кошифӣ дар миёни осори андарзиву ахлоқии мардуми Аҷам аз машҳуртарин ва дилангезтарин осор ба ҳисоб меравад. Ин осори тарбиявӣ–ахлоқӣ чиҳати таблиғу ташвиқи расму оин ва суннатҳои беҳтарини гузаштагонамон ва тарбия намудани фарзандони ҳаматарафаи рушдёрфта нигошта шудааст, ки дар айни ҳол ҳам манзалати ахлоқиву тарбиявии худро гум накардааст. Асарҳои насрии Кошифӣ ҳамаи сарвати забони адабии тоҷикӣ асри XV ва ибтидои асри XVI-ро фарогир аст. Аз ҷумла, вожаҳои мутазодӣ ё зидмаъно чун васоити муассири баён барои равшан ифода кардани фикр ва таъмини балоғату фасоҳати сухану баён нақши калидӣ дошта, дар баёни гуногуни сухан дар шаклҳои мухталифе истифода шуда, бештар дар як матни алоқаманд [одатан дар як ҷумла] дучор мешаванд ва ба аломату хосият, амал ва ҳолатҳои мухталифи объекти муҳокимашаванда далолат мекунанд. Бо истифода аз калимаҳои зидмаъно эҷодкор аломату хосият ва ҳаракати инкоршавандаро баён карда, муносибати худро нисбат ба он нишон медиҳад [Мачидов, 2007, 86].

Дар баробари муродифот мутазодҳо низ аз нигоҳи теъдод дар осори насрии Кошифӣ хеле зиёданд. Муҳаққиқон низ сабаби серистифодаву фаровон будани мутазодҳо ва дар гуфтору рафтор беш дучор гардидани онҳоро ба табиати ҳастии олам вобаста медонанд [ниг.: Қосимоова 2010, Мачидов 2007]. Дар ин бобат ҳақ ба ҷониби муҳаққиқи рус Л. А. Новиков аст, ки чунин мегӯяд: «Шарҳи илмии муқобилгузориҳо аз асоси фалсафӣ ва мантиқии онҳо бармеояд» [Новиков, 1985, 43].

Ин воситаҳои муассирии тарзи баён, яъне мутазодҳоро нигоҳанда ба мақсадҳои мухталиф истифода мебарад. Ҳарчанд муқобилгузорӣ дар назм ниҳоят зиёд истифода гардида, боиси таъсирбахш ва пуробурангу ҷолиб ифода ёфтани фикр мешавад, вале насри бадеӣ низ аз ин истисно нест, зеро зиндагӣ худ аз тазодҳо иборат аст ва тасвири ҳамин тазодҳо нависандаро водор менамояд, ки аз калимаи муқобилмаъно истифода барад. Зидмаъноӣ бештар

хосси калимаҳои ифодакунандаи аломату хусусият буда, ҳаргиз маънои онро надорад, ки танҳо сифату зарфҳо мутазод мешуда бошанд [Мачидов, 2007, 38], зеро вожаҳои ифодакунандаи амал ва ҳолатҳои мухталифи объект низ муносибати зидмаъноиро ифода карда метавонанд [Муҳаммадиев, 2007, 128].

Дар забони адабии тоҷик доир ба баррасии калимаҳои ба ҳам зид, яъне мутазодҳо донишмандону забоншиносони ҷудогона рисолаҳои илмӣ таҳия намудаанд [Каримов, 1993, 25-26; Мачидов, 2007, 25-27], аммо ҷиҳатҳои мухталифи ин воситаҳои муассири забон то ҳанӯз ба таври комил мавриди баррасӣ қарор нагирифтааст. Дар забоншиносии рус доир ба калимаҳои ба ҳам зид (мутазодҳо) рисолаҳои алоҳидаи илмӣ вучуд дошта, дар онҳо пахлуҳои гуногуни мутазодҳо мавриди таҳлил қарор гирифтаанд. Ҳамчунин доир ба калимаҳои зидмаъно дар китобҳои дарсии макотиби олии ҷумҳурии мулоҳизаву андешаҳои амиқ баён гардидааст [ЗАҲТ, 1973, 45- 68; ЗАҲТ, 1982, 24-31].

Таҳлилу омӯзиш ва таҳқиқу баррасии калимаҳои ба ҳам зид дар асарҳои ахлоқии насрии Кошифӣ ҳам аз манфиат ҳолӣ набуда, онҳо вижагиҳои забони адабиरो дар бар гиранд ҳам, дар осори ҳар як нависанда нишонаву вижагиҳои махсуси инфиродиро моликанд. Роҷеъ дар ба ин таҳқиқгари асарҳои Абдурахмони Ҷомӣ забоншинос М. Ҷумъаев чунин изҳори андеша кардааст: «Ҳар нигоранда ё эҷодкор вобаста ба сатҳи ғунҷоиши тахайюли образ-офаринии худ ин ё он аломат ва хусусияту мафҳумро ба ҳам зид мегузорад. Аз ҷониби дигар, мафҳумҳое, ки ба ҳам зид гузошта мешаванд, бо объекти тасвир ва мавзую мундариҷаи ҳар асар вобастагии устувор доранд» [Ҷумъаев, 2009, 129].

Калимаҳои ба ҳам зидии бо вомвожаҳо ифодаёфта дар асарҳои мансури адиб Кошифӣ бо намудҳои мухталиф ва ҷилоҳои гуногуни маъно ҷилвагар мешаванд. Онҳо аксаран барои ифодаи тазоди бадеӣ хизмат карда, моҳияти тасвири ашро ба назари хонанда равшантар баён мекунанд. Масалан, дар ҷумлаҳои зерин мутазодҳо бо ҳамин мақсад кор фармуда шудаанд: адл - зулм, одил - золим, мозӣ – мустақбал, хайр – шарр, ғолиб – мағлуб.

Аз фазилати адолат ҳамин нукта бас, ки **одил** маҳбуби ҳама мардумон аст. Агарчи аз **адли** ӯ фоида ба эшон нарасида бошад. Ва **золим** мабғузи чамъи чаҳониён аст. Агар аз **зулми** ӯ зараре ба эшон нарасида бошад ва... қиссаи Нӯшервони **одил** ва Ҳаҷҷочи **золим** аст... [2, 144]. Ҳукамо фармуданд, ки **адл** хубтарин фазилат аст ва **зулм** зишттарин разолат. Миёни **мозӣ** ва **мустақбал** вақтест, ки онро ҳол гӯянд [2, 219]... дар табдили ахлоқ нақӯшида бошад ва аз сифоти баҳимӣ нагузашта, ба мартабаи инсоният нарасида [2, 217]. Яъне дар зоти худ на **хайр** бошанд ва на **шарр** [2, 209]. ... қувват бозёфта муовадат намудаанд ва лашкари **ғолибро мағлуб** сохта... [2, 203].

Тавре дар боло қайд гардид, корбасти мутазодҳо дар осори насрӣ низ хеле фаровон буда, «барои истифодаи ҳолату вазъияти ба ҳам ихтилофдор, андешаву муносибат ва мулоҳизаҳои ба ҳам зид, ки омили рушд аст, мусоидат карда, аз ҳаводиси басо рушдёфтаи забони ноби тоҷикӣ ба шумор мераванд. Онҳо бо раванди ҳодисаҳои ба ҳам зидди табиат ва чамъият робитаи бевосита доранд ва инъикосгари қонуниятҳои ягонагии олам ва муборизаи ба ҳам зидҳои тарафҳои гуногуни он маҳсуб ёфта, зиддиятҳои олами воқеиро дар намуди васоити ифодагари ҷиҳатҳои лексикӣ инъикос мекунанд» [ниг.: Каримов, 1993, 82]. Вомвожаҳои муқобилмаъноии арабӣ ва ғайриарабии асарҳои мансури Ҳусайн Воизи Кошифиро дар робита ба доираи корбурд ва мазомину муҳтавоёшон метавон ба зергурӯҳҳои вомвожаҳои ба ҳам зидди луғавӣ, калимаҳои мутазоди дар шакли ҷуфтистеъмолашаванда, вожаҳои мутазоди матнӣ ва ҷумлаҳои мутазодмаъно- дошта ҷудо кардан мумкин аст.

1. Вомвожаҳои мутазоди луғавӣ. Калимаҳои иқтибосии арабӣ ва аз забонҳои дигар воридшудаи асарҳои насрии нависанда Кошифӣ аз қабилҳои унсурҳои муҳимми луғавии забон ба шумор рафта, дар аниқ намудани мафҳумҳо, тасвири зиндагии мардум мақоми муҳим доранд. Дар табиат ва чамъият, дар зиндагии ҳаррӯзаи одамон зиддиятҳо дар сари ҳар қадам ба назар мерасанд. Маҳз чунин муқобилиятҳо бештар тавассути вожаҳои ба ҳам зид баён гардида, мавҷудияти робитаи ногусастани таркибию диалектикаи табиату ҷомеаро фаро мегиранд. Вожаҳои ба ҳам зид аз қабилҳои аносири

аҳаммиятдоштаи вожагонии забон ба ҳисоб рафта, дар дақиқа таҳқиқи мафҳим, тасвири ҳаводису воқеаҳои гуногуни зиндагии ҳақиқӣ, зиддиятҳои зиндагии мардум мақоми муҳим доранд. Дар асарҳои мансурии ахлоқии Кошифӣ калимаҳои ба ҳам зидди лексикӣ миқдоран зиёд буда, дар иртиботи маъноӣ ва ба мансуб ба ҳиссаҳои нутқи гуногун мо онҳоро ба гурӯҳҳои **исмӣ, сифатӣ** чудо кардаем.

а) Вомвожаҳои мутазоди мансуб ба исм. Ба ин гурӯҳ калимаҳои зидмаъноии исмие шомиланд, ки ҳар ду ҷузъ ҳам исманд. Ин намуди мутазодҳо дар осори насрии Кошифӣ фаровонанд: **одил – золим, адл – зулм, табиб – мариз...**

Аз фазилати адолат ҳамин нуқта бас, ки **одил** маҳбуби ҳама мардумон аст. Агарчи аз **адли** ӯ фоида ба эшон нарасида бошад. Ва **золим** мабғузи чамъи ҷаҳониён аст. Агар аз **зулми** ӯ зараре ба эшон нарасида бошад ва **Ҳаҷҷочӣ золим** аст... ..подшоҳ ҳукми **табиб** дорад ва мазлум ба мисли бемор аст ва **мариз** меҳодад, ки тамоми аҳволи худро пеши табиб боз гӯяд [146].

б) Мутазодҳои сифатӣ. Мутазодҳои сифатӣ дар осори насрии Кошифӣ нисбат ба мутазодҳои исмӣ камистифода буда, вале хеле ҷолибу бамаврид қорбурд ёфтаанд. Ба монанди: **маҳбуб-мабғуз, одил-золим...**

Аз фазилати адолат ҳамин нуқта бас, ки одил **маҳбуби** ҳама мардумон аст [2, 144]. Агарчи аз **адли** ӯ фоида ба эшон нарасида бошад. Ва золим **мабғузи** чамъи ҷаҳониён аст. Агар аз **зулми** ӯ зараре ба эшон нарасида бошад... [2, 144]

2.Мутазодҳои ҷуфтистеъмол. Дар асарҳои мансурии нависанда Кошифӣ мутазодҳои дар шакли ҷуфт оянда ё ҷуфтистеъмол истифодашуда муҳтавои асарро мукаммалу такмил мекунанд. Мутазодҳои ҷуфтистеъмол дар осори насрии Кошифӣ якҷоя қорбаст гардида, зиддиятҳои маъноӣ баръало таҷассум мегардад: ...барои ҷаҳонگیرӣ аз сарҳади Рум бар азимати забти мамолики **Арабу Аҷам** барафрозад ва рикоби ҳумоюн ба ҷиҳати тасхири **барру баҳри** олам ҳаракат диҳад [2, 135]. ...ва ҳулоса, шукргузори он аст, ки дар ҳоли **ҳашму ризо** ҷониби ҳақ фурӯ нагузорӣ ва осоиши халқро бар осоиши худ муқаддам дорӣ...[2, 127].

Бояд қайд намуд, ки дар асар бо ҷумлае вохурдан мумкин аст, ки 11
вожаи зидмаъно пай дар пай омадаанд ва ин вомвожаҳои ифодагари мутаозидро
ба сафи мутаозидҳои ҷуфтистеъмомансуб доништан мумкин аст:

Яъне ҳар як меҳонад, ки зидди худро дафъ кунанд, балки чун ба ҳақиқат
бингарӣ, **тавҳиду ширк** ва **караму бухл** ва **тақвову фисқ** ва **яқину шакк** ва
маломат ва монанди ин ҳамеша дар гӯштии аст, ки мадади сифоти писандида
бошад, то ба қуввати риёзат хӯйҳои бадро зер кунад [2, 267].

Тавҳид – 1) ягонагӣ, ваҳдат; 2) *динӣ* эътиқод ба ягонагии Худо [ФЗТ,
1969, Ҷ.2, с. 303]; **ширк** – *динӣ*, куфр, аз рӯи ақидаи ислом Худоро яққаву ягона
надоништа, Ёро шарикдор ҳисоб кардан [ФЗТ, 1969, Ҷ.2, с.591]. **Карам** маънии
саховат, ҳиммат, кушоддастӣ ва ҷавонмардиро дорад [184, 539]. Дар матн
карам ба маънии саховат, ҳиммат ва **бухл** – бахилӣ, ҳасисӣ, мумсикӣ [ФЗТ,
1969, Ҷ.1, с. 217] қорбасти шудааст. Вожаи тақворо Муҳаммад Ғиёсуддин таҳия-
гари луғати «Ғиёс-ул-луғот» чунин маънидод кардааст: «**Тақво** дар ин ҷо ин
лафз барои риояти расмулхат навишта шуд; ба маънии тарсидан ва парҳезгорӣ
(аз «Канз» ва «Мунтахаб») [Ғиёс-ул-луғот, 1987, Ҷ.1, с. 203]. Вожаи арабии
фисқ ба маънии аз роҳи **ҳақ** ва дурустӣ берун шудан, иҷрои қорҳои ношоам,
вайрон гардидани **ахлоқ, фисқу фучур, фасоди ахлоқ** [ФТЗТ 2008, Ҷ.2, С.
435]; Вожаи **яқин** низ арабӣ буда, дорои се маънӣ будани қалимаи зикршуда
дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» баён гардидааст: 1) собитшуда, донишашуда;
возеҳ; бешак, бешубҳа, дуруст; 2) ҳақиқат, ростӣ, дурустӣ; 3) бовар, итминон,
эътимод [ФЗТ 1969, Ҷ.2, С. 639]. Дар матн ба маънии бовар, итминон, эътиқод
ва **шак [к]** – шубҳа, гумон [ФЗТ, 1989, Ҷ.2, с. 559] қорбасти шудааст. **Салоҳ** –
дар луғат ба ду маънӣ омадааст: 1] некӣ, некуқорӣ; 2] хайрият, ғоида, нафъ
[185,182], дар матн ба маънии некӯқорӣ ба қор рафтааст; **фасод** – дар луғат
маъниҳои зиёдро ифода мекунад: 1] табоҳӣ, вайронӣ, бетартибӣ, зиштқорӣ,
бадахлоқӣ; 2] фитна, балво, исён, сарқашӣ; 3] зоеъшавӣ, қостан, қамшавӣ ва
беҳуда аз даст рафтани; нобудшавӣ; 4] вайроншавӣ ва аз ҳолати эътидол
баромадани мизоч, фасодшавии хун, қувваи ҳозима [ФЗТ, 1969, Ҷ. 2, 425].
Салоҳу фасод дар матн ба маънои некӯқорӣ ва зиштқорӣ ба қор рафтааст.

Ҳасан – соҳиби хусн, зебо, хуб, неку ва исми хоси мард; номи набераи калонии Муҳаммад [с] [ФТЗТ, 1969, Ҷ. 2, 185,736]. Решаи вожаи қубҳ аз қабоҳат буда, маънои бадӣ, зиштиро дорост [ФТЗТ, 2008, Ҷ.1, 702]. Дар матн **ҳасану қубҳ** ба маънои бадиву хубӣ истифода гардидааст. Вожаи тавозуъро Муҳаммад Ғиёсуддин, ки таҳиягари луғати «Ғиёс-ул-луғот» аст, ба таври зерин маънидод кардааст: «**Тавозуъ** фурӯтанӣ намудан ва худро фурӯ ниҳодан; ва мардум аз беилтифотӣ ба касри зод (яъне тавозеъ) хонанд» [Ғиёс-ул-луғот, 1987, Ҷ.1, с. 214]. Вожаи **такаббур** дар вазни тафаъул омада, дар «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ» ба таври зайл шарҳу эзоҳ ёфтааст: «Вожаи **такаббур** мансуби забони арабӣ буда, ба маънии *мағрур, кибрдор, худписанду ҳавобаландӣ* далолат мекунад; **такаббур** доштан маънои мағруру ҳавобаланд буданро ифода мекунад. Ин калимаи арабӣ дар шаклгирии калимаҳои нав низ фаъол буда, вожаҳои *такаббурнок, такаббуриро* созмон додааст» [ФТЗТ, 2008, Ҷ.2, С. 303]. Вожаи хуб арабӣ буда, ба маънии дӯст, дӯстӣ, дӯст доштан далолат мекунад ва ҳамрешааш **муҳаббат** аст [ФТЗТ, 2008, Ҷ.2, С. 755]. Вожаи арабии **буғз** ба маънии *киनावу адоват, душманӣ* далолат мекунад [ФТЗТ, 2008, Ҷ.1, С. 303]. Вожаи **ҳаё** ба маънии *шарм, хиҷолат* далолат карда, [ФТЗТ, 2008, Ҷ. 2, С. 715] вожаи **вақоҳат** маънои *бешарму беҳаё* ва *беадабро* дорост [ФТЗТ, 2008, Ҷ.1, С. 231]. Вожаи арабии **раҳмат** ба маъноҳои *меҳрубонӣ, шафқат, ғамхорӣ, дилсӯзӣ* ва инчунин бар ифодаи мафҳуми динии бахшидани *гуноҳ, авф, омурзиш аз тарафи Худо* далолат мекунад [ФТЗТ, 2008, Ҷ.2, С. 133]. Вожаи **қасоват** – дилсахтӣ, сангдилӣ, бераҳмӣ [ФТЗТ, 2008, Ҷ.1, С. 678]. Дар матн ба маънии ғамхорӣ ва бераҳмӣ ба кор рафтааст. **Ҳикмат** 1) илм, дониш; 2) доноӣ, хирадмандӣ, фазилат; 3) ҳилм, бурдборӣ, таҳаммул; 4) адл, адолат, дод; 5) Қуръон, китоби муқаддас; 6) панд, андарз, сухани пандомез; **ба Лукмон ҳикмат омӯхтан** омӯхтани чизе ба касе, ки аъламтар аст; 7) сабаб ва иллати ягон ҳодиса, сирри ягон ҳодиса; **арзон бе иллат нест, қимат бе ҳикмат** [ФТЗТ, 2008, Ҷ.2, С. 528] ва **вожаи маломат** сарзаниш, накӯҳиш, коҳиш, таъна [ФТЗТ, 2008, Ҷ.1, С. 746] дар ҷумла ба маънии панду сарзаниш омадаанд. «**Аъробӣ** маълум кард, ки ин халифа аст ва азми шикор дорад. Дар ҳол

бар сари роҳ омад ва забон ба *дуоғӯиву санохонӣ* бикишод. Маъмун бад – ӯ мутаваҷҷеҳ шуда пурсид, ки *эй аъробӣ*, аз кучо меой? Гуфт: “Аз фалон *бодия*, ки аҳли он ба ғуссаи қахту балое дармондаанд» [2, 131]. Гуфт: «Ба даргоҳи ту омадам ва *дасттиҳӣ* нестам, балки *туҳфа* дорам ва *ҳадя* овардаам, ки дасти орзуи ҳеч кас ба домани висоли ӯ нарасида ва дидаи таманнои ҳеч махлуке чилваи чамоли ӯ надида» [2, 131]. «Халифа мутааччиб шуд, гуфт: “Биёр, то чӣ овардаӣ”. *Аъробӣ* машқ пеш овард...» [сах.131].

3. Мутаозодҳои матнӣ. Дар забони тоҷикӣ баъзе вомвожаҳои мутаозодӣ муқобилмаъноии худро фақат дар матн ифода менамоянд. Берун аз матн онҳо чунин маъноҳоро ифода карда наметавонанд. Нависанда ё шоир замони инъикоси ҳаводис ё вақоеъ бо мақсадҳои услубӣ аз ин гуна мутаозодҳо ба таври васеъ истифода мебарад. Ин ҳаводиси вожагониро дар лингвистика мутаозодҳои контекстуалӣ, «мутаозодҳои матнӣ ё бофта» меноманд. Дар забоншиносии тоҷик он муҳаққиқоне, ки оид ба забони нависандагонӣ ҷудоғона тадқиқот бурдаанд, ин навъ мутаозодҳоро «мутаозодҳои услубӣ-фардӣ» номидаанд [Ғаффаров, 1967, 14].

Забоншиносии рус Л. А. Новиков менависад, ки дар омӯхтани калимаҳои ба ҳам зид воситаи муҳимтарин дарки маънии мафҳуми зиддият аст [Новиков, 1983, 17].

Пай бурдан душвор нест, ки калимаҳо дар забони адабиёти бадеӣ назар ба услуби илмӣ озодона ва осонтар дар ифодаи маънои зид истифода мешаванд. Сабаби ин маълум аст, яъне дар матни асари бадеӣ калимаҳо бо тобиши нозуку бадеиашон ба ҳам наздик шуда, муқобили ҳамдигар меистанд:

«Шукри салтанат адл аст бар умуми оламиён. Эҳсон бо ҷамии одамиёну тамаъ накардан дар амлоки раъият ва шукри фармонравоии ҳақ хидмати фармон барои шинохтан ва шукри баландии бахту бисёрӣ иқбол бар афтодагонӣ хоки манзалат раҳм кардан ва шукри маъмурӣ ҳазонаи садақоти хайротро чиҳати **аҳли истехқоқ муфрад** доштан ва шукри **қудрату қувват** бар **очизон ва заифон** бахшудан...ва хулоса, шукргузори он аст, ки дар ҳоли **ҳашму ризо** ҷониби ҳақ фурӯ нагузори ва осоиши халқро бар осоиши худ

муқаддам дорӣ...[2, 127]. ...барои ҷаҳонгирӣ аз сарҳади Рум бар азимати забти мамолики **Арабу Аҷам** барафрозад ва рикоби ҳумоюн ба ҷиҳати тасхирӣ **барру баҳри** олам ҳаракат диҳад [2, 135].

4. Ҷумлаҳои мутазодӣ. Баъзан адиб барои пурмазмуну пуробуранг баромадани мазмуни ҳикояву ривоятҳои ҷумлаҳои меорад, ки ибораи аввал ба ибораи дуюм пурра мутазод аст: Султон Санҷар илтимос намуд, ки маро бар он матлаъ воқиф гардон ва дарвеш гуфт: «Шукри салтанат **адл** аст бар умуми оламиён. Эҳсон бо ҷамии одамиёну тамаъ накардан дар амлоки раъият ва шукри фармонравоии ҳақ хидмати фармон барои шинохтан ва шукри баландии бахту бисёрӣ иқбол бар афтодагони хоки манзалат раҳм кардан ва шукри маъмурӣ ҳазонаи садақоти хайротро ҷиҳати **аҳли истехқоқ муфрад** доштан ва шукри **қудрату қувват** бар **очизону заифон** бахшидан...ва ҳулоса, шукргузори он аст, ки дар ҳоли **ҳашму ризо** ҷониби ҳақ фурӯ нагузорӣ ва осоиши халқро бар осоиши худ муқаддам дорӣ...[2, 127]. ...барои ҷаҳонгирӣ аз сарҳади Рум бар азимати забти мамолики **Арабу Аҷам** барафрозад...[2, 135]...подшоҳ ҳукми **табиб** дорад ва мазлум ба мисли **бемор** аст ва **мариз** меҳаҳад, ки тамоми аҳволи худро пеши табиб боз гӯяд [2, 146]...шарафи муколамаи чун ту подшоҳро ба сабаби алами заҳри каждуме қатъ кунам ва агар имрӯз дар **маҷлиси базм** бар пеши каждуме сабр натавонам кард, фардо дар **маъракаи разм** ба теғи заҳрободаи душман чӣ гуна сабр тавонам кард? [2, 128]. Пас, ҳар гоҳ ҳирси хӯрдан муставлӣ шавад, ҳамчунин ба вақти ғалабаи шахват низ миёни **никоҳу сифо** имтиёз набошад [2, 132] Гуфт: «**Ҳокими золим** ки ба ҷавру тааддӣ **раияти** худро барандозад» [2, 152].

Аз мисолҳои оварда аён мегардад, ки мутазодҳои бо вожаҳои арабӣ ифодагардида аз нигоҳи миқдор дар осори насрии Кошифӣ бисёр нестанд ва он теъдоде, ки истифода шудаанд, аз рӯйи зарурат нависанда қорбурд кардааст. Албатта, «...калимаҳо дар забони адабиёти бадеӣ назар ба услуби илмӣ озодона ва осонтар зидмаъно мешаванд. Сабаби ин маълум аст: дар матни асари бадеӣ калимаҳо бо тобишҳои нозуки бадеиашон бо ҳам наздик шуда,

муқобили ҳамдигар меистанд. Дар ин бобат ҳам боз як хусусияти забони асарҳои бадеӣ зоҳир мегардад» [Каримов, 1993, 50].

Ҳамин тариқ, дар асарҳои мансури Кошифӣ вомвожаҳои арабӣ ва ғайриарабии ба ҳам муқобил бо тобишҳои иловагии маъноӣ, бо обу ранги бадеии худ муқобили якдигар гузошта шудаанд ва аз ин нигоҳ мухтавои асар хеле ҷаззоб гардидааст.

2.3. Ҳамгуншавии вомвожаҳои арабӣ дар осор

Калимаҳои ҳамгун ё омонимҳо аз васоити таъсирбахшу образсозу образофарини асарҳои нафиса ё бадеӣ маҳсуб ёфта, дар каломии бадеӣ ё санъати сухан ба қавли адабиётшинос Т. Зеҳнӣ ва дигар донишмандони пешин бо унвони таҷнис ифода гардида, қабл аз ҳама моли хазинаи забон доништа мешаванд ва барои инъикоси ҳодисаҳо чун васоити муассири услубӣ истифода мешаванд. Калимаҳои ҳамшакл ё омонимҳо дар шумули унсурҳои дигари луғавӣ, чун полисемия (сермаъноӣ), муродифот (муродифҳо), мутаазод (мутаазодҳо) ва паронимҳо (калимаҳои шаклан ба ҳам наздик) аз нигоҳи роҳҳои падиодӣ, навъҳо гурӯҳбандӣ шудаанд [ниг.: Шанский, 1971, 41; Шмелев, 1973, 55-78].

Бинобар сабаби мавҷудияти таъсирбахшии калимаҳои ҳамшакл ва мақсад аз истифодаи онҳо дар нисбати дигар васоити таъсирбахши луғавӣ мушаххастар ба ҳисоб меравад, суханро низ зиёд кардан ғайриимкон аст. Калимаҳои ҳамшакл низ дар осори насрии мавриди таҳқиқ қарор гирифта аз нигоҳи миқдор беш нестанд. Ин шаҳодати он аст, ки калимаҳои ҳамшакл ё омонимҳо бештар хосси осори манзум чун воситаи тасвири бадеӣ буда, дар асари мансур низ гоҳ-гоҳ барои ифодаи эҳсоси ботинӣ истифода мегардад.

Дар осори манзум бештар барои суханбозӣ омонимҳо мавриди истифода қарор мегиранд.

Чунончи, вожаҳои **сиёсат**, **хазона**, **савоб** дар чунин мавридҳо ба сифати омоним истифода гардидааст.

...дар ҳеч **хазона** набошад... [2, 158]. ... он ҳазрат буд, ...гуфт: «Эй шоҳи чаҳон, ...**хазонаи** маъмуру мамлакат мавфури бахт ба сифати ҳамешагӣ ороста»...[2. 135]. Вожаи **хазона** I - мағоза; II - хазина, сандуқи давлатӣ [ФЗТ 1969, Ҷ. 2, 455]-ро ифода мекунад.

...чун кунам, ки **савоби** ҳаҷ дарёбам... [142]. Шояд, ки савоби ҳаҷе тавон харид ва аз **масуботи** он ба ҳаззе комил тавон расид [143]. ...ва ургони давлат

силоҳ дар таваққуф мебошанд ва... **ки савоби** як ҳаҷ ба ман фурӯшӣ, то ту бо навое расӣ ва ман ба **савобе** [143].

Вожаи савоб дар асар дорои чунин маъниҳост: **Савоб** I. - музд ва подоши хайр, мукофоти кори нек, кори хайр. II. - ростӣ, дурустӣ, рост, дуруст, ҳақ...[ФЗТ, 1969, Ҷ. 2, с. 170].

...ӯро ба **сиёсат** расонам [2, 169]. Амир бузургонеро, ...фармуд, ки **сиёсат** фармоям...[2, 192]. Хост, ба **сиёсати** эшон ҳукм фармояд [2, 226]. Албатта, чун сиёсатӣ хоҳӣ кард, ҳамаро об деҳ [2, 226].

Дар ин мисолҳо вожаи **сиёсат** омоним буда, дорои чунин маъниҳо мебошад: сиёсат: 1. Идора кардани корҳои халқ, идораи мамлакат, сахгирӣ дар ҳукуматдорӣ. 2. Ҷазои намунавӣ, азобу шиканҷа, ҷазои саҳт ҳамчун қатл, сиёсат кардан, тарсондан, куштан [ФЗТ 1969, Ҷ. 2, с. 234].

Дар ин мисолҳо вожаи **сиёсат ба** маъноҳои гуногун омада, вале дар луғати «Фарҳанги забони тоҷикӣ» танҳо маъноҳои сермаъноии онро нишон додаанд. Мо дар асоси таҳлили ин фарҳанг маъноҳои ин вожаро овардем. Ба андешаи мо, баъзе маъноҳои ин вожа аз ҳамдигар то андозае дур шуда, тобиши омонимӣ пайдо карданд. **Сиёсат** – идора кардан, **сиёсат** – тарсондан, **сиёсат** – ҷазо додан. Яъне, вожаи мазкур ба дараҷаи омонимӣ то андозае расида, маънои духӯрагиро то андозае молик гардидааст. Дар ин бобат забоншиноси рус Д. Е. Розентал чунин қайд мекунад: «Дар заминаи омонимҳо ва зухуроти ба онҳо монанд, баъзан духӯрагии бемавриди маъноӣ ба вучуд меояд» [Розентал, 1977, с. 64].

Ҳамин тариқ, дар асарҳои мансури Кошифӣ омонимҳо чун унсури луғавии забони осори насрӣ мавриди истифода қарор гирифта, барои пурратар ва ҷолибтар нишон додани сужаи асарҳо, хислатҳои персонажҳо ва мазмуну муҳтавои онҳо хизмат намудаанд. Албатта, миқдори омонимҳо дар осори насрӣ беш нестанд ва миқдори кам низ нақши худро дороанд.

2.4. Сермаъноии вомвожаҳои арабӣ

Калимаҳо дар забон ба гурӯҳҳои сермаъно (полисемантикӣ) ва якмаъно (моносемантикӣ) чудо мешаванд. Ба гурӯҳи калимаҳои якмаъно истилоҳоти исмҳои гуногун (масалан, забоншиносӣ– фонетика, морфология, грамматика, исм, сифат...) шомиланд. Семасиология (аз юн. *semasia*–маъно ва *logos* – илм) як қисми асосии вожашиносӣ (лексикология) буда, маънои калимаҳоро меомӯзад. Калима ягон предмет ё ҳодисаро номбар карда, ба ин восита маънои умумии онро ифода мекунад. Маънои калима бо калимаи чудогона не, балки бо қонуниятҳои умумии ашёву ҳодисаҳо алоқаманд аст. Дар забоншиносӣ, тавре маълум аст, барои ифодаи сермаъноӣ инчунин истилоҳи полисемия низ истифода мешавад. Полисемия низ истилоҳест аз забони юнонӣ (юн. *polysema* – ишора, маъно) гирифта шудааст ва маънои сермаъноиро ифода мекунад. Дар сатҳи таркибу ҳазинаи забони пурғановат калимаҳои сермаъно ё полисемия нақши мондагор дошта, дар паҳлуи вожаҳои мазкур, инчунин, вожаҳои дорои якмаъно ҳам дида мешавад, ки бар ифодаи мафҳумҳои илмиву вожаҳои якмаънодор меоянд. Гуфтан ҷоиз аст, ки бар ифодаи сермаъно омадани баъзе калимоти забон далолат дар ҳама забонҳои дунё хос будани чунин истилоҳро дорад. Сабаби дар ҳама забонҳои дунё мавҷуд будани сермаъноиро метавон дар ҷомеаи инсонӣ зиндагӣ тағйирпазир аст ва дар ин ҳолати рушдҳои ҷомеа фикрронӣ қардан, андешидан ва тафаккури инсонӣ боло меравад, ки хоҳ ноҳок тарзи баёну гуфтори соҳибзабонон шакли дигар пайдо мекунад. Аз ин рӯ, вазъи забони адабӣ дар ин давра дигаргун мешавад.

Гузашта аз ин, маънои вожагонӣ ё луғавии вожаҳо дар таркиби худ тобишҳои эҳсос ва муносибатро ниҳон дошта, барои баланд бардоштани завқи гӯянда ва шунаванда мусоидат мекунад. Забоншиноси рус М. Г. Арсенева ин хусусиятҳои воҳидҳои луғавиро ба ҳисоб гирифта, вобаста ба ҳолати хабаррасонӣ ба ду бахш ё қисм чудо карда, андешаҳои хешро чунин баён кардааст: «Ба қисми аввал маълумот – маънои денотативӣ (маънои асосӣ) дохил мешавад, ки он мафҳумро номбар мекунад ва дар он мувофиқи инъикос

воқеъияти беруназабонӣ акс меёбад. Ба қисми дуюм, ахбор дохил мешавад, ки ба шароит ва иштирокчиёни муҳобирот, вобастагӣ ва бо маънои конотативии (маънои иловагӣ) эҳсос, муносибат, муассирӣ алоқаманд аст» [Арсенева, 1987, 105].

Дар иртибот ба якдигар маҳз ҳамин ду ҷиҳати маънои калимаҳо сабаби инкишофу тақомули маънии луғавии калимаҳои ба ҳам зид мегарданд. Ҳамзамон «калимаҳои як давраи муайян аз ҷиҳати сермаъноӣ аз давраи дигар фарқ мекунад» [Давлатова, 1988, 13]. Вожаҳои полисемӣ ё сермаъноӣ ҷиҳатҳои мухталифи ҳаводиси воқеиро дар як намуди вожа акс кунад ҳам, ҳамаи он маъноҳои бо ҳамдигар дар алоқамандӣ қарордошта фарогири вижагиҳои асосии вожаҳои сермаъно мебошанд, ки дар ин соҳа профессор Ҳ.Мачидов чунин баёнӣ андеша кардааст [ниг.: Мачидов, 2007, 44]. Тобишҳои мухталифро фаро гирифтани вожаҳо ва дар матн зӯҳур шудани онҳо робита дар онҳо устувор мегардад, зеро ба қисми бештари вожаҳо ҳаводиси полисемӣ ё сермаъноӣ мувофиқ буда, вижагиҳои воҳидҳои луғавиро фақат дар замони дар таркиби матн омадани вожа ба таври муфассал метавон онро тавзеҳу шарҳу эзоҳ дод. Инчунин, гӯяндаи ҳар забони алоҳида бо ёрии матн ба кадом маъно омадани онҳоро метавонад онро дарк намояд. Ба ифодаи дигар, ҷиҳати дарку муқаррар кардани маънии калимаҳо нақши матн хело муҳим аст, ки дар ин соҳа забоншиноси рус Шанский Н.М. ба таври зайл изҳори мулоҳиза кардааст: «Барои муайян кардани чунин хусусияти калима, ба монанди сермаъноӣ матн аҳаммияти калон дорад: берун аз матн маънои калимаро танҳо тақрибӣ муайян метавон кард» [Шанский, 1983, 35].

Ҳоло ба таври интиҳоб чанд вомвожаи арабӣ ва ғайриарабиро мавриди таҳлил қарор медиҳем, ки дар асарҳои насрии Кошифӣ ба сифати вожаи сермаъно ба назар мерасанд: *нафс*, *такаллуф*, *инсоф*, *салотин*, *нарғис*, *ёқут* ва амсоли инҳо. Ин вожаҳои интиҳобкардаи мо, дар воқеъ, дар асарҳои насрии адиб чун вомвожаҳои арабӣ ва ғайриарабӣ мавриди қарор гирифта, дорои чандин маънӣ ҳастанд, ки баъзеи онҳоро мо бо таъҷиб ба фарҳангҳо пешниҳод намуда, шарҳу эзоҳи он мураттибони фарҳангҳо меоварем. Аз

чумла, дар фарҳанги устод С. Айнӣ, ки бо номи «Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони адабии тоҷик» ёд мешавад ва соли 1976 нашр гардидааст, вомвожаҳои зикршуда чунин арзёбӣ гардидаанд: «**Инсоф** ду нимаи баробар кардан; бо баробарӣ муомила кардан дар корҳо (ба ин маънӣ маҷоз аст)» [Айнӣ, 1976, 132]. «Нафс хоҳиши табиӣ ҳар ҷонвар ба тарафи чизҳои хурданӣ ва лаззат гирифтани (ба ҳамин маънӣ одамони пурхурро баднафс мегӯянд). 2. ҳақиқат (Нафсуламр аз ҳамин маънӣ аст). 3. шахси ҳар чиз, айнӣ ҳар чиз (ба нафси худ ин корро кард – шахсан кард). 4. ҷон (оилаи шумо чанд нуфус аст – чанд ҷон аст). Нафси аммора хоҳиши табиати инсонӣ, ки ба кардани корҳои дилхоҳи худ ва ба хурдани чизҳои, ки дӯст медорад, саҳт амр мекунад ва то накунад ва нахурад, ором намегирад (аммора шакли муболиғии омир буда, ба маъноии саҳт амркунада аст)» [Айнӣ, 1976, 256].

Кунад мардро нафси аммора хор,

Агар хушмандӣ, азизаш мадор. [Бӯстон]

Такаллуф 1. бар худ ранҷ гирифтани; 2. худро ба ягон сифате, ки дар худ нест, нишон додан [Айнӣ, 1976, 371]. **Такаллуф** 1. саъй, кӯшиш, заҳмат, аҳамияти маҳсус додан ба чизе; 2. муруоти барзиёд ва сохта, маросим ва ташрифот; **аҳли такаллуф** шахсоне, ки ба маросим ва ташрифот майлдоранд; ба такаллуф зӯр ба зӯракӣ, аз ғайри майлу рағбат [ФЗТ, 1969, Ҷ.2, 309]. ...аз барои вай фалон навъ аз таом бипазад ва дар он **такаллуфи** бисёр ба ҷо меоварад [2, 159].

Салотин//салтанат дароздастӣ, қаҳрамонӣ, ғалаба; 2. подшоҳӣ, султонӣ, ҳукмронӣ [Айнӣ, 1976, 330]. Вожаи султон бар ифодаи подшоҳ, сарвари давлат дар чандин мамлакатҳои Шарқ истифода мешуд. Дар асарҳои лирикӣ шоирон ифодаҳои султони анҷуман, султони чорболиши гардун ва монанди инҳоро истифода намудаанд, ки маъноии офтобро дорад. Таҳти мафҳуми вожаи султонӣ чунин маъноҳои ифода меёбад: нисбат ба султон, подшоҳӣ, сарварӣ ва салтанатронӣ [ФЗТ, 1969, Ҷ.2, 272]: Ардашери Бобак, **салотинро** ҷомае бояд пӯшид..., ёфт мешавад ва ҳама кас метавонад пӯшид [2, 158].

Умуман, дар асарҳои мансури Кошифӣ вомвожаҳои арабӣ ва ғайриарабии сермаъно зиёд набошанд ҳам, чихатҳои баёну тасвири оини диндорӣ, мулкдорӣ, кишоварзӣ, рӯзгордорӣ, таъмини осоишу маишати зиндагӣ, донишу хирад, тасвири зиндагии подшоҳону султону амирон ва монанди инҳо ифодаву ибораҳои маҷозӣ қорбурд ёфтаанд. Аксари вомвожаҳои сермаънои арабӣ ва ғайриарабии осори мансури Кошифӣ дар ҳазинаи луғавии забони тоҷикӣ ба муқаррароти забони тоҷикӣ мутобиқ гардида, ба радаи калимаҳои худӣ ва оммавӣ дохил гардидаанд.

2.5. Вомвожаҳои мансуби вожагони соҳавӣ

Дар фарҳангҳо роҷеъ ба вжагон ё истилоҳоти соҳавӣ чунон маълумот оварда шудааст: «Истилоҳ ё термин вожаи латинӣ (terminus) буда, маънои луғавияш ҳад, ҳудуд аст. Ба маънои истилоҳ вожа ё таркибу ибораеро меноманд, ки барои ифодаи мафҳуми ягон соҳа ё самти илм, техника, фарҳанг ё соҳаи истеҳсолотро дар бар мегирад. Мафҳуми истилоҳот, ки дар забонҳои урупой терминология аст, чамъи истилоҳҳоро ифода мекунад. Ба таври дигар, истилоҳ дар самти худ танҳо маънои алоҳидаро ифода карда, вижагии якмаъноӣ ё моносемиро дорост. Вижагии сермаъноӣ ё полисемӣ барои термин ё истилоҳ ё вожагон хос нест. Дар асарҳои мансурии нависанда Ҳусайн Воизи Кошифӣ термину вожагон ё истилоҳоти соҳавӣ истифода гардидаанд, ки ифодагари соҳаҳои гуногун мебошанд. Ин қабил вожагонро вобаста ба мазмуну муҳтавояшон ба чандин гурӯҳ метавон дастабандӣ карда таҳлил намуд: истилоҳоти илмӣ забоншиносӣ, чуғрофия, ҳуқуқ, сиёсӣ, иқтисодӣ, фалсафӣ, тиббӣ, низомӣ.

а) Вожагони илмӣ ва вожаҳои соҳаи адабиётшиносӣ: адаб, фасоҳат, балоғат, қитъа, маснавӣ, фард, байт, назм, мадҳал, латифа, тавсиф, дабир, рисола, девон, масал, муболиға, осор, шеър, мақол, шоир, маддоҳ, мадх, шуаро, фузало, таъриз, ахбор, муколама, ташбеҳ, манқул, иншо.

Истилоҳоти илмӣ ва вожаҳои соҳаи адабиётшиносӣ низ вобаста ба вазифаю муҳтавояшон ба чанд зергурӯҳ чудо мешаванд: **а. санъатҳои бадеӣ:** балоғат, тавсиф, фасоҳат, ташбеҳ, муболиға, масал, таъриз... Эй чавонмард,асп ...**муболиға** нест [2, 170]. Аз **фасоҳату балоғат** ва фазои маънии ӯ бисе шарҳ.... арзонӣ фармуд [2, 220]...

б. жанри адабӣ: байт, девон, қасида, қитъа, латифа, масал, манқул, маснавӣ, мақула, рисола, назм, шеър. «Ва дар ин боб гуфтаанд, қитъа» [2, 210]. «Ва аз ҳамин мақула аст ин байт» [2, 220].

в. ифодагари касб: шоир, шуаро, маддоҳ, фузало, ҳ укамо... Султон фармуд, ки он кадом боғ тавонад буд. Чавоб дод, ки он ниҳоли тарбият ва эҳсон

дар бӯстони **фузалову ҳукамо** ва **шуаро** нишондам, то самарае ҳосил кунӣ...[2,223]... ва аз муосири ӯ яке он буд, ки **шоирон** ва **маддохонро** дӯст доштӣ...: Ном ба ду чиз боқӣ мемонад: яке ба **мадҳ** ва дигаре ба **иморат**...[2, 222].

Ҳамин тавр, дар осор истилоҳоту вожаҳои ифодагари соҳаи адабиёт-шиносӣ хеле зиёд кор фармуда шудаанд.

б) Вожагони илмӣ ва вожаҳои соҳаи забоншиносӣ: нукта, маънӣ, мухотиба, калом, калима, хабар, ғалат, сақат, мубаддал, калимот, таҳқиқ, феъл, сифат, ҷумла, қисса, исм, истилоҳот....:

Эшонро улуфа додан **асоми** онҳоро аз девони арзоқ маҳв бояд сохт ва ба тарбияи мардуми корӣ бояд пардохт...[2, 257]. Кор аз **мухотиба** ба **мулоиба** анҷомид...[2, 247]. ...**ғалату сақати** бисёр аст [2, 247].

в) Вожагони соҳаи ҷуғрофия: *атроф, вилоят, Араб, Аҷам, бар, баҳр, мулк, мамлакат, уфуқ, Маширик, мавзеъ, сарҳад, варта, ҳавза, ҳабаш, соҳил, шарқ, маҳал:*

...дар тадбири муҳиммот ва ... ҳам дар умури миллат ва ҳам дар ниғаҳдошти **мамлакат** [2, 204]...чун ба **соҳил** расид аз кишти берун омаданд [2,199]. Яъкуби Лайс боло гирифт, даъво кард, ки Хуросон ба **ҳавза**и тасарруф ва тасхири вай дарояд [2, 199]. Дар асар истилоҳоту вожаҳои соҳаи ҷуғрофӣ вобаста ба нишон додану шарҳ ёфтани мавзеъҳои ҷуғрофӣ, мамлакат, самтҳо истифода гардидаанд.

г) Вожагони соҳаи ҳуқуқ: фасод, адл, адолат, қатл, миллат, рабият, маҳбус, афв, чурм, мушовират, хиёнат, ҳукм, мувозаа, қонун, ислоҳ, тафаҳхус, кофтуков, ҳуқуқ, маҳкама, машварат, мушовара, визр, умур, ришват, мусодара....:

Қиссаи ӯро дар **маҳкама**и вилоят ба арз расонидаанд...[2, 227]. Якero ба **хиёна**те мавсум карданд [2, 227]... агар аз меҳмон **чурме** ба судур ояд ё пеш аз ин **хатое** воқеъ шуда бошад... [2, 226] ...сухани эшон ки дар бораи **афв** таҷовуз аз гуноҳи гунаҳкорон гӯянд, шунидан одати аҳли саодат бошад [2, 227]. Он **мучрим**ро бибашид [2, 227]. ...аммо **талаби қонун** аст, ки дасти ӯ бибуранд

[2,228]. Чун яке аз бандагон ба **хиёнати фоҳиш** гуноҳи зишт мулаввас гардад ва **таъдиб ва таъзиб** қобили ислоҳ набошад,... ўро ба зудӣ нафӣ кунад, то табоҳ нашаванд ва **фасод** аз ў ба дигарон тааддӣ накунад... [2, 260].

Бояд гуфт, ки истилоҳоту вожаҳои соҳаи ҳуқуқи асар айни ҳол низ аз қабилӣ лексикаи ғайри дар соҳаи ҳуқуқи забони тоҷикӣ мебошад.

ғ) Вожаҳои соҳаи сиёсӣ-маъмурӣ: султон, волӣ, малик, элчӣ, халифа, салотин, вазорат, умаро, давлат, мулозимон, амир, ҳукумат, аркон, амр, арбоб, ҳазрат, вилоят, вузаро, ҳоким, чаллод, надим, мучрим, мансаб, ҳочиб, вазир, чамоат, мусоидат, мувофиқат, мутовият, ходим, сиёсат, дабир, қосид, инъом, иқтоъ, мусоҳала, уммол, котиб...:

...Искандар... рӯзе то шаб дар **мачлиси ҳукумат** нишаста буд...[2, 189]. Чунончи, **арқони давлат** аз сабри ў дар аҷаб монданд [2, 200]. Чамъ пурсиданд, ки сабаби истодани **амир** дар офтоб чӣ буд? [2, 200].

Дар осори насрӣ вожаҳои истилоҳоти соҳаи сиёсӣ маъмурӣ басо зиёд истифода шуда, чиҳати ифодаи амалу муносибат ва расму кирдори сиёсӣ, ҳукмронӣ омадаанд.

д) Вожаҳои соҳаи иқтисодӣ: тиҷорат, бард, ҳосил, маош, мол, матоъ, ҳазина, амонат, нақдина, нақд, ҳисоб, маблағ, зиён, зарар, талаф, захира, баракат, амлок, кироя, масолах, тиҷорат, меҳнат, машаққат, динор, қосид, вофир, самара, озуқа ва ғайра:

... дар соли гузашта кифоят бисёр кардам ва **мол вофир** овардам. ... дар ин қарат ҳама мардум шафиъи туанд, чунин **самара** медиҳад [2, 287]. Он фақир, ки хона ба ў кироя дода буд...[2, 229]. ...замири одамӣ... неъмат аст ё баёни **меҳнат** [2, 218]. ... ва ба сабаби таъҷил бисе муҳиммот ба **зиён** ояд [2, 190]. ...ман имрӯзро аз ҳисоби умр нашуморам [2, 169]. ...ҳар **нақдина**, ки дар ҳазина дорам бар фуқарову мискинон қисмат намоям [2, 184].

е) Вожаҳои соҳаи фалсафа: макон, ахлоқ, фано, натиҷа, сабаб, олам, одам, замон, миллат, ҳаким, Цолинус, дунё, ҳикмат, илм, Аристотелис, даҳр, Арасту ва ғайра: Дар калимоти Манучеҳр омада, ки **дунё** эътимодно нашояд [2, 222]. Охир, **Аристотелис** баъд аз таамули бисёр фармуд...[2, 242]. Юнониёнро

расм он буда, ки ҳокими эшон касе бошад, ки **илму ҳикмати** ӯ аз ҳама уламову фузалои замон бештар бувад, ё касе, ки манзури назару маҳками ҳукм марди алиму **ҳаким** бошад [2, 232]. Ва аз ҷумлаи аҳли **илму ҳикмат**, ки подшоҳро ногузир аст, яке фақеҳе бувад олим...[2, 232].

ё) Вожағони соҳаи тиббӣ: утабо, табиб, мариз, ташхис, шифо, ҳазм, гулоб, ҷароҳат, марҳам, дорушшафо...: «Бирав, табибро биёр, то маро илоҷ кунад» [2, 183]. ...ки **ҷароҳатро** тавонад буд, ки ба неши эҳтиёҷ беш афтад, аз он ки ба **марҳам** [2, 252].подшоҳ ҳукми **табиб** дорад ва мазлум ба мисли бемор аст ва **мариз** меҳаҳад, ки тамоми аҳволи худро пеши **табиб** боз гӯяд [2, 145].

Бояд гуфт, ки дар осори насрии адиб ба қадри зарури истилоҳоту вожаҳои соҳаи тиб, ки мансуби вомвожаҳои арабӣ мебошанд, мавриди истифода қарор гирифтаанд, ки ин далели вусъат ёфтани истилоҳоти тиббӣ дар замони муаллифи асар аст.

ж) Вожағони соҳаи маориф: китоб, қалам, муҳр, мадорис, мадраса, даво, ливо, имтиҳон, инъом, маҷлис, китобат, руқъат, хат, ихтисос, мукотиб, харита, маориф, алам, дастурамал, тазаллум, таҳсил, иттилоъ, уламо, илм, осор, масбут, килк, маҳфил, кутуб, анис, маҷмуа, толиб, нашр, абҷад...: Рӯзе назди вазире таъриф карданд, ки **Яҳё қаламро** нек метарошад. Султон фармуд, ки... ихтиёри шаҳру вилоят ба дасти ту додам ва ту аз **таҳсили** ин миқдор очизи [2, 211]. ...номаҳо ба душмани малик навиштанд ва ихлосу ихтисос зоҳир карданд [2, 194]. Яке аз уламои Марв духтаре дошт ба ғояти ҷамила ва ҷумлаи **маорифи** шаҳр дар хостгории ӯ буданд ва он **олим** мутаҳайир буд, ки ӯро ба кадом диҳад [2, 195]. ...Ҳорунарашид **даво** ва **қалам** талабид ва ба дасти худ **ин** суҳанонро навишт [2, 177]. Дар ин маҳфил расулоне аз атрофу ҷониб расида буданд [2, 243]. «Агар пурсанд, ки **абҷади тариқат** чанд аст, бигӯй, **абҷади сағир** меҳаҳӣ ё **абҷади кабир**. Агар пурсанд, ки **абҷади сағир** кадом аст, бигӯй, **абҷади сағир** чордах калима аст: Аввал, худро бо тавозуъ замин сохтан; дуюм, ба бели муҷоҳидат шӯронидан; сеюм, тухми муҳаббат дар вай пошидан; чорум, ба оби маърифат парваридан; панҷум, ба доси риёзат даравидан; шашум,

ба таноби таваккал ба хирмангоҳи қаноат кашонидан; ҳафтум, ба қуввати бозуи тақво хирманро кӯфтан; ҳаштум, ба мадади сабр дона аз коҳ ҷудо сохтан; нӯҳум ба килаи (мубоҳисаи) муҳаббат паймудан; даҳум, ба осиеи ризо орд сохтан; ёздаҳум, ба оби караму мурувват ҳамир сохтан; дувоздаҳум, дар танӯри ишқ ба оташи шавқ пухтан; сездаҳум, ба табақи ихлос ниҳодан ва чордаҳум, ба мардум расонидан» [2, 35].

Зикр бояд кард, ки дар осори насрии мавриди таҳқиқ қароргирифтаи Кошифӣ то қадри имкон истилоҳоту вожагони соҳаи маориф, ки мансуби забонҳои арабӣ ва ғайриарабианд, истифода гардида, барои ташаккули истилоҳоти маориф дар замони муаллифи асар мусоидат кардаанд.

з) **Вожагони соҳаи низомӣ:** *ҳарб, ғалаба, истило, масоф, ҳасм, роҳин, нусрат, ҷосус, сулҳ, музаффар, забт, фирқа, табақот, тасарруф, хилофат, ҷоҳилият, силоҳ...*: Чун ба наздики якдигар расиданд ва муҳим ба **ҳарб** қарор гирифт, шабе, ки рӯзе он **масоф** муқаррар буд, он подшоҳ ҳама шаб намоз мекард [2, 129]. ... подшоҳ аз рӯйи таваккал пойи азимат дар рикоби таваккал орад, ҳароина лашкари **фатҳу зафар**..., ... нишонаи **ғалабаву нусрат** аст [2, 131]. ... лекин агар **ғалаба ҳасро** бошад, маро... талабед [2, 201].

Дар осори насрии Кошифӣ як миқдор вомвожаҳои арабӣ ва ғайрарабии ифодагари соҳаи низомӣ мавриди қарор гирифта, эътибори ин осорро афзудааст.

и) **Вожагони соҳаи мантиқ:** тафаккур, фикр...: аз таҳайюр аст ва **тафаккури** ман аз ғояти таҳассур... [2, 170]. Пас, ҳамон беҳтар, ки ба дастҳои **маллоҳи фикр** ...ғарқоби фано афганам ... устои андешалавҳи зиндагонӣ маҳв кунам [2, 172].

Дар осори насрии адиб истилоҳоту вожаҳои соҳаи мантиқ низ қарор гирифта, қозибияти мазмуни осорро воло кардаанд.

к) **Вожагони соҳаи ахлоқу ифодагари хислат:** ҳиссиёт, эҳсосот, ҳамида, айш, ишрат, диёнат, фаросат, бухтон, мағрур, тухмат, карам, мурут, мурувват, золим, ғофил, ҳурмат, вафо, аҳд, ваъда, маърифат, нафс, оқил, эҳтироз, вакнат,

фаҳш, ғайбат, кизб, мазоҳу ҳазл, фитна, фазл, лаҳву лаъб, кина, интиқом, машварат, тадбир, эътиқод, шучоъ, эътимод, чуръат, маъруф, мавсуф, даъф, баддилӣ, наъра, таҳаммул, азамат, интизом, ахлоқ, қаҳр, хайр, шарр, маккор...: Гӯянд, ки Хурмуз бинни Нӯшервон **одил** худро ба сиёсат ақтарон дода буд... [2, 208]. Аввал, **шаҳват** ва **мутоибати ҳавои нафс**, ки ҳар ки ба савдои нафс ва орзу...надорад... [2, 214]. Савум, аз он ки **ғафлат** орад, шароб хӯрдан аст [2, 214]. ...ҳар ки кӯтоҳқомат бувад **пурхила ва маккор** бошад [2, 215]. Пешонии борик нишони **сидку муҳаббат** ва **фаҳму илм** ва хушёрӣ бувад [2, 216]...Дандонҳои қачу ноҳамвор нишони **макру хила** ва **хиёнат** бувад [2, 216]...

Бояд гуфт, ки ин қабил вожаю истилоҳот дар осори насрии адиб хеле фаровон корбаст гардида, барои таҷассуму ифодаи ҳолатҳои мухталиф омадаанд.

к) вомвожаҳои арабии соҳаи рӯзгордорӣ, хочагидорӣ, чорводорӣ, маишат: маркаб, табақ, неъмат, маърака, зиёфат, ҳарам, минқор, ҳичоб, қафас, хилъат, шаҳват, шароб, ҳирс, баҳим, умр, барқ, авқот, соат, зовия, ҳучра, саҳро, фарш, муҳавван, матбаъ, таом, маросим, ҳасуд, силоҳ, малобис, либос, манозил, маскил, марокиб, ҳалок, риқоб...: Инон боз кашида аз **маркаб** пиёда шуд... [2, 182]. Бинии паҳн нишони **шаҳват** ва дӯстӣ бувад [2, 216]. Ҳукамо фармуданд, ки ...ё баёни меҳнат [2, 218].

Ин қабил вожаву истилоҳот дар осори насрии адиб хеле фаровон корбаст гардида, мазмуну мухтавои асарро баланд бардоштаанд.

л) вожаҳои соҳаи динӣ: ҳадис, ҳақ, субҳонаҳу таъоло, раббонӣ, шайтон, ислом, табаррук, қазову қадар, мусулмон, мусҳаф, ҳазрат, масҷид, назр, нафс, ҳалол, ҳаром, машоих, уқбо, равза, ризвон, соил, шафеъ, раҳмат, аҷал, мазор, мазҳаб, илоҳӣ, урафо, фақеҳ, аҳком, шаръ, чомаъ, меҳроб, ҳилла, тазвир, ҳашр, зиллуллоҳ, саччода, ҳаҷ, башорат, дуо, кофир, макруҳ, суннат, расул, авлиё, шайх, хайр, саховат, қибла, талоқ...: Амирзодаи ҷавони навра-сида маъруф буд ба **талоқ** савганд хӯрд [2, 182]. Дар «Захира-ул-мулк» фармуда, ки фарзанд **амонати ҳақ** аст назди волидайн, дар арсаи **маҳшар** мутолибаи ҳуқуқи ин

амонат хоҳад буд [2, 254]....муаллими парҳезгору диндор тайъин то ўро таълими «Қуръон»..., ки ўро дар дину дунё нафеъ бошад, бознадорад [2, 255].

м) вожағони соҳаи шахру шахрдорӣ: ҳисор, қалъа, ғурфа, иморат, висоқ, қоима, қаср, билод...: ...балки мақсади ақсо риояти ибод ва иморати билод аст? [2, 273]. Чун Дайламӣ ба дари ҳисор расид, Абуҷаъфар ҳукм кард, ки Дайламӣ танҳо ба ҳисор дарояд [2, 196]. ...маҷоли ҳаракат надошт, ғурфа нишаста буд, ки аз дари-чаҳон он ғурфа саҳро ба назар даромадӣ [2, 197]. ...он чунон бошад, ки хосси ҳарамии худро аз чашми номаҳрам пӯшида дорад [2, 205]. ...вақте ки айвони Қисро тамом шуд ва иморати кох ва манзараш самти итмом ёфт [2, 220].

н) вожағони ифодағари узви бадан: Абруйи кашида то наздики садъ нишони лофу такаббур [2, 216]. Аз фасоҳату балоғат... шавқи подшоҳ ба **лиқои** ў аз сарҳади баён таҷовуз карда, бо хузори ў фармони олий арзонӣ фармуд... [2, 220]. ...**ниқоби адамаш** бидорад, аз чамол бардошт... [2, 248]. ...бар он чи ин шамомаи машоми хузори маҷлиси салтанатро муаттар сохт... [2, 248]. ...мушоҳидии атвори гуногун бо масобаи самъу басаранд риояти куллий бояд кард... [2, 249].

Вожаю истилоҳоти ифодағари узви бадан дар асар аз рӯйи зарурият бо гунаи арабӣ омадааст, то муаллиф аз такрор бипарҳезад.

о) вожағони соҳаи хандаса: иртифоъ, маоба, чуззомӣ, рафии...: Эшон бояд... ба **арз** расониданд, ...дар **иртифоаш** камарбанди **чуззомӣ** кушояд ва **шарфаи рафияш** пой шариф бар сари айвон мениҳад [2, 220]. ...кариме дар ин мартабаи **ҳад** ҳеҷ кас аз оламиён нест ва саховате бад-ин маоба мақдури ҳеҷ кас аз одамиён не [2, 175].

Дар намунаҳои зикршуда вожаҳои иртифо [баландӣ], чуззомӣ [номи бурҷ], маоба [андоза], шарфаи рафӣ [кунгура, гунбаз] чун вожаю истилоҳоти соҳаи хандаса маҳсуб ёфта, барои ифодаи ҳаҷм, баландӣ, шаклҳои ҷисмҳои хандаса истифода шуда, баҳри комилтар таҷассум кардани воқеаҳои асар омадаанд. Муаллиф гунаи арабии ин вожаҳоро ба он хотир истифода бурдааст, ки дар ҳаҷмон давр чунин баён мекарданд. Вожаи иртифоъ имрӯз низ дар забони

коргузорӣ ва илмӣ ба маъноӣ баландӣ истифода мешаванд. Боқимонда вожаҳои зикргардида истеъмол намеёбанд.

п) **Вожагони соҳаи мардумшиносӣ:** араб, ачам, қабила, тоифаи халқ, аъроб, ҳабаш, юнон, чинӣ, хитой, фирқа, румӣ...: Соҳиб гуфт: Аз ин миқдор аломати фаросат ҳокими оқилро дар тафаҳхуси аҳволи халқ кифоят бувад [2, 217]. Панҷум, фирқае, ки ҳам бад бошанд ва ҳам бадиӣ эшон ба мардум расад, эшонро сиёсат бояд кард...[2, 210]. ...дар **Ачам** тавқи фармони ӯ дар гардани итоат афканданд...[2, 206]. Яке гуфт: «Латифтарин либосҳо атласи **Хитой** аст» [2, 200]. Дигаре фармуд, зарифтарин тоҷҳо тоқияи **румӣ** аст [2, 200].ва субҳи равшан рӯй аз **уфуқи машрик** оғози тӯлӯъ кард [2, 173]. ... худро ба **қабилаи** бани тай расонад... [2, 172].

Дар осори насри адиб вожагону калимаҳои соҳавӣ, аз ҷумла, мардумшиносии марбут ба забони арабӣ низ чиҳати ҷаззобу комил гардидани мазмуну муҳтавои ин осори насри истифода гардидаанд ва аз диди мазомину маънӣ фаҳмоанд.

2.6. Воҳидҳои фразеологӣ бо ҷузъи арабӣ дар осор

Дар бобати омӯзиши ибораҳои фразеологӣ таркибашон бо ҷузъҳои вомвожаи арабӣ шаклгирифта чанд нафар муҳаққиқ дар таълифоти хеш ибрози назар кардаанд, вале нигоштаи забоншинос М. Муслимов, ки дастпарвари мактаби илмии профессор Ҳ. Мачидов аст, бевосита ба ҳамин мавзӯ нигаронида шудааст. Ӯ дар рисолаи илмии ба мавзӯи ибораҳои фразеологӣ, ки дар забони муосири тоҷикӣ бо аносири луғавии арабӣ бахшида шудааст, дар бобати масоили ҷойгоҳи вомвожаҳои арабӣ чун ҷузъи таркиби ибораҳо ё воҳидҳои фразеологӣ забони тоҷикӣ андеша баён карда, дар ҳазинаи забони адабии тоҷикӣ мақоми муайянро касб кардани онҳоро инъикос карда, чандин мисол доир ба ин навъи ибораҳои фразеологӣ чун намуна меоварад ва онҳоро таҳлили забонӣ карда, ҷаззобияти онҳоро нишон медиҳад [Муслимов, 2009, с. 88]. Дар асоси андешаҳои муҳаққиқони соҳа ва маводи гирдовардаи мо воҳидҳои фразеологӣ бо ҷузъи арабӣ шаклгирифтаи асарҳои насрии Ҳусайн Воизи Кошифиро дар иртибот бо муҳтавоашон ба чунин зергурӯҳҳо ҷудо кардан мумкин аст: а) ибораҳои фразеологӣ ҷузъи арабидоштаи феълӣ ва б) ибораҳои фразеологӣ ҷузъи арабидоштаи исмӣ.

а) ибораҳои фразеологӣ ҷузъи арабидоштаи феълӣ дар осори мансури Ҳусайн Воизи Кошифӣ бештар буда, истифодаи ин гурӯҳи ибораҳои фразеологиро мо ҳам дар забони персонажҳо ва ҳам дар забони худӣ муаллиф дида метавонем.

Бояд гуфт, ки ибораҳои фразеологӣ бо ҷузъи арабӣ аз забони адиб дар асар бештар буда, якчанд мисол чун намуна дар ин соҳа меоварем: ...аз ҳучуми балои ҷабборон, ...**фориғу мутмаин гаштан** – бепарвой, беаҳамиятӣ; ...**бо эҳтимоми раиятпарварӣ ва марҳамгустарӣ** аз ҳучуми балои ҷабборон ва ситамгарон **фориғу мутмаин гардад** ва пас подшоҳ бояд ки ба умеди раҳмати илоҳӣ бар очизон бибахшад ва руҳсорон **салтанатро ба ҳоли зебоӣ биёрояд** [2, 160]. ...дар бораи раияти худ **тариқи марҳамат фуру нагузорӣ** [2, 160]. ...**сайди дилҳои раият кардан, дилҳоро ром кардан**, дар дили раият ҷой

гирифтан [2, 161]. ...**ба раёҳини офарин ораста** [2, 168]. ...**чун тири хаданг зуд равад... ба оташи дам мушобиҳат зада...**[2, 169]. дар ҷавоби он «**самъан ва тоатан**» бар забон ронд [2, 168]. **ба фаросат асари малолат бар ҷабини хотам мушоҳида кардан...**[2, 170]. Он айёр бо хушхӯй ва дилсӯзӣ бастаи он ҷавон шуда, **рӯй ба манзили вай ниҳод ва** аз он ҷавон расми зиёфат ва шарти меҳмондорӣ ба ваҷҳе тақдим афтод...[2, 173]. Бад-ин минвол **то шаби тира ба поён расид** ва субҳи равшан рӯй аз уфуқи Машриқ оғози тулӯъ кард [2, 173].

Дар ин мисолҳои оварда ибораҳои фразеологии бо ҷузъи арабӣ ба чунин маъноҳо далолат мекунад: «*аз ҳуҷуми балои ҷабборон фаригу мутмаин гаштан*» – бепарвой, беаҳамият будан; «*раҳмони илоҳӣ бар очизон бахшидан*» – комёб гардидан, сарфароз шудан ба чизе; «*рухсорои салтанатро ба ҳоли зебоӣ бурдан*» – обод кардан, созанда будан; «*бар касе раҳм овардан ё раҳми касеро хӯрдан*» – дилсӯзӣ, меҳрубонӣ, ғамхорӣ кардан; «*тариқи марҳамат фуру нагузоштан*» – лутф кардан, меҳрубонӣ намудан; «*сайди дилҳои раъият кардан*» – халқпарвар, ғамхори халқ будан; «*дили касеро ром кардан*» – забон ёфтани ё ба худ ҷалб кардан; «*дар дили раъият ҷой гирифтани*» – маҳбуб, наздик, мунис гардидан; «*ба сиёсат расондан*» – тарсондан, таҳдид кардан; «*занги гафлат аз хотир зудудан*» – бепарвоиро бартараф кардан; «*ба манзили охира рафтани*» – қабристон, мазор; «*ба сояи касе паноҳбурдан*» – пуштупаноҳ доштан, такягоҳдор будан; «*ба роҳат будан*» – ором, осоиш; «*ба ҳукми карам сайд кардан*» – дасткушодагӣ; «*дил дар қайди касе афтодан*» – ошиқ, дилдода, бедил; «*дарҳои саодат бар касе кушодан*» – хушбахтӣ, саодатмандӣ; «*асбоби мурод ба касе омода кардан*» – ба орзу расидан, омодагӣ ба кори нек дидан; «*банди эҳсон бар дил ниҳодан*» – дилсӯз, ғамхор, некпеша ва эҳсонгар; «*дар қайди ҳаёт набудан*» – вафот кардан, мурдан; «*бар адовати ӯ бархостани*» – бад дидан, хуш напазируфтани; «*дасти қабул ба сина ниҳодан*» – эҳтиром, муадабӣ; «*ба оташи дам мушобиҳат задани*» – бадқаҳру ранҷидан; «*дар маҳкамаи маънӣ имтиҳон намудани*» – озмудан, санҷидан; «*ангушти таачуб ба дандон гирифтани*» – ҳайрон мондан; «*асбоби истироҳат муҳаё сохтани*» –

омодагӣ ба истироҳат дидан; «*рӯй ба манзили касе овардан*» – мутаваҷҷеҳ шудан; «*огози тулуъ кардан*» – рӯз, равшанӣ ва амсоли инҳо.

Воҳидҳо ё ибораҳои фразеологии бо унсури вомвожаи арабӣ шаклгирифтаву аз забони муаллифи асарҳои мансури баёнгардида аз ҷиҳати сохту таркиб, мазмуну муҳтаво басо ҷалбкунандаву мазмуни баландро соҳиб буда, дар офариниши пейзажу манзараҳои ҷаззобу аҷоиб, портретсозӣ ё чеҳраофарӣ ва инъикоси ҳолатҳои гуногун дар асарҳо мавриди таҳлил қарор гирифта, хусни асарҳои насрии Кошифиро хеле орову пероста гардондаанд. Маҳз ҳамин қабил ифодаҳои маҷозӣ, ибораҳои тасвирӣ ва ё воҳидҳои фразеологӣ, таркибҳои фразеологӣ аз забони адиб ифодаёфта буд, ки осори насрии Кошифиро дар қатори яке аз осори пурмоёи қарни XV-и адабиёти тоҷик маҳбубияту мақбулият бахшад. Мисолҳои овардаамон ба қавли мардум мушт аз хирворро монад ва бояд гуфт, ки дар осори мансури Кошифӣ дар шаклгирии воҳидҳои фразеологӣ калимаҳои арабӣ нақши муайян дошта, дар таркиби луғавии забонамон аллақай ҷойгоҳи худро бо ин қолаби воҳидҳои фразеологӣ пайдо карда, ҷиҳати пурбору пурғановат гардидани он нақши мондагор доранд.

Дар осори насрии Кошифӣ, ҳамчунин воҳидҳои фразеологӣ, тасвирӣ ва ифодаҳои маҷозии дар забони персонажҳои ҳикояту ривоятҳои дар осори насрии мазкур мавриди истифода қароргирифта низ ба назар мерасанд, ки ин қабил воҳидҳои фразеологӣ ҷиҳати равону суфта ва пурмазмуну хондабоб гардидани забони осори насрии Кошифӣ нақши муайяне дорад. Ҳоло барои тақвияти мулоҳизаҳои хеш чанд мисол меоварем: Эй меҳмон барҳезу пеш аз он ки мутааллиқони ман хабардор гарданд, сари ман бардору сари худ гир, то мақсуди шоҳи Яман ҳосил ва **муроди ту низ муяссар гардад** [2, 174]. Гуфт: «Подшоҳӣ дар ҳадди зоти худ ваъдаест ба зиммаи подшоҳ, лозим аст, ки ба ин ваъда вафо кунад ва вафо он аст, ки **доди мазлум аз золим бистонад**» [2, 183]. Агар аҳду вафо набошад, **тартибу низоми ҷаҳон маҳву нобуд гардад** [2, 185]. Гуфт: «Он ки фитнаро фурӯ нишонад ва бар мулк лозим аст, ки **хасбулмақдур дар таслими фитна кӯшиш намояд**» [2, 194]. Дайламӣ дар аснои он ҳолат Абуҷаъфарро гуфт: «**Хилват кун, то сир аз асрори мамлакат ба ту бигӯям**»

[2, 197]. ...**бо зину лачоми муталло ба ту додам**, савор шав ва аспи худро чонибат ва ба мақоми худ бозгард [2, 296]. Гуфт: «**Маро хушнуд кун** ва илло нази шох Хурмузд ва аз дасти ту тазаллум кунам» [2, 298]. «Эй малик, бад-он микдор ки макдур доштам, **чидду чаҳд намудам ва дар тафаҳхуси чунин мурге саъй кардам** [2, 211].

Воҳидҳои фразеологии бо унсури вомвожаи арабие, ки аз забони қаҳрамону персонажҳои ривояту ҳикоятҳо баён гардида аз нигоҳи шаклу мазмун, муҳтаво равону суфта ва пурмазмуну хондабоб мебошад, ки ин гуфтаҳо вақти мутолиаи осори насри муайян мегардад. Воҳидҳои фразеологии дар боло овардашуда инҳоянд: «чидду чаҳд намудан» - кӯшиш кардан, талош варзидан; «ба касе карам накардан» - ёри надодан; «чашми шафқат надоштан» - бераҳмӣ ва монанди инҳо.

Азбаски, асарҳои мансури Кошифӣ осори дидактикӣ-ахлоқӣ мебошад, бинобар ин муаллифи онҳо кӯшидааст, ки суханони ҳикматомез ва баландмазмунӣ омехтаи воҳидҳои фразеологӣ аз забони худӣ ӯ чун шахси соҳибтаҷриба, ҳақими замона, муҳокимақунандаи вазъу аҳволи иҷтимоӣ ва ҳулосақунанда баён гардад. Бинобар ин, дар забони қаҳрамонҳои ҳикоятҳои таркиби осори насрии мавриди баррасӣ қароргирифта воҳидҳои фразеологӣ, ибораҳои маҷозӣ нисбатан камтар қорбаст гардидаанд.

б) Ибораҳои фразеологии исмӣ. Дар осори мансурии Кошифӣ ин гурӯҳи ибораҳои фразеологӣ низ истифода гардида, забони асарро суфтаву сайқал ва муассирнок сохтаанд. Аммо аз нигоҳи микдор ибораҳои фразеологии ба ҷузъи арабӣ на он қадар зиёданд, ки ҳоло чанд мисол меоварем: Султон фармуд, ки он кадом боғ тавонад буд. Ҷавоб дод, ки он **ниҳоли тарбият ва эҳсон дар бӯстони фузалову ҳукамо ва шуаро нишондан** [2, 223]. ...зеро ки **маҳраи асрор дар олам камтар аст** [2, 218]. ...ҳар чи бар **сафҳаи андеша кашад килки хаёл...**[2, 228]. Агар хоҳад бар **сарии нутқаш чилва диҳад** ва агар хоҳад дар ниқоби одамаш бидорад [2, 248]. ...ки ҳамаро **ба чашми шафқат ва чашми отифат бинад** [2, 251].

Дар осори адиб ибораҳои фразеологии «**хонсолори фалак**» - сардор, сарвари ташрифоти меҳмонӣ; «**гӯши замон**» – гӯши давр, олам; «**ниҳоли тарбият ва эҳсон**» – некӣ, саховат; «**равзаи ризвон**» – бихишт; «**маҳрами асрор**» – пинҳон; «**килки хаёл**» – қалам; «**арӯси сухан**» – риштаи сухан, лаҷоми сухан ё бартарӣ; «**сарири нутқ**» – муассирӣ; «**ниқоби одам**» – нестӣ, чизи набуда; «**арбоби сайф**» – сипоҳон; «**асҳоби қалам**» – аҳли зиё, котиб, надими дарбор; «**чаши шафқат**» – меҳр, меҳрубонӣ буда, дар тасвири воқеаҳои гуногун, манзарасозӣ ва тасвири ҷаҳони зоҳирию ботинии персонажҳо истифода гардида, муассирии суханро боз беш сохтаанд.

Ҳамин тавр, ибораҳои фразеологии бо ҷузъҳо арабӣ ифодашуда дар асарҳои мансури Кошифӣ аз нигоҳи миқдор нисбатан зиёд буда, барои таъсирбахшу ҷаззобияти суҷаи асар мавриди истифода қарор гирифтаанд.

Дар маҷмӯъ, аз нигоштаҳои болоӣ, ки доир ба боби дуҷум баён гардид, чунин натиҷагирӣ кардан мумкин аст:

1. Вомвожаҳои муродифоти арабии дар осори насрии адиб мавриди қорбурд қарор гирифта, асосан, аз забони персонажҳо ва худӣ муаллифи ин осори насрӣ баён гардида, ҷиҳати таъсирбахш гардонидани матн ва ҷолиби диққат сохтани мазмуну мундариҷаи онҳо мавриди қорбурд қарор гирифтаанд.

2. Дар асарҳои мансури Ҳусайн Воизи Кошифӣ калимаҳои иқтибосии арабии аз нигоҳи маъно ба ҳам зид бо тобишҳои иловагии маъноӣ, бо обу ранги бадеии худ муқобили яқдигар гузошта шудаанд ва аз ин нигоҳ мазмуну муҳтавои осори насрии адибро хеле ҷолиб гардониданд.

3. Дар асарҳои мансури Кошифӣ вомвожаҳои арабӣ ва ғайриарабии сермаъно аз нигоҳи теъдод фаровон буда, ҷиҳати ифодаи расму русуми динӣ, оини давлатдорӣ, хоҷагидорӣ, маишати зиндагӣ, фарогирии донишу хирад, нишон додани зиндагии шоҳону амирон, ҳокимон, маъмурон ва ҷиҳати баёни ифодаҳои маҷозӣ истифода шудаанд, бештари онҳо дар ҳазинаи забони тоҷикӣ мутобиқ гардида, чун маводи забони худӣ ва вожаҳои умумихалқӣ шинохта мешаванд.

4. Дар таркиби луғавии асарҳои мансури Кошифӣ вомвожаҳои арабӣ ва ғайриарабии соҳавӣ, чун соҳаи мардумшиносӣ, иҷтимоӣ, сиёсӣ, илму маориф ва амсоли инҳо барои қолибу пурра гардонидани муҳтавои ин осори насрии тарбиявӣ корбаст гардида, аз нигоҳи мазмуну маъно фаҳмоанд.

5. Дар байни вомвожаҳои арабӣ ва ғайриарабии асарҳои мансури Кошифӣ вомвожаҳои ҳамшакл ё омонимҳо чун унсури луғавии забони осори насрӣ қойгоҳи муайянро соҳиб буда, барои комилтару ҷаззобтар ифода кардани сужаи асарҳо, хислатҳои персонажҳо ва мазмуну муҳтавои онҳо хизмат намудаанд. Албатта, миқдори омонимҳо дар осори насрӣ беш нестанд ва миқдори кам низ нақши худро дороанд.

6. Ифодаҳои маҷозии бо ҷузъҳои арабӣ баёнгардида дар осори насрии Кошифӣ мақоми муайян дошта, барои таъсирбахшу ҷаззобияти сужаи осори мансур онҳоро муаллиф истифода кардааст.

БОБИ Ш

ВИЖАГИҲОИ СОҲТОРИИ ВОМВОЖАҲОИ АРАБИИ ОСОРИ

НАСРИИ АДИБ

Матолиби муқаддимавӣ. Дар забоншиносии умумӣ забонҳои дунёро аз чанд ҷиҳат гурӯҳбандӣ мекунанд ва дар асоси ин дастабандиҳо ба хусусиёти луғавӣ ва дастурии забонҳои мавриди пажӯҳиш қарор дода муносибат зоҳир мекунанд. Аз сабаби он ки мавзӯи пажӯҳиши мо таҳқиқи вомвожаҳо дар забонҳои гуногунсохт аст ва дар ин боб ҷиҳатҳои сохтории вомвожаҳои асарҳои мансури нависанда Кошифӣ мавриди таҳлил қарор мегирад, мо лозим донистем ин ҷо чанд ҷумла роҷеъ ба ҷиҳатҳои сарфии забонҳое, ки аз онҳо нависанда вожаҳои он забонҳоро ҷун вомвожа истифода кардааст, мавриди таҳлил қарор бидиҳем. Мусалам аст, ки ҷиҳати сохтории вожаҳо мутааллиқ аст ба баҳши сарфиёт (морфология) ва таснифоти морфологӣ яке аз таснифотҳои маъмулу машҳуртарин буда, баъди таснифоти генеалогӣ ба вучуд омадааст. Асоси ин таснифот сохти морфологии забонҳо ё ки шакли калима аст. Аз ин рӯ, дар таснифоти морфологӣ забонҳои гуногун, забонҳои хешу ғайрихеш ба як гурӯҳ дохил шуда метавонанд. Аз рӯйи шакли калима, яъне сохти морфологӣ гурӯҳбандӣ кардани забонҳои дунё баъди таснифоти генеалогӣ сар шудааст. Ҳоло дар забоншиносӣ мувофиқи таснифоти морфологӣ ҳамин **се гурӯҳ** – *забонҳои решагӣ, агглютинативӣ ва флективиро* эътироф мекунанд. Дар забонҳои решагӣ калимаҳо ба решаашон баробаранд, зеро аз вандҳо ва анҷомаҳо (аффиксу флексия) оғӣ мебошанд. Дар ин забонҳо муносибати байни калимаҳо дар ҷумла бо роҳи наҳвӣ (синтаксисӣ), яъне ба воситаи тартиби калима, калимаҳои ёрирасон, интонатсия сурат мегирад. Дар забонҳои решагӣ шакли калимаҳо тағйир намеёбад, бинобар ин онҳоро берун аз матн ба ягон ҳиссаи нутқ нисбат додан имконнопазир аст. Бояд гуфт, ки ҳангоми баррасии сарфии вожаҳо таҳлили морфологӣ ё сарфӣ фаҳмида мешавад. Аз ин рӯ, таҳлили сохтории вомвожаҳои осори насрии адиб ба таҳлили сарфии вожаҳо рабт дорад.

Таркиби калима ё вожаҳо вақти баррасии сарфӣ ё морфологӣ мувофиқи муқаррароти забони адабии муосири тоҷикӣ таҳлил гардида, дар онҳо морфема ё созаҳо муайян карда мешавад. Аз ин нигоҳ, калима ё вожаҳо мувофиқи баррасии калимасозӣ, ки марбут ба бахши морфология аст, инчунин, дар бахши вожашиносӣ боз қисмати этимология ё решашиносӣ вучуд дорад, ба морфемаҳои гуногун дастабандӣ мегарданд. Аз маводи гирдовардаи мо, ки марбут ба вомвожаҳои арабӣ ва ғайриарабии осори насрии Кошифӣ аст, чанд вомвожаеро пайдо кардаем, ки, аслан, вомвожа буда, дар қолибҳои калимасозии забони тоҷикӣ мутобиқ гардида, калимаҳои сохта ва мураккабро созмон додаанд. Умуман, дар бахши морфология вожаҳои худӣ ва бегона аз нигоҳи сохт мавиди баррасӣ қарор гирифта, ба чузъҳо дастабандӣ ва ба ҳиссаҳои нутқ мансуб доништа мешаванд. Бояд гуфт, ки дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ вомвожаҳо аз забонҳои зиёди дунё дохил гардидаанд, ки аз баъзе забонҳо кам ва аз баъзеҳояш бештаранд. Ҳамаи онҳо ба табиати забони тоҷикӣ аз замони воридот то кунун мутобиқат гардида, таркиби луғавии забони тоҷикиро пурбор кардаанд. Вомвожаҳои забонҳои гуногун ҳарчанд дар таркиби луғавии забони асл аз нигоҳи сохт сода, сохта, мураккаб бошанд ҳам, вале дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ чун ворид гардидаанд, тибқи муқаррарот ба қатори калима ё вожаҳои сода шомил мегарданд. Мо низ така ба ҳамин андеша намуда, вомвожаҳои осори насрии нависанда Кошифиро баррасӣ кардаем ва аз ҳамин нигоҳ онҳоро ба гурӯҳҳои сода, сохта ва мураккаб ҷудо намудаем. Ба ин натиҷа расидан ё ба ин андеша омадан дар асоси меъёрҳои забоншиносии умумӣ даст медиҳад, зеро забонҳои дунёро, ки миқдорашон аз нигоҳи гурӯҳбандӣ ё таснифоти гнеалогӣ ба беш аз 7 ҳазор мерасаду аз нигоҳи сохторӣ ба гурӯҳҳои аналитикӣ (таҳлилӣ), флективӣ (решашиносӣ) ва аглюнативӣ (часпак) тақсим мекунанд ва доир ба ҳар як гурӯҳ муҳаққиқон андешаҳои ҷолиб баён доштаанд. Дар воқеъ, забонҳои дунё аз нигоҳи миқдор басо беш бошанд ҳам, аз нигоҳи вижагиҳои дастурӣ аксари онҳо умумият ё тафовут доранд. Яке аз умумиятҳо дар байни забонҳои дунё мавҷудияти вомвожаҳо дар ҳамаи онҳо аст ва ба қатори калимаҳои содаи ҳамон забон шомил карда мешаванд. Дигар, чун

вомвожаҳо ягон аносири дастурии ҳамон забонро ба худ қабул кардаанд, моли ҳамон забон доништа мешаванд, ки ин бо роҳи калимасозӣ даст медиҳад ва бо ин роҳ таркиби луғавии ҳамон забон пурбор мегардад.

3.1. Вомвожаҳои содаи арабӣ

Дар асарҳои ба ҷиҳатҳои дастурии ин ё он забон бахшидашуда калимаҳоро аз нигоҳи сохт дастабандӣ мекунанд ва ин дастабандӣ кардани калимаҳо аз нигоҳи сохт хоси морфология аст, ки морфологияи забони тоҷикӣ низ чун забонҳои дигари дунё ба омӯзиши шакли калима ва сохти онҳо машғул буда, дар он вожаҳо ба гурӯҳҳои сода, сохта, мураккаб ва таркибӣ ҷудо карда мешаванд. Аз ҷумла, вожаҳои сода, тибқи маълумоти осори таълимӣ ва илмӣ ба таври зайл шарҳу эзоҳ дода мешавад: «Калимаҳое, ки танҳо аз як реша таркиб ёфтаанд, вожаҳои сода ном доранд» [ГЗАҲТ 1985, с. 56]. Аз ин дидгоҳ ба қатори калимаҳои иқтибосии арабии асарҳои мансури Кошифӣ, асосан, чунин вомвожаҳои забонҳои арабӣ ва ва ғайриарабиҳо мансуб доништан мумкин аст:

-аз арабӣ: адаб, амонат, амр, ароба, байн, байт, баҳо, баҳс, вичдон, дарс, зикр, зарб, имзо, интиҳоб, интизор, инкор, инкишоф, иморат, имтиёз, имтиҳон, иҷора, ишора, идора, китоб, котиб, лақаб, мактаб, макр, навбат, расм, ривож, саф, суръат, таҷриба, тановул, талаба, тоқат, талоқ, тобут, тарбия, тартиб, халқ, фан, ҳикоят, ҳалок, ҳичрон, ҳақ, ҷинс ва амсоли инҳо. Инчунин ба ин гурӯҳ як қатор вомвожаҳои арабие, ки дар қолибҳои зиёди калимасозии арабӣ мутааллиқанд, дохил мешаванд:

а) қолиби афъал: ағлаб, аҳмад, анвар, арзал, афзал: «Аҳмади Ҳарб ва Муҳаммад Аслами Тусӣ, ки уламои раббонианд ва ба даргоҳи салотин наоянд» [2, 178]. Яке давида расиду гуфт, ки Абдуллои Тоҳир меояд, Аҳмадро мачоли фирор нашуд ва Абдулло ба хонаи вай дарун рафт [2, 178];

б) қолиби афъол: атроф, аҳвол, ахлоқ, аҳбор, авқот, аркон, арбоб, афзол, анҷом, асноф, асҳоб, амвол, асрор, айвон, амлок, авроқ, атфол, авсоф, авлод, аҳком, аттор, аъроз, анфоз, абвоб, аброр, ашроф, авбош, адҳом, асҳоб, атвор,

аврод, ақвол, амсол: Ашрофи мамлакат ва **ургони** давлат ба мавқуфи арз расонидаанд, ки эй малик, шарти адои ҳақ амнияти тариқ аст ва салотинро душмани бисёр бошад [2, 142];

в) **қолиби афъил**: *авотиф, акобир, авохир*:

г) **қолиби инфийол**: иртиқоб, иштиғол, интизом, иқтидор, инхироф, илтифот, интизор, илтиҳоб, интиқол, иштиол, ичтиноб, интиҳоб, истехқоқ, ихтисос, инфийол ичтиҳод, ихтиёр, иқтидор... : Забон бикшод, ки эй писари *Алпарслон*, агар доди ман бар сари пули Зиндарӯд надихӣ ба ғайрату чалоли аҳадият, ки то инсофи худ аз ту настом, дасти мухосимат аз домани ту кӯтоҳ накунам, нек андеша кун, ки аз ин ду пул кадом ихтиёр мекунӣ [2, 148];

ғ) **қолиби истифъол**: истехқоқ, истиқбол, истифсор, истимдод, истибшор, истеълом, истидлол, истисвоб, истиқлол, истиҳдом, истиҳфоф, истехқом;

д) **қолиби ифтиъол**: илтифот, имтиҳон, эътибор, иттифоқ, эътиқод, эҳтиром, интиқом, имтисол, интиқол, ихтимом, инбисот;

е) **қолиби ифъол**: иқбол, ислом, инсоф, эҳсон, ишғол, инъом, ихлос, иқдом, ихвон, иқрон, ислоҳ, имкон, изҳор, имрод, иҷмол, итноб, иқрор, инкор...;

ё) **қолиби мафъал**: маҳбас, маъраз, маркаб, маслак, мансаб, мақсад, мадҳал, маҳкам, мазҳаб, маблағ;

ж) **қолиби мафъил**: маҷлис, манзил, маҳфил, масҷид: Овардаанд, ки Ибни Самоҳ ба **маҷлиси** Ҳорунарашид омад [2, 177];

з) **қолиби мафъул**: мағрур, мақбул, маъмун, масруф, маҳбуб, мавфур, мақсуд, манқул, мазлум, маҳрум, маҳбус, маҳсул, маъмур, маҳмуд, маълум, мавқуф, мазкур, мазмум, марсум, машҳур, мастур, машғул, маҳкум, манзур, матлуб, мағлуб, мавсуф, мағшуш, мабхут, мақтул, марқум, масбут, мақхур, мардуд, маҳзул:аз ин ҳикоёт **маълум** мешавад, ки мулуки рафъалмиқдорро дар боби дафъи дуздон ва роҳзанон эҳтимоми бисёр бувад [2, 236];

и) **қолиби муфаъъал**: мушарраф, муқаррар, мусаллат, муяссар, мусаллам, мурувват, мубаддал;

й) **қолиби муфаъзил**: муқарриб, мудаббир, мутаффик, муҳаққир: «Нухум, бо дигар шогирдон ба дилу забон **мутаффик** бошад» [1, 102].

к) **қолиби муфоъил**: муқобил, муносиб, мулозим, мувофик, мунофик, мухолиф, мушовир;

қ) **қолиби мафоъил**: маҷолис, маҳолик, мадоин, масоиб, машоих, манозил, малобис, маокил, марокиб, мамолик, масоҷид, мадорис;

л) **қолиби муфоъила**: муболиға, муҷодила, музояқа, мусодира, мулоҳиза, мукотиба, муҳориба, мушоҳида, мусоҳиба ;

м) **қолиби муфъил**: мушкил, муслим, муҷрим, муфсид, мумсик, мунсиф;

н) **қолиби тафаъул**: тасарруф, таваққуф, такаллум, таачҷуб, такаббур, такаллуф, талаттуф, тақарруб, тафаккур, таҳассус, тафаҳхум: Панҷум, учб (худписандӣ) ва **такаббур** наварзад, балки мутавозеъ ва хокниҳод (хоксор) бошад [95];

о) **дар қолиби тафъил**: тасхир, тамҳид, тақдир, таҳсин, таъзиб, таҳрис;

п) **дар қолиби фаъал**: зафар, назар, самар, ғзаб, сабаб;

р) **дар қолиби фаъил**: балиғ, ҳақим, рафик, ҳалим, замир;

с) **дар қолиби фаъал**: чаҳд, чамъ, фавт, чавр, нақл, халлқ, манъ, наср;

т) **дар қолиби фаъол**: фаллоҳ, ҳаммол, ғаммоз;

у) **дар қолиби фуъало**: нудамо, умаро, фузало, урафо, вузаро, шуаро;

ф) **дар қолиби фиъол**: китоб, бисот, хилоф, хироч, хитоб, ҳисоб, ниқоб;

х) **дар қолиби фоъил**: хотир, тоҳир, возеҳ, комил, ҳозир, ҳоқим, молик ва амсоли инҳо.

х) **қолиби мутафаъзил**: мутаарриз, муаллим, мутааллиқ, мутаҳайир, мутаачҷиб, мутаваҷҷеҳ, мутаассир:

Дар маҷмуъ, дар асарҳои мансури нависанда Кошифӣ вомвожаҳои арабии дар қолибҳои гуногун омада аз нигоҳи сохт дар забони тоҷикӣ ба қатори вомвожаҳои сода мутааллиқанд.

-**Вомвожаҳои содаи ғайриарабӣ**. Тавре аз боби якум маълум аст, дар асарҳои насрии нависанда Кошифӣ ба ғайр аз вомвожаҳои арабӣ, инчунин,

вомвожаҳои забонҳои ғайриарабӣ ба назар мерасанд, ки ҳоло чанде аз онҳоро ба қатори вомвожаҳои содаи осори мансури адиб меоварем:

а) Вомвожаҳои содаи ҳиндӣ. Дар асарҳои насрии Кошифӣ чунин вомвожаҳои ҳиндиرو метавон ба қатори вомвожаҳои содаи осори мансури адиб дохил кард: **карбос** [2, 128], **гов** [2, 150]: Дуюм, он, ки тани маро аз **карбос** бипӯшонӣ [2, 128]. Ният кард, ки чун ба дорулмулк бирасад, он мавозеъро бар раият ниҳад чун сабоҳ шуд духтарак **говро** гирифтубидӯшид андаке шир фуруд омад [2, 150].

б) Вомвожаҳои содаи юнонӣ. Дар осори мансури Ҳусайн Воизи Кошифӣ вомвожаҳои содаи юнонӣ инҳоянд: *динор, ургон (орган), иқлим, ёқут, номус, Арасту, Искандар (Александр), қонун* ва амсоли инҳо: **Арастуи** ҳаким, ки вазири он ҳазрат буд...[2, 135]. Гуфт: «Сесад **динор**» [2, 151]. Ногоҳ он сир аз вай сар барзад ва бар гӯши **Искандар** расид. **Искандар** ба ҳаким **Чолинус** гуфт... [2, 218]. ...пояш яке аз зару яке аз нуқра мукалал ба **ёқути** сурх...[2, 140]. Шашум, **номуси** худро ва пирону устодонро нигоҳ доштан... [1, 34]. Дар **ӯ қонуну** рукнҳои бисёр баён кардаанд [1, 117]. Бархостам ва бар вай салом гуфтам ва бо ман як **динор** буд, ба вай додам [1, 112]. Ҳафдаҳ сол оҳангарӣ мекард, ҳар рӯз ба **динореву** даҳ **дирам** ва аз он ҳеч барои худ ба кор набурдӣ [2, 172]. Ва қазоро, вақти масоф малик Ҳаётуллоҳ ғолиб омад ва душман рӯй ба ҳазимат ниҳод ва хизонаву яроқи **ӯ** ба дасти малик афтод ва он харитаи мактубҳо, ки **ургони** давлати вай ба душман навишта буданд, дар он чо ба даст омад [2, 194]. **Ургони** давлат гуфтанд, ки уламо низ бар инанд, ки мулозимони мулк низ аз чумлаи аҳли истехқоқанд [2, 184]. Агар расми вафо барафтад бар ҳеч кас аз сипоҳиён эътимод намонад ва **ургони** мулк халалпазир шавад. Агар аҳду вафо набошад, тартибу низоми чаҳон **махву** нобуд гардад [2, 185]. Ва қазоро, вақти масоф малик Ҳаётуллоҳ ғолиб омад ва душман рӯй ба ҳазимат ниҳод ва хизонаву яроқи **ӯ** ба дасти малик афтод ва он харитаи мактубҳо, ки **ургони** давлати вай ба душман навишта буданд, дар он чо ба даст омад [2, 194].

в) Вомвожаҳои содаи оромӣ. Дар асарҳои насрии нависанда чунин вомвожаҳои сода аз забони оромианд, ки ба воситаи забони арабӣ ба забони форсии тоҷикӣ дохил гардидаанд: *Одам, Ҳавво, Исмоил, Исрофил, Исроил, Ҷабраил, Сулаймон, Азроил, Юсуф, Довуд, Мусо, Исо, Яъқуб, масҷид, ҳаҷ, чалипо «салиб», тобут, гӯр, шанбе, шайтур, гунбад, духул «нақора», коса, бурё, ялдо, шайдо* ва амсоли инҳо: Аз **Сулаймони** Варроқ нақл кардаанд, ки гуфт, ки рӯзе дар хидмати Маъмун будам, нигине аз ёқут дидам [2, 155]. **Исо** гуфт: «Аз кӯза ҳамон бурун туро дод, ки дар ўст – Аз ў он сифат мезояд ва аз ман ин сурат меояд, ман аз вай дарғазаб намешавам ва ў аз ман соҳиби адаб мешавад, ман аз сухани ў чоҳил намегардам, ў аз хулқухӯйи ман оқил мегардад» [2, 158].

г) Вомвожаҳои содаи чинӣ: *қоғаз, тим «бозори пӯшида», суфа «чойи нишаст», фағфур «чинивор»* ва амсоли инҳо: **қоғаз хит.** **كاغذ** 1. варақи нозуки аз хамираи набототи гуногун ва чӯбу лағта сохташудае, ки, асосан, барои навиштан ва чоп кардан ба рӯйи он истифода бурда мешавад, қиртос. 2. мактуб, нома, хат; ҳуҷҷат; қоғазҳои қиматнок *ниг.* қиматнок.

ғ) Вомвожаҳои содаи туркӣ-муғулӣ: бағро, ялак, туғмо... Дар осори насрии адиб вожаи тухмоқ ба маънии болға мавриди қорбурд қарор гирифтааст: Субҳ, ки Ҳотам ба узрхоҳӣ омад **элчӣ** навиштаи Қайсар ба ҳаҷяе, ки фиристода буд, ба Ҳотам намуд [2, 170]. Дар ин мисол вомвожаи туркии элчӣ истифода гардидааст, ки маънои сафир ва фиристодаро ифода мекунад.

Ҳамин тариқ, дар осори насрии Кошифӣ ғайр аз вомвожаҳои содаи арабӣ, 3 вомвожаи содаи туркӣ-муғулӣ (бағро, ялак, туғмоқ) ва 5 вомвожаи содаи юнонӣ (манҷаниқ, номус, ёқут, қонун, ургон) ва 1 вомвожаи содаи ҳиндӣ (карбос), қорбасти гардидааст. Дар маҷмӯъ, дар байни вомвожаҳои содаи асарҳои мансури Кошифӣ бештар вомвожаҳои забони арабӣ мавқеи муайянро касб кардаанд. Тавре маълум аст, ки қисме аз ин вомвожаҳои содаи арабӣ ва ғайриарабии осори мансури адиб дар забони тоҷикӣ дар сафи вожаҳои худӣ қарор доранд ва чун сарвати луғавии ин забон истифода гардида, аз вижагиҳои барҷастаи услубӣ орианд.

3.2. Вомвожаҳои арабии сохтаи осори мансури адиб

Вомвожаҳои сохтаи осори мансурии адиб ба гурӯҳи калимаҳои сохтаи забони адабиамон дохил гардида, бо ин роҳ таркиби луғавии забонамон ғанӣ мегардад. Дар калимаҳои сохта, махсусан, сохтаи калимаҳои иқтибосӣ унсурҳои грамматикӣ забони тоҷикӣ васл гардида, боиси дорои маъноӣ нав гардидани калимаи иқтибосӣ мегарданд. Дар дастури забони тоҷикӣ чандин роҳи калимасозӣ муқаррар гардидааст, ки муҳимтаринашон инҳоянд: а) морфологӣ ё сарфӣ, ки дар ин шакли калимасозӣ нақши пасванду пешвандҳо баръало муҳим аст. Ин роҳи калимасозиро калимасозии вандӣ низ мегӯянд, ки нақши вандҳо дар ин усул бештаранд; б) синтаксисро морфологӣ ё наҳвию сарфӣ, бо роҳҳои пайвастшавӣ ё васлшавии калимаҳои мустақил ва бо роҳи омехта сураат мегирад; в) роҳи дигари калимасозӣ бо унвони морфологию синтаксисӣ ё сарфию наҳвӣ буда, дар ин роҳ ҳиссаҳои дигари нутқ ба ҳиссаи нутқи исм мегузарад; г) роҳи ҷаҳорум лексикӣ синтаксӣ ё луғавию наҳвӣ ном дошта, таъдиди ибораҳо ба калимаҳои мураккаб маҳсуб мешавад; ғ) лексикӣ-семантикӣ ё луғавӣ-маъноӣ унвон дошта, боиси сермаъношавии калимаҳо ва шаклгирии омонимҳо марбут аст; д) ихтисора ё кӯтоҳшавии калимаҳо [Ҳалимов, 1988, 18].

Пешванди ҳам-: ҳамақида, ҳамразм, ҳамқабила, ҳамманзил, ҳамсамт, ҳамирода, ҳамқавм ва амсоли инҳо:балки ба дарди пурхуни соҳибколо назар бояд кард..... [2, 228]. ...ҳафт динор, омила **ҳамҷиҳати** ин адвия ду ҳафт динор, орд – ду ман як динор [буд] [2, 128].

Пешванди бар-: Хушанги Сиёмак, ки писари худро фармуд, ки эй писар, бояд, ки ояти зулму **баргараф**, ҷаврро дур дорӣ ва аз новаки оҳи мазлумони ситамрасида ва нолаву зории маҳрумони меҳнаткашида бипарҳезӣ [2, 151].

Пешванди бе-: Бехабариву **ғафлат** дар миён чӣ кор дорад ва ин узр аз ту ки хоҳад шунид ва кай қабул хоҳанд кард... [2, 162].

Пешванди но-: Ва назар аз амалҳои **ношоиста** фурӯ бандад, то дарҳои хайру салоҳ ва фирӯзӣ бар вай кушода гардад [2, 132]. Анушервон ба омили

худ нишон навишт, ки агар дар вилояти ту як қитъа замин **номазруъ** монад, бифармоям то туро бар дор кашанд... [2, 161]. Искандар аз Арасту пурсид, ки мулозимати мулукро кадом тоифа мувофиқанд ва кадом фирқа **нолоик** [2, 241].мардуми **ноҳақшинос** ва ғаррори носипозанд, ки ҳуқуқи валинеъматро нашиносанд ва шукри мунъимро ба куфрон **мубаддад** созанд ва ҳамеша ин чамоат сарнагуну мақхур бошанд.... [2, 246].

Пешванди дар-:**дарғазаб** намешавам ва \bar{u} аз ман соҳиби адаб мешавад...[2, 158].

Пасванди -гор дар забони муосири тоҷикӣ каммаҳсул буда, ба воситаи он исми шахсро аз рӯйи амалиёту машғулиятш мефаҳмонад: **хидматгор**, **мададгор...**: Мазмунаш он, ки шуморо нашинохтам ва асбоби **хидматгорӣ** бар вачҳе, ки лозим бошад, муҳайё насохтам [2, 224].

Пасванди -ӣ [-гӣ] аз сермаҳсултарин пасвандҳои калимасозии исм маҳсуб ёфта, исмҳои зиёде месозад, ки ба ҳиссаҳои дигари нутқи забони тоҷикӣ мансубанд. Аз ҷумла, ин пасванд дар осори мансури Ҳусайн Воизии Кошифӣ аз исмҳо исме сохтааст, ки мансубият ва табинотро ифода мекунанд. Ҳамчунин ин пасванд аз исмҳои ифодакунандаи касбу кор ва ихтисос исмҳои месозад, ки амал ва соҳаи фаъолиятро мефаҳмонанд: Ва ба таърифи хос иборат аст аз зухури нури фитрати **инсонӣ** бар зулмати сифоти **нафсонӣ** [1, 227]. Бо хашм гар баройи, донам ки **комилӣ** [2, 155]. Ҳанӯз миёни **аъробӣ** ва Бағдод масофате монда буд, ки кавкаби ҳашмат ва дабдабаи азамати Маъмун расид [2, 131]. **Аъробӣ** машқ пеш овард ва гуфт... [2, 131]. Ва назар аз амалҳои ношоиста фурӯ бандад, то дарҳои хайру салоҳ ва **фирӯзӣ** бар вай кушода гардад [2, 132]. Овозаи саховату эҳсонии **Ҳотамӣ** [2, 169]. Субҳ, ки Ҳотам ба узрҳои омад элҷӣ навиштаи Қайсар ба ҳадяе, ки фиристода буд, ба Ҳотам намуд [2, 170].

Пасванди -гоҳ аз қабилӣ пасвандҳои фаъоли калимасозии забони тоҷикӣ маҳсуб ёфта, калимаҳои мансуби исмро аз ҳиссаҳои дигари нутқ сохтааст. Дар асарҳои насрии Кошифӣ исми **назаргоҳ** дида мешавад, ки аз исми абстракти **назар** бо илова гардидани пасванди **-гоҳ** шакл гирифта, макони амалу ҳолатро

мефаҳмонад: ...ва модом ки дил аз ғавғои тааллуқ пок нашавад, **назаргоҳи** муҳаббати дӯст нахоҳад шуд [1, 31].

Пасванди -зода исмсоз буда, дар асарҳои насри Кошифӣ чунин исмҳоро бо вомвожаҳои арабӣ сохтааст: **амм+зода=аммзода**, **амир+зода=амирзода**, **малик+зода=маликзода** ва монанди инҳо: Эй **маликзода**, ҳеч шайъе мар (чиз) иқтисоби давлатро беҳ аз ҳиммат ва ғайрат нест [2, 204]. **Амирзодаро** он боғ бисёр хуш омад. Инон боз кашида аз марқаб пиёда шуд ва дар боғ даромад, пире дид зуннорбанд, ки дар он боғ мегашт [2, 182].

Пасванди -истон исмсоз аст: шӯр+истон=шӯристон...: Чун аз **шӯристон** даргузашт бар мавзее афтод, ки хоки покаш солеҳи зироат буд [2, 130].

Пасванди -манд сифатсоз ва исмсоз аст: баҳра+манд=баҳраманд, давла+манд=давлатманд...: Сари аҳли фақр нигоҳ доштан, шукргузори халқ кардан, ливои дилнавозӣ ва хотирҷӯӣ барафрӯхтан, маломат кардан, **ниёмандӣ** ба ҳама кас намудан [1, 35]...аз малики **давлатманд** ба саҳифаи рӯзгор ёдовар монд, то салотин аз ин сухан пандпазир шаванд ва нияти дар салоҳи ҳоли раият мақсуд доранд [2, 151].

Пасванди -он исми чамбандӣ месозад: муошир+он=муоширон, муҳаққиқ+он=муҳаққиқон: Гуфтаанд, ки суфиён се қисманд: **Муоширон**, мутарасмон ва **муҳаққиқон** [1, 38].

Пасванди -она зарф ва сифат месозад: мулуқ+она=мулуқона...: ...дар Ахам касе мулуқона сохта... [1, 38]. Махлис бояд бисохта **мулуқона**, аз гулу аз ёсамину хайрии алвон [1, 38]. Шавқат бар оммаи раоё ва марҳамату рафқ бар ҳама халқ бар **мулуқонаи** азимашон ва салотини рафиалмакон лозим аст... [2, 160].

Пасванди -ина сифатсоз ва исмсоз аст: нақд+ина = нақдина...: Аҳд кард, ки агар муҳим ба дилхоҳи ман анҷомад, ҳар **нақдинае**, ки дар ҳазона дарам бар фуқарову мискинон қисмат намоям [2, 184].

Калимаҳои сохтае, ки бо ёрии вандҳо ду роҳи (зинаи) калимасозиро аз саргузаронидаанд. М.: хидмат+гор=хидматгор+ӣ=хидматгорӣ, шарм+сор=шармсор+ӣ=шармсорӣ ва ғ.: Мазмунаш он ки шуморо нашинохтам ва асбоби

хидматгорӣ бар ваҷҳе, ки лозим бошад, муҳайё насохташ [2, 224]. Ҳозирон аз ин маънӣ тааҷҷуб намуданд, ки матбахиरो **шармсорӣ** дод ва таъзибе (озор) ба он набуд [2, 159].

Ҳамин тариқ, дар осори насрии Кошифӣ вомвожаҳои сохтаи арабӣ бо пешвандҳои тоҷикии *ҳам-, бо-, но-, бе-, дар-* ва пасвандҳои калимасози тоҷикии *-а, -ӣ, -гор, -ванд, -зода, -гоҳ, -она, -ина, -он, -истон, -гор* ва амсоли инҳо мавриди қорбурд қарор гирифта, вожаҳои зиёде сохтаанд ва бо ин тариқ таркиби луғавии осори мансури адибро ғанӣ гардондаанд. Вомвожаҳои арабии бо ин унсурҳои забони тоҷикӣ сохта шуда, ба қатори вожаҳои фаъоли забони тоҷикӣ мансуб буда, бархе аз онҳо вомвожаҳои сохтаи арабӣ ва ғайриарабии осори мазкур дар забони тоҷикӣ дар қатори калимаҳои худӣ мавқеъ доранд.

3.3. Вомвожаҳои арабии мураккаби осори мансури адиб

Мувофиқи маълумоти адабиёти илмӣ ва таълимии забоншиносӣ калимаҳои мураккаб чунин арзёбӣ мегарданд: «Аз рӯйи маъноӣ дохили- ашон ду калима ба ҳам пайваст гардида, калимаи мураккаб пайдо мешавад. Калимаҳои мураккаб аз ду калимаи сода а) *чавонмард, саркор, модаркалон, ширбиринҷ, дусад*; б) аз калимаи сохтаю сода: *оҳангар+хона, тоҷик+писар, тахта+санг*; в) аз калимаи содаю сохта: *гул+даст+а, сар+чаши+а, мурғ+об+ӣ, сафар+ном+а, гандум+по+я*; г) аз калимаи мураккабу сода: *сарбоз+хона, сартарош+хона, наълбанд+писар*; ғ) аз калимаю асос: *ош+наз, гандум+намо, роҳ+рав, мӯза+дӯз*; д) аз ду асос: *пухт+у+наз, шуст+у+шӯ, харид+у+фуруш, чуст+у+чӯ, дод+у+гирифт* сохта мешаванд. Ҳоло дар асоси ҳамин нигоштаҳо рӯ меоварем ба асарҳои насрии нависанда ва чанд вомвожаҳои мураккабсохтро мавриди баррасӣ қарор медиҳем.

Калимаҳои мураккаби пайваст, ки ҳар ду ҷузъашон баробарҳуқуқ буда, бо ёрии алоқай пайваст, ки он, одатан, ба воситаи миёнвандҳои (инфиксҳои) -о-, -у-, -ба- ба амал меояд, сохта мешаванд. Дар осори мансури адиб мо чанд мисол ба ин қолиб ёфтем: ...бе он дарахт *нашъунамо* надорад [1, 32].

2. Калимаҳои мураккабе, ки бо ёрии алоқай тобеъ сохта шуда, як ҷузъ ба ҷузъи дигар тобеъ буда, як зада доранд, дар онҳо қолибҳои (моделҳои) зиёде мавҷуд аст. Ҷузъҳо, асосан, бо ҳиссаҳои мустақили нутқ ифода меёбанд. Як гурӯҳ калимаҳои мураккабе низ арзи вучуд доранд, ки яке аз ҷузъҳои онҳо бо ҳиссаи ёвари нутқ ифода ёфтаанд: агар (пайвандак) + чанд (ҷонишин), чунон (ҷонишин)+чи (пайвандак). Ё ки ҳар ду ҷузъ ҳам аз ҳиссаҳои ёвари нутқ сохта шудаанд: агар+чи=агарчи (аз ду пайвандак): а) Бо исми (исму исм): *моло+калом=молокалом, сар+манзил=сарманзил, соҳиб+камол=соҳибкамоланд...*

Вафо кори чавонмардони **соҳибкамол** аст ва **ҳусни аҳд** аз ҳислатҳои бузургони сутудаҳол [2, 182]. Нест бари мардуми **соҳибназар** [2, 183]. Агар пурсанд, ки сучуди тариқат чист, бигӯй, сухани тамои гуфтан ва бо **айёрмардон** рост овардан [1, 36]. Тамҳиди фавоиди хайрот ва таъсиси

(бунёд ниҳодани) мабонии мубаррот бар зиммаи ҳиммати ҳар **соҳибдавлате** воҷиб аст [2, 163]. ...бисёр гаронбаҳо бувад ва **филвоқеъ** дар он вақт ин навъ шутур дар рамаи Ҳотам набуд [2, 168].

б) бо сифат+исм: *наҳиф+пайкар=наҳифпайкар, айёр+мард= айёрмардон, заиф+бунёд=заифбунёд ва амсоли инҳо.*

в) бо исму сифати феълии замони гузашта: *ситам+расида= ситамрасида, меҳнат+кашида=меҳнаткашида...*: Малик шояд ки **ситабра сидаро** бад-ӯ фарёд хоҳад...[1, 37]. Ҳарчанд гуноҳи бузургтар аст, фазилати **авфқунанда** зиёдтар аст [2, 153].

г) бо исму асоси замони ҳозираи феъл: *дуо+гӯй=дуогӯй, ризо+чӯй= ризочӯй, ғариб+навоз=ғарибнавоз, хабар+дор=хабардор:* Агар расми вафо барафтад бар ҳеч кас аз сипоҳиён эътимод намонад ва ургони мулк **халалпазир** шавад. Агар аҳду вафо набошад, тартибу низоми ҷаҳон **маҳву** нобуд гардад [2, 185]. Сари аҳли фақр нигоҳ доштан, шукргузории халқ кардан, ливои дилнавозӣ ва **хотирчӯйӣ** барафрӯхтан, маломат кардан, ниёзмандӣ ба ҳама кас намудан [1, 35].

г) Бо сифату исм: Сиёсати авом бар он ваҷҳ аст, ки бадону **бадфеълонро** бояд, ки пайваста тарсону ҳаросон дорад [2, 207].

д) Калимаҳои мураккаб метавонанд бо ёрии вандҳо зинаи дуҷуми калима-созиро аз сар гузаронанд:

1) Калимаҳои мураккаби пасванддор. Калимаҳои мураккабе, ки аз ду ё зиёда асосҳо сохта шудаанд ва танҳо решаи охири пасванд қабул кардааст: *ҳақ+гузор+ӣ, вафо+дор+ӣ, мамлакат+дор+ӣ, раият+пар+вар+ӣ, бут+параст, карим+табъ+ӣ, мамлакат+дор+ӣ, беш+талаб+ӣ, як+ҷиҳат+ӣ* ва ғайра: Бузурге дар он рӯзгор ба мазиди **ҳақгузорӣ** ва шарти **вафодорӣ** махсус буд [2, 227]. ...назории маросими мамлакатдорӣ ва **раиятпарварӣ** мекардам.... [2, 236]....ҳама бутпарастӣ гирифтаем [1, 135]. **Карим- табъии** е назди е шафеъ бас...[1, 135]. Аъробӣ маълум кард..., дар “Маснавӣ” Мавлавӣ мефармоянд [1, 30]. Субҳ, ки Ҳотам ба **узрҳоҳӣ** омад элҷӣ навиштаи Қайсар ба ҳадяе, ки

фиристода буд, ба Хотам намуд [2,170].мардонагиву фарзонагии шуморо донистем ва якдилу **якчиҳа-** тии шуморо бо якдигар маълум кардем [2, 237].

2) **Калимаҳои мураккаби пешванддор.** Калимаҳои мураккабе, ки аз ду ё зиёда решаю асосҳо сохта шудаанд ва танҳо решаи аввалини он пешванд қабул кардааст: ...мардуми **ноҳақшинос** ва ғаррори носипозанд, ки ҳуқуқи валинеъматро нашиносанд ва шукри мунъимро ба куфрон мубаддад созанд ва ҳамеша ин ҷамоат сарнагуну мақхур бошанд... [2, 246].

Ҷузъҳои вомвожаҳои мураккабсохти асарҳои мансури адиб нигоҳи мансубияти забонӣ чунин аст:

-арабӣ–тоҷикӣ: *ғайбатқунандагон, шукргузорӣ, амонатгузорӣ, нашъу -намо, сарватҷӯӣ, хотирҷӯӣ, айёрмардон, шармсорӣ, амирзода, ғайбатгӯён, бӯхтонгӯӣ,хотирҷӯӣ ва амсоли инҳо.* Дуюм, банди самоъ аст аз ношундаҳо, чунончи шунавандаи ғайбат аз ҷамъи **ғайбатқунандагон** аст [1, 30]. Сиву ҳафтум, **шукргузорӣ.** Чилу дуюм,... *амонатгузорӣ* [1, 32]. ...дувоздахум, **сарватҷӯӣ** варзидан [1, 32]. Агар пурсанд, ки ҳар яке кадом аст, бигӯӣ, беҳи дарахти футувват, ки асли он аст ва бе он дарахт **нашъунамо** надорад ва баргу мева наёварад [1, 32]. Сари аҳли фақр нигоҳ доштан, **шукргузори**и халқ кардан, ливои дилнавозӣ ва **хотирҷӯӣ** барафрӯхтан, маломат кардан, ниёзмандӣ ба ҳама кас намудан [1, 35]. Агар пурсанд, ки сучуди тариқат чист, бигӯӣ, сухани тамом гуфтан ва бо **айёрмардон** рост овардан [1, 36]. **Амирзодаи** ҷавони наврасида **мағрур** буд ба талоқ савганд хурд, ки ту аз меваи ин боғ нахоҳӣ хурд ва ин бигуфту бигзашт [2, 182]. **Амирзодаро** он боғ бисёр хуш омад. Инон боз кашида аз маркаб пиёда шуд ва дар боғ даромад, пире дид зуннорбанд, ки дар он боғ мегашт [2, 182]. **Амирзода** оғози хӯрдан кард [2, 182]. Ин ғояти таҳдид аст ва аз ин ҷо маълум мешавад, ки **ғайбатгӯён** монанди мурдахӯр бошанд..... [2, 244]. Ва сухбати мулук бояд, ки аз лутӣ ғайбатгару бӯхтонгӯӣ пок бошад [2, 246].азоби **ғайбатшунаванда** баробар аст бо азоби **ғайбатқунанда** [2, 246]. ...мардуми **ноҳақшинос** ва ғаррори носипозанд, ки ҳуқуқи валинеъматро нашиносанд ва шукри мунъимро ба куфрон **мубаддад** созанд ва ҳамеша ин ҷамоат сарнагуну мақхур бошанд....[саҳ.246].нагузорад, ки аз мулозимони даргоҳи **олампадох**

бадномӣ ба хонадони мардум, ба номус расад... [сах.205]. Агар таваккуе дорӣ ин аспи **тозинаждо**, ки бар дари ин хайма баста аст, бо зину лаҷоми муталло (тилло давондашуда) ба ту додам, савор шав ва аспи худро чанибат (кӯтал соз) ва ба мақоми худ бозгард [сах. 206]. “Он ки бегуноҳон аз ӯ эмин бошанд ва гунаҳгрон тарсон ва маззаи теғи **барқнишон** бо гирия ситамгарон мударбери муқаррин (наздикшаванда) бошам ва равиши насими **файзрасон** бо борони инъом бар дарвешони мустаҳиқ макоран (пайваста бувад” [сах.207]. То борон омаду **қаҳтсолӣ** аз миён рафт [сах. 240]. «Эй султон, ту тариқи сипосгузорӣ намедонӣ ва вазифаи **шукргузорӣ** ба ҷой намеорӣ, ки рӯзгори давлати туро ҳосилу айёми шавқати туро шомил аст ва шукр на ҳамин бошад» [сах.126].

Дар мисолҳои оварда вомвожаҳои арабӣ дар таркиби худ чандин калимаҳои тоҷикиро пазируфта дар чорҷӯбаи калимасозии забони тоҷикӣ чунин калимаҳои мураккаби арабӣ-тоҷикиро созмон додаанд: **ғайбатқунан- дагон** [30], **шукргузорӣ**, **амонатгузорӣ**, **сарватҷӯӣ** [32], **нашъунамо** [32], **шукргузорӣ**, **хотирҷӯӣ** [35], **айёрмард** [36], **амирзода** [182], **ғайбатгӯӣ** [244], **бӯхтонгӯӣ** [246], **ғайбатшунаванда**, **ғайбатқунанда** [246], **ноҳақшинос**, **олампадох** [205], **тозинаждо** [206], **барқнишон**, **файзрасон** [207], **ғайбатгӯӣ** [244], **қаҳтсолӣ** [240], **шукргузорӣ** [126] ва амсоли инҳо мебошанд, муаллифи осори насрӣ бо созмони чунин вожаҳо таркиби луғавии забонамонро ғанӣ сохтаанд.

-тоҷикӣ–арабӣ: *баландҳиммат, бешталабӣ, сарманзил, дасттиҳӣ, нохушмазза...*: бештар аз ҳирси **бешталабӣ** аст,...[сах.30]. Мурғе бар ӯ гузар кард, шахсе дид, заиф ва лоғар ба нишоти тамом дасту пой мезад ва дар нақли он хок ҷидди тамом ва чаҳди **молокалом** ба ҷой меовард. Гуфт: “Эй **заифбунёд** ва **наҳифнайкар** ин ҷӣ кор аст, ки пеш гирифтаӣ ва ин ҷӣ муҳим аст, ки дар он ҳавз кардаӣ?” [сах.138]. Вазир фармуд, ки дар нафси худ бояд, ки ба вақти ҳукм шомил бошӣ ва шитобкорӣ нанамой ва дар хидмати ту бузургони **покизаахлоқ** бошанд, ки дар вақти истилои ғазаб бар ту шафоат тавонанд кард [сах.192]. Сиёсати авом бар он вачҳ аст, ки бадону **бадфеълонро** бояд, ки пайваста тарсону ҳаросон дорад [сах. 207].

Дигар, бояд ки некӯгӯй бошад, ва **айбчӯй** ки одамӣ ба некӯгӯй ба ҳама ҳол маҳбубу мақбул ва **айбчӯй** наздики ҳама кас **мардуду** маҳзул бошад... [сах. 242]. Ва чун маълум шуд, ки **ғаразгӯён** ба тазвире, ки тадбири ном кардаанд... [сах.241].

-арабӣ–арабӣ: *олиҳиммат, аълоҳимматӣ, собитқадам, дорулхилофат, таборакаллоҳ...*: Бисту дуом, *аълоҳимматӣ*. Бисту ҳаштум, ҳурмати волидайн [31]. ...роҳи Бағдод пурсид ва рӯй ба *дорулхилофат* ниҳод [130]. *Таборакаллоҳ* аз ин мардумиву хушхӯй [173]. Малики Яман аз рӯйи *карамтабъӣ*... муътариф (эътирофкунанда) гашт... [175]. Дигар гурӯҳ *соҳибғаразанд*, ки ҳар чи кунанд ғараз дошта бошанд... [241]. ..домани аъроз ва эҳтироз дарбояд чид, ки *соҳибғаразон* аз сари даъвои бемаънӣ лофи ҳавохоҳӣ зананд... [241]. ...дар риштаи сайот кашанд ва феъли чамилу кирдори некӯро дар сурати зишт бознамоянд [241]. Мадех роҳ *соҳибғараз пеши хеш*, Зи *соҳибғараз* мешавад сина реш [241]. Уламои дин ва урафои *соҳибяқин*диёнат асле маҳкам аз ахлоқи писандида [180]. Вафо кори ҷавонмардони *соҳибкамол* аст ва хусни аҳд аз хислатҳои бузургони сутудаҳол [182]. Нест бари мардуми *соҳибназар* [183]. Мардум аз ин сухан таачҷуб менамуданд ва мегуфтанд вайро фариштагон хабар медиҳанд ва он *соҳибхабар* аст [213]. *Аюҳалмалик...* мутаҳайир ва мутаачиб гаштам [213].ҷавонеро ба тухмати дуддӣ гирифта назди вай оварданд, ки бағоят *соҳибҷамол* буд [228]. Уламои дин ва урафои *соҳибяқин* чунин гуфтаанд, ки амонат рукни азимест аз хислатҳои хамида ва диёнат асле маҳкам аз ахлоқи писандида [сах.180]. Дафъи ғафлат ба таини *соҳибхабарон* аст, то бар аҳволи ҳар вилоят иттилоъ ёбанд [сах.212]. Мардум аз ин сухан таачҷуб менамуданд ва мегуфтанд вайро фариштагон хабар медиҳанд ва он *соҳибхабар* аст [сах. 213]. Агар бе иттилои *соҳибхабаре* муҳимме ба мавқуфи арз расад, шартӣ огоҳӣ нест, ки зуд дар ҳукми фармон бошад [сах.213]. *Аюҳалмалик* ман бар ин вайрона расидам ва ўро кушта дида, мутаҳайир ва мутаачиб гаштам [сах.213]. Дигар гурӯҳ *соҳибғаразанд*, ки ҳар чи кунанд ғараз дошта бошанд...[сах. 241]. ...домани аъроз ва эҳтироз дарбояд чид, ки *соҳибғаразон* аз сари даъвои бемаънӣ лофи ҳавохоҳӣ зананд... [сах. 241]. Мадех роҳ *соҳибғараз* пеши хеш,

Зи **соҳибғараз** мешавад сина реш [сах. 241]. **Искандар** аз **Арасту** пурсид, ки мулозимати мулукро кадом тоифа мувофиқанд ва кадом фирқа нолоиқ [сах. 241].

-Вомвожаҳои арабие, ки дар қолиби калимаҳои мураккаб сохта шудаанд, артикли -ал- доранд ва ҳар ду ҷузъ арабӣ ҳастанд: дорулмулк, фаҳвулмурад, рухуллох, рафиалмакон, ҳорунаррашид, ҳасбулмақдур, ҳаётуллоҳ ва амсоли инҳо: Овардаанд, ки Ибни Самоҳ ба маҷлиси **Ҳорунар-рашид** омад [177]. Ӯ дар мол бо бандағони худо муросо (ғамхорӣ ва эҳсон кунад ва дар ҷамоли худ порсояӣ варзад ва дар бузургӣ Тавозуъ намояд, **ҳақтаоло** ўро аз мухлисони худ гардонад) [177]. **Ҳорунаррашид** давоту қалам талабид ва ба дасти худ ин суханонро бинавишт ва ин навиштан, низ аломати тавозуъи ў буд [177]. Рӯзе ҳазрати **Рухуллох** алайҳи салом ба ҷойе мегузашт [157].бисёр гаронбаҳо бувад ва **филвоқеъ** дар он вақт ин навъ шутур дар рамаи Ҳотам набуд [168]. Овардаанд, ки Ибни Самоҳ ба маҷлиси **Ҳорунаррашид** омад [177].аз ин ҳикоёт маълум мешавад, ки мулуки **рафъалмиқдорро** дар боби дафъи дуздон ва роҳзанон эҳтимоми бисёр бувад [236]. Пас, машқе, ки ҳамроҳ дошт, аз он об пур сохта, роҳи Бағдод пурсид ва рӯй ба **дорулхилофат** ниҳод [сах.130]. Аммо қисми дуҷум, ки **воҷиб-ал-манъанд** тоифае бошанд.... [сах.238].

Ҳамин тариқ, дар вомвожаҳои мураккабсохти осори насрии Ҳусайнн воизи Кошифӣ аз нигоҳи фароғирии ҳиссаҳои нутқ *исм – исм, исм – асоси замони гузаштаи феъл, исм – асоси замони ҳозираи феъл, сифат – исм, шумора – исм* ва амсоли инҳо буда, аз ҷиҳати фароғири забон *арабӣ –точикӣ, точикӣ – арабӣ, арабӣ – арабӣ* ва амсоли инҳо, иинчунин ба исмҳои мураккаби бо артикли -ал- сохта шуда дастабандӣ мешаванд, ки ин мувофиқи меъёр аст. Дар маҷмӯъ, дар байни вомвожаҳои мураккабсохти асарҳои мансури нависанда Кошифӣ, асосан, вомвожаҳои забони арабӣ мавқеи муайяноро касб кардаанд. Тавре маълум аст, ки қисме аз ин вомвожаҳои мураккаби арабии осори мансури адиб дар забони тоҷикӣ аз қабилеи вожаҳои фаъол маҳсуб меёбанд.

3.4. Вомвожаҳои арабии таркибӣ дар осор

Вомвожаҳои арабӣ ва ғайриарабӣ дар асарҳои насрии Кошифӣ дар шакли таркибӣ як гурӯҳи муайяно фаро мегирад ва онҳо дар ҳайати феълҳои таркибии номӣ меоянд. Таркиби феълҳои таркибии номӣ аз ду ҷузъ – ҷузъи номӣ ва ҷузъи феълӣ иборат буда, вомвожаҳои осори насрии адиб, асосан, дар таркиби ҷузъҳои номӣ омадаанд: а) ҷузъи номӣ бо исми ифода ёфтааст: хизмат кардан, муаллимӣ кардан, ишорат намудан, сарф шудан, воқеъ гаштан, кадам гузоштан, ҷавоб гардондан, қасос гирифтани, талаб кардан ва амсоли инҳо: ...мардуми ноҳақшинос ва ғаррори носипозанд, ки ҳуқуқи валинеъматро нашиносанд ва шукри мунъимро ба куфрон *мубаддад созанд* ва ҳамеша ин ҷамоат *сарнагуну мақхур бошанд...* [246]. Нушервон аз *мубади мубадон* (донишманд ва соҳиби дайри оташ) *пурсид...* [250].аз зироъат малулу *мутанффир гарданд.....*[250]. Ёздаҳум, *гаммозӣ кардан*, дувоздаҳум, *сарватҷӯӣ варзидан* [32]. Сари аҳли фақр нигоҳ доштан, *шукргузории халқ кардан...* [35]. Дуюм, мутаассуф ва ӯ он аст, ки ба *сарманзили мақсуд расад* [37]. Чун аз *шуристон* даргузашт бар мавзее афтод, ки хоки покаш *солеҳи зироат буд* [130]. ...роҳи Бағдод пурсид ва рӯй ба *дорулхилофат* ниҳод [130]. Ҳанӯз миёни *аъробӣ* ва Бағдод масофате монда буд, ки кавкаби ҳашмат ва дабдабаи азамати Маъмун расид [131]. Халифа *мутааччиб* шуд ...[131]. ...ӯро оби *биҳишт менамуд* [131]. *Ҳукамо* фармуданд, ки адл хубтарин фазилят аст ва зулм *зиштарин* разолат [151]. Ҳушанги Сиёмак, ки писари худро фармуд, ки эй писар, бояд, ки ояти зулмро бартараф, чаврро дур дорӣ ва аз новаки оҳи мазлумони *ситамрасида* ва нолаву зории маҳрумони *меҳнаткашида* бипарҳезӣ [151]. Авф тарки уқубати гунаҳкор аст, дар ҳоли қудрат барад ва ин хислат дар фазилят бар *ҷумлаи хислатҳои фонқ аст* [153]. “Ҳарчанд гуноҳи бузургтар аст, фазиляти *авфқунанда* зиёдтар аст” [153]. Пас, гуноҳ оинаи *авф* аст ва гунаҳкор ба сабаби зуҳури он *сифатшуда* дар бораи ӯ бояд, ки ин маънӣ ба зуҳур расад [153]. “Дар вақти қудрат ва зафар бар хасм, то ба он авф *шукргузорӣ* зафар карда бошад”[153]. Бо ҳашм гар баройи, донам ки *комилӣ*

[155]. Марди ҳалим он аст, ки селоби ғазоби ӯ ба он ки кӯҳи шомих (баланд) агар дар муҳри ӯ афтад, **барҳазар** аст [155]. Ба ҳилм оташи ғазоби ҳеч султони таскин наёбад ва бе муовинат бурдбории ҳеч ҳокиме боз гуфтугӯи руаё барнатобад, пас подшоҳи одил он аст, ки ҳилмро зевари рӯзгори худ созад ва ба дастёрии ӯ бунёди хашми **оламсӯз** биронад [155]. Аз **Сулаймони** Варроқ нақл кардаанд, ки гуфт, ки рӯзе дар хидмати Маъмун будам, нигине аз **ёқут** дидам [155]. Нишонаи савум, фурӯ хурдани хашм аст, агар касе **филвокеъ** мустаҳики уқубат бувад [156]. Чун ғайрати **беғазабӣ** ва **хушунатӣ** даст диҳад, камоли мард дар он аст, ки маҳалли ҳилм ва мавзеи ғазбро ба назари саҳеҳ тамиз кунад, то ҳар чо он чи муносиб аст, ба кор барад [157]. Рӯзе ҳазрати **Рухуллоҳ** алайҳи салом ба чое мегузашт [157]. Исо гуфт: “Аз кӯза ҳамон бурун туро дод, ки дар ӯст. – Аз ӯ он сифат мезояд ва аз ман ин сурат меояд, ман аз вай **дарғазаб** намешавам ва ӯ аз ман соҳиби адаб мешавад, ман аз сухани ӯ чоҳил намегардам, ӯ аз хулқу ҳӯи ман оқил мегардад”[158]. Хулқи нақӯ васфи **Масеҳо** бувад [158]. **Ҳукамо** гуфтаанд: нишони хушхӯйи даҳ чиз аст [158]. Гуфт, ки ба рафқу нармхӯйи ва мулоимат, зеро ки раият бад-ин сифат дуои подшоҳ гӯянд ва лашкариён бар-ин сифат ризои подшоҳ чӯянд ва салтанат ба **дуогӯйи** раият ва **ризочӯйи** сипоҳ интизом меёбад [159]. Ҳозирон аз ин маънӣ тааҷҷуб намуданд, ки матбахиرو **шармсорӣ** дод ва таъзибе (озор) ба он набуд [159]. Шавқат бар оммаи раоё ва марҳамату рафқ бар ҳама халқ бар мулуки азималшон ва салотини **рафиалмакон** лозим аст... [160]. Бо эҳтимоми **раиятпарварӣ** ва **марҳаматгустарӣ** аз ҳучуми балои чабборон (зарабдастон) ва ситамгарон фориғу мутмаин гардад...[160]. Яке аз шафқатҳо он аст, ки чандон чи тавонад, мардумонро ба зироату иморат таҳрис кунад ва дар ичрои корезҳову аҳдоси чӯйборҳо эшонро **мададгорӣ** намоянд [161]. Анушервон ба омили худ нишон навишт, ки агар дар вилояти ту як қитъа замин **номазруъ** монад, бифармоям то туро бар дор кашанд... [161]. **Бехабариву** ғафлат дар миён чӣ кор дорад ва ин узр аз ту ки хоҳад шунид ва кай қабул хоҳанд кард... [162]. Муроди очизу **меҳнатрасида** бояд дод, Ғами фақиру **машаққаткашида** бояд хӯрд [163]. Тамҳиди фавоиди хайрот ва

таъсиси (бунёд ниҳодани) мабонии мубаррот бар зиммаи ҳиммати ҳар **соҳибдавлате** вочиб аст [163].

Ҳамин тарик, дар осори насрии Ҳусайнн Воизи Кошифӣ вомвожаҳои таркибӣ дар таркиби феълҳои таркибии номӣ омада, мансуби ҳиссаи нутқи исм мебошанд. Дар мачмуъ, дар байни вомвожаҳои таркиби асарҳои мансури адиби хушзавқ Кошифӣ, асосан, вомвожаҳои забони арабӣ ва ғайриарабӣ мавқеи муайяно касб кардаанд. Тавре маълум аст, ки қисме аз ин вомвожаҳои таркибии осори мансури адиб дар забони тоҷикӣ аз қабиле вожаҳои фаъл маҳсуб меёбанд.

3.5. Калимаҳои ҳамрешаи арабӣ дар асар

Натиҷаи таҳқиқи маводи гирдовардаи мо аз осори насрии адиб Ҳусайн Воизи Кошифӣ нишон дод, ки вомвожаҳои арабӣ, ки дар матни осори насрии номбаршуда корбаст гардидаанд, аз нигоҳи мухталифи калимасозӣ дар забони арабӣ, асосан, мутааллиқ ба ҳиссаҳои нутқ ва унсурҳои он исм, замон, нисбат, фойилу мафъул, муболиға, исми тафзил ва ғайра мебошанд. Ҳоло дар поён доир ба чанд вомвожаҳои арабии ҳамреша мисол аз осори насрии Ҳусайн Воизи Кошифӣ оварда, маъноҳои луғавию дастурии онҳоро дар асоси сарчашмаҳои илмӣ баррасӣ менамоем:

1. Вомвожаҳои арабии ҳамрешаи мутааллиқи соҳаи идорӣ-маъмурӣ: мулк–амлок, малик, мамлакат, мулк, дорумулк, малоика, малак, мамолик, молик: Эҳсон бо ҷамии одамиёну тамаъ накардан дар **амлоки** раъият ва шукри фармонравоии ҳақ хидмати фармонбарон шинохтан...[127]. Дар калимоти **мулуки** Туркистон овардаанд...[128]... бо лашкари гарон рӯй ба **дорумулки** вай овард [129]. Ва бузургон гуфтаанд, одамӣ ду нисбат дорад: яке бо **малоика**, ки бад-он нисбат моил аст, ба илму амал [132]. Чун подшоҳ бо сифати афт ораста бошад, ҳароина зулмату фисқу фучур аз арсаи мамлакат дур шавад [133]. Рӯзе **малики** Миср ба қасри Рум пайғом фиристод... [134]. Яъқуб ба хона даромад ва шамшере берун оварду гуфт: «Ман арусии **мамолики** шарку ғарбро хутба хоҳам кард...» [135]. Шарти дуҷум он аст, ки то метавонад нисбати малакиро фавақ дихад... [132]. ... асли бурдбории **мулку** миллат баракати он қоиму манзум шавад... [142]. ...дарҳол ғазаби худро бияфканад ва **молики** нафси худ бошад [154].

Мулк – мамлакат, подшоҳӣ

ملک

Амлок – ҳамъи мулк

املاک

Мамлакат – кишвар, сарзамин

مملکت

Мулук – ҳаъми малик

ملک

Дорулмулк – дарбори аморат

دارالملک

Малика – зани подшоҳ

ملکه

Малоика – хамъи малак	ملايکه
Мамолик – чамъи мамлакат	ممالک
Малак – фаришта	ملک

Ин вомвожаҳои арабии ҳамреша дар калимасозӣ низ фаъл буда, дар асар аз ин реша калимаҳои мамлакатдорӣ [182], маликзода [204] созмонёфта, таркиби луғавии забони тоҷикиро ғанӣ сохтаанд.

Амир – умаро, аморат, иморат, амр	امير
--	------

Ва хабари он чунон аст, ки вақте ки айвони Кисро тамом шуд ва иморати кох ва манзараш самти итмом ёфт [220]. «Тартиби маҷмуи масолеҳи мову шумо аз саъи раоё бошад, дар иморату зироат ва тичорат чун эшонро ғорат кунем он замон чунин тавақуот аз кӣ тавон кард...» [162]. Оварданд, ки рӯзе яке аз умаро пеши подшоҳе истода будва шоҳ ба е дар муҳимме мушо- вирот мефармуд. Қазоро каждуме дар перохани ӯ афтада буд ва ҳар соат амирро мегазид... [128], ... ниҳоят бо подшоҳ бад шавад ва аз зироат ва аморат малулу мутаннафир гардиданд... [250]. Чун амри ҳукумат бар ин хумла тамҳид пазируфт ба андак замоне дидаи адолат дар атрофи ҳаҳон мунташир гашт ... [192].

вазир – вузаро	وزير
амир – подшоҳ, шоҳ	امير
умаро – хамъи амир	امرا
иморат – амирӣ, фармонравой	امارت
амр – фармон, ҳукм	امر

Ва ба чуноин саҳл василаи қурби вазир маҳмей ... [229] . Вазир еро таъзими бисёр кард...[229].Ҳукуқи авлоду имроди вузаро ва мулозимон ва сипоҳиёну ходимон дар бобе ба охир самти гузориш хоҳад ёфт [231].

Вазир – таър. Роҳбари як бахш	وزير
Вузаро – хамъи вазир	وزرا
Султон – салотин, салтанат	سلطان

Шарти **салтанат** он бошад, ки пайваста мунтазири ҳоҷати муҳтоҷон бувад ... [189]. **Султон** аз карами худ нагардад [245]. Дар «Ҷомеъ-ул-ҳикоёт»

овардаанд, ки **салотин** мардуми бахилро мулозими худ насозанд, ки аз эшон хихолат расад [143] ... аммо аз рӯйи ҳадосати син ва одами таҳриба ва ғурури **салтанат** зуд дар хашм шудӣ ... [192].

Султон – унвони подшоҳони мамлакатҳои Шарқ	سلطن
Салотин – ҳамъи султон	سلاطين
Салтанат – подшоҳи, фармондеҳи	سلطنت
Ҳоким – ҳукм, маҳкум, ҳукумат	حاكيم

Ҳоким бонг барзад, ки ин қасро чаро куштӣ? [213]. Ин хислат арбоби ҳукму фармонро хубтарин хислат аст... [196]. «Намаки хони **ҳукумат** тааннӣ ва бурдборӣ аст» [192]. Искандари Зулқарнайн резе то шаб дар лиси **ҳукумат** нишаста, буд ва ҳеҳ кас рафъи ҳоҳате накард ... [189] дили е сайди ту гашт ва дар дами муҳаббати ту муқайяд шуд, пас ӯ **маҳкуми** туву ту маҳдуми е бошӣ ... [170].

Махлис – хулус – маҳолис	مخلص
Ҳоким – ҳукм, маҳкум, ҳукумат	حاكيم
Ҳукм - амр, фармон	حكم
Маҳкум – бо ҳукм , айбдор	محكم
Ҳукумат – ҳукумронӣ, идоракун	حكمت

Оварданд, ки яке аз уламо дар махлиси Маъмун ҳадис ривоят кард, ки ашҳоси подшоҳони одил дар қабр мутаффарик намешаванд ва ахзои эшон аз якдигар намерезад [145]. Баъд аз он чун бандағони софният ба хулус ... бар миёни хидматгорӣ баста ... [167].

2. Вомвожаҳои арабии мутааллиқи соҳаи ҳуқуқ, сиёсат, иқтисод: адл – адолат, одил; фаод – муфсид, мафосид; зулм – золим, мазлум, мазолим; сулҳ – салоҳ, ислоҳ, мусолиҳа, солеҳ; ҳабс – маҳбус, маҳобис; қудрат – иқтидор, қодир, муқтадир; ҳисор – муҳосира, маҳосир; содир – мусодира, масодир; ҳифз – ҳофиз, муҳофиз, ҳофиза, маҳфуз, маҳофиз; ҳукум – маҳкум; қатл – қотил, мақтул, мақотил, қаттол.

Оварданд, ки якеро назди Зиёди Басрӣ оварданд ва ба қатли ӯ ишорат фамуд [230]. Дар аснои ин ҳол ин кас маро гирифта маро ба назди шумо овард ва ман на аз мақтул хабар дорам ва на аз қотим [213].

Қатл – куштан

قتل

Қотил – қатлқунанда

قاتل

Мақтум – қатлшуда

مقتول

Қатол – хунхор

قتال

Сулҳ – салоҳ, ислоҳ, солеҳ, мусолиҳа.

Агар душман талаби сулҳ кунад аз сулҳ ибто набояд намуд ва аслан ситези ва лиҳох пеш набояд гирифт [203]. Чун аз шӯристон даргузашт бар мавзее афтод, ки хоки покаш солеҳи зироат буд [139]. Ва назар аз амалҳои ношоиста фурубандад, то дарҳои хайру салоҳ ва фирӯзӣ бар вай кушода гардад [133]. Гуфт: «Маро дарег меояд, ки умри азизи худро ислоҳи рӯйну мис сарф карда ва рӯйи тавачҷӯҳ ба пешае, ки дар он шарики бисёр бошанд, оварданд ... [139]. Мушовирони некӯроӣ, ки силоҳи савоб дар бадан кардани ӯ дида буданд дар маҳали фурсати арза доштанд ...» [167].

сулҳ – оштӣ, муқобили ханг

صلح

салоҳ – некикорӣ, некӣ

صلاح

ислоҳ – дуруст кардан, нек кардан, дуруст кардан

اصلاح

мусолиҳа – дар ҳоли сулҳ ва оштӣ будан ба ҳамдигар

مصالحه

солеҳ – муқобили бадкор, некукор

صالح

қодир – қудрат, иқтидор, муқтадир, мақдур.

«Инони ихтиёр аз қабзаи иқтидори эшон бурун рафта, ҳазиматро ғанимат шумурда, рӯй ба гурез ниҳоданд [129]». «Гуфт: Дар вақти қудрат ва зафар бар хасм, то ба он авф шукргузорӣ зафар карда бошад» [153]. «Эй малик, бад – он миқдор, ки мақдур доштам чидду чаҳд намудам ва таффаҳум чунин мурғе саъй кардам» [211].

қодир – боиқтидор, тавоно, неруманд;

қудрат – тавоноӣ, зӯр, нерӯ;

иқтидор – қувват ёфтан, қудрат, тавоноӣ;

ҳифз – муҳофизат, маҳфуз, ҳофиза, ҳофиз;

Дар **муҳофизати** он бо муболиғаи зиёда аз ҳад намуд [131]. Гӯши бузург нишони чаҳл аст, лекин соҳиби онро қуввати **ҳифз** бошад ва тундхӯй бувад [216].

ҳифз – нигоҳбонӣ, ниғаҳдорӣ

حفظ

муҳофизат – ниғаҳдорӣ, посбонӣ

محافظة

маҳфуз – ҳифз кардашуда

محفوظ

ҳофиза – ёд, хотира, қобилияти, ҳифз кардан доштан

حافظه

ҳифоз – нигоҳбонӣ, мният, нигоҳдорӣ

حفاظ

адл – адолат, одил,

Чун дар қазияи мазлуме **адл** кунӣ ва як соат ба муҳими додхоҳӣ пардозӣ савоби он ба ман бахш ... [143]. Аз фазилати **адолат** ҳамин нуқта ба кас, ки **одил** маҳбуб ҳама мардумон аст [143].

адл – инсоф, дод

عدل

адолат – додрасӣ, некукор, додгарӣ

عدالت

одил – баинсоф, додгар, адолатпеша

عادل

Ҳабс–маҳбус: Ба **ҳабси** ӯ ишорат фармуд [227]. Муддати назди зикри он **маҳбус** аз сафаҳочи замонро маҳв шуд [227].

Гуфтанд: «Модари фалон **маҳбус** аст»[149]. Пас он чавонро **маҳбус** сохта сурати ҳол ба подшоҳ Кубод арз карданд [214].

ҳабс – дастгир карданд, боздоштан, дар зиндон будан

حبس

маҳбус–ҳабс кардашуда, дар банду қайд афтодан

محبوس

ҳисор – муҳосират;

Муҳаммад Тоҳир ҳокими Нишопур буд бо ӯ ёғи шуд ва шаҳрро **муҳосира** кард [189]. Чун Дайламӣ ба дари **ҳисор** расид, Абӯчаъфар ҳукм кард, ки Дайламӣ танҳо ба **ҳисор** дарояд [196].

ҳисор – қалъа, диж

حصار

муҳосира – ихота карданд, ҳисор карданд

محاصرة

ҳисоб – муҳосиб:

Пас худро дар **ҳисоби** аҳли ғайбат набояд дошт ... [188].

ҳисоб – шумора, миқдор, андоза, ҳудуд. حساب

муҳосиб – ҳисобдор, ҳисобчӣ, ба ҳисобгиранда محاسب

Наим – неъмат , инъом: Дар ахбор ворид аст, ки **инъоми** раббонӣ руй ба вай оварад ва афзоли субҳонӣ дар ҳаққи ӯ бисёр шавад [189]зеро ки хоҳиши аҳли эҳтиёх бар қадри **неъмат** аст [189] .

наим – неъмат, мол, бойгарӣ тавонгарӣ фаровонӣ نعيم

неъмат – мол, сарват, бойгарӣ, сарвати моддӣ ва маънавӣ نعمت

инъом – неъмат додан, эҳсон карда, ато, бахшиш, ҳадя انعام

Ҳосил – маҳсул, истехсол, таҳсил

... то мақсуди шоҳи Яман **ҳосил** ва муроди ту низ муяссар гардад [174]. ... ихтиёри шаҳру вилоят ба дасти ту додам ва ту аз **таҳсили** ин миқдор очизӣ.

ҳосил - бор, самар, маҳсул, натиҳа. حاصل

маҳсул – ҳосилшуда, ҳосили зироат, натиҳаи истехсолот . محصول

истехсол – маҳсулот, чизи ҳосилшуда . استحصا

таҳсил – ҳосил кардан, баровардан, дониш гирифтани, хондан. تحصيل

Зулм – золим, мазлум, мазолим, мазлама: Дувум шаҳнае, ки доди **мазлум** аз **золим** бистонад ва ҳукм бетамаъу фароз кунад, пас оҳи сард баркашид ... [212]. Ачуза ҷавоб дод, ки номуси мулк аз **зулм** мешиканад. На ба адл [222] ӯ низ дар он мазлама шарик бошад [263] .

зулм – ситам, ҷабр, озор, беадолатӣ, муқобили адл ظلم

золим – ситамгар, зулмкунанда, мардумозор . ظالم

мазлум – зулмдида, ҷафокашида, ситамкаш . مظلوم

мазолим – ҷамъи мазлама. مظالم

мазлама – зулму ситам, беадолатӣ, азоб, сахтӣ . مظلمه

нақл – интиқол, манқул:

Аз подшоҳ Қубод **манқул** аст , ки мӯбаддо гуфт, ки бо лашкар чӣ гуна маишат кунам? [257].

нақл – аз ҷое ба ҷое бурдан, нақлиёт, воситаи боркашӣ نقل

интиқол – кӯчидан, гузаштан, аз ҷое ба ҷое рафтан انتقال

манқул – кӯчондашаванда, нақл кардашаванда منقول

3. Вомвожаҳои арабии ҳамрешаи мутааллиқи дину мазҳаб ва соҳаҳои он: масҷид – сачда, масочид; халифа – хулафо; шайх – машоих...

Масҷид – сачда, масочид, саччода: Он дарвеш дарҳол сачда ба ҷой овард [179]. Касон пай дар пай омаданд ва ӯ аз сари саччода бар намехост [262].

масҷид – ибодатхонаи мусулмонон.

مسجد

сачда – таъзим кардан, ибодат кардан.

سجده

масочид – ҷамъи масҷид.

مساجد

саччода – хойнамоз, мусалло.

سجاده

Шайх – машоих: Шайх ба намоз берун омад [179]. ...Худро бо сурати уламои раббонӣ ва машоихӣ ҳаққони ба халқ намоянд... [178].

шайх – пешвои реҳонӣ, эшон, зоҳид, лақаби табақаи обид.

شيخ

машоих – ҷамъи шайх

مشايخ

Халифа – хулафо, хилофат: Оварданд, ки яке аз хулафо ба минбар баромад, теғ кашида ва мусҳаф ба даст гирифта ... [208]. Шайх гуфт: Эй халифа худойро сароест, ки онро дезах хонанд ... [223] ... ва дар хилофат номаи илоҳӣ мазкур аст ... [223].

халифа- ҷонишин, ноиб; лақаби подшоҳони ислом;

خلفه

хулафо- ҷамъи халифа.

خلفا

хилофат- ҷонишин шудан; лақаби подшоҳон

خلافت

4. Вомвожаҳои арабии ифодагари исмҳои маънӣ: ақл – уқало, оқил – маъқул, хотир – ихтиёр, хутур, узр – маъзур, сабт – собит, исбот, лутф – латиф, мулотифа... ақл – оқил, уқало, маъқул : Марди оқил чун аломати шару фасод тафаҳхум кунад ... [196]. ...бе машварати уқало шуреъ накунад ва машваратро дар ҳалли мушкилот бо ҳокими ақл собиттар ва пурфои- датар хоҳад буд [193].

ақл – хирад , идроки дарёфт ,қобилияти фикр , зехн.

عقل

оқил – боақл, хирадманд, доно.

عاقل

уқало – ҷамъи оқил.

عقلا

маъқул– ба воситаи ақл даркшаванда, донисташаванда.

معقول

Лутф – латиф, мулотифа, лаиоиф, мултиф; Гуфт; “Хубтарин либосҳо рағза аст ва беҳтарин тохҳо хирад ва хуштарин манзилҳо маъракаи ҳарб ... латифтарин сояҳо сояи найза ... мебошанд[200]. ... вақте ҳамъи аз хавонони Сиистон нишаста буданд ва аз зароифу **латоиф** чизҳо бозмегуфтанд ... [200]. ... ба нуқтаҳои **латифу** рангин маҳфилҳоро биёрояд ва ба **литифаҳои** ширин ... бикшояд [233]. ... ва **лутфи** бешумор намуда, чомаи худро ... дод [237] ба тариқи намӣ ва талаттуф зулмуро дар назари ҷе накеҳиза созад [263].”

лутф – нармӣ, мулоимат, назокат.

لطف

латоиф – чамъи латифа.

لطفات

латиф – нозук, зариф, нарм, дилкаш.

لطيف

мулотифа – лутфу марҳам, муомилаи нарм.

ملاطفه

мултифа – нома, мактуб.

مظفه

илтифот – таваҷҷӯҳ, эҳтиром, лутф.

الطفات

талаттуф – меҳрубонӣ, лутф, дилнавозӣ.

تطف

5.Вомвожаҳои арабии ҳамрешаи ифодагари илм, тамаддун, маориф ва воситаҳои хониш: **китоб** – катаб, кутуб, котиб, мукотиба, макотиб, мактуб; **Дарс** – мадраса, мадорис, муддарис; **Ориф** – маъруф, урафо маориф, ирфон; **Илм** – олим, муаллим, таълим, маълумот, уламо; **Фазл** – фозил, фузало, фазоил, фазилат; **Ҳаким** – ҳукамо, ҳикмат:

Китоб – катаб. **кутуб, котиб, мукотиба, макотиб, мактуб:** Душман маликро хуш омад ва ҳама **мукотиби** эшон дар харита карда... [194]. ... ва хизонаву яроқи ӯ ба дасти малик афтод ва он харитаи **мактубҳо**, ки ургони давлати вай ба душман навишта буданд, ки ӯ ҳеҷ **китобате** накард ва касе нафиристонд... [186]. Дар **кутуби** ҳикмат оварданд, ки хочаро пешояд [259].

китоб - маҷмуаи навиштаҳои ҷилдшуда.

كتاب

катаба – чизи навишташуда.

كتبه

кутуб – чамъи китоб.

كتوب

котиб – китобаткунанда, мирзо, адиб.

كاتب

китобат – навиштан, рӯбардор кардан.

كتابت

мукотиба – мактубнависӣ бо ҳамдигар.

مكاتبه

макотиб – чамъи мактаб. مکاتب

мактуб – китобатшуда, навишташуда. مکتب

Дарс – мадраса, мударрис, тадрис, мадорис, тадорис: ...Мардум ба он мунтафеъ шаванд чун масчиду **мадраса** ва хонақоҳу пул ва работу монанди он [164].

дарс – сабақ, он чӣ муаллим аз рӯи китоб меомӯзонад. درس

мадраса – ҷойи дарсхона, дарсгоҳ. مدرسه

мударрис – дарсдиҳанда, муаллими мадраса, дарсгӯ. مدرس

мадорис – чамъи мадраса. مدارس

тадорис – чамъи дарс. تدريس

тадрис – дарсдиҳӣ, таълим. تدریس

Ориф – маъруф, урафо, маърифат, маориф: Яке аз уламои Марв духтаре дошт ... ва ҷумлаи **маорифи** шаҳр дар хостгории ӯ буданд ... [195]. Иброҳим гуфт: “Эй малик, маро бо ту собиқаву **маърифате** набуд, ки таҷдиди он аҳд кардаме ... [186]. ... дар пайкари ислом ба ҷуръати тамоми **маъруф** ва мавсуф буд ... [198].”

ориф – доно, огоҳ, воқиф, нуқтасанҷ, парҳезгор. عارف

маъруф – маълум, машҳур, овоза пайдо кардан. معروف

урафо – чамъи ориф. عرفا

маърифат – илму дониш, шинохтан, доништан. معرفت

маориф – чамъи маърифат معارف

Илм – олим, муаллим, таълим, маълумот, уламо: ... ва он **олим** мутаҳайир буд, ки ӯро ба кадом диҳед [195]. Тавозуъ ва эҳтиром дар бораи ашрофи айём чун **уламо** ва машоих карам эътиборе тамоми дорад... [178].

илм – фан, дониш, маърифат. علم

олим – доно, огоҳ, донишманд. عالم

муаллим – омӯзгор, илмдиҳанда, устод. معلم

таълим – ёд додани илм, омӯхтан. تعليم

маълумот – дорандаи илм. معلّمت

уламо – чамъи олим. علماء

Фазл – фозил, фузало, фазоил афзал, фазилат: Мардуми баддил дар корзор эътимод бар гурехтан доранд ва далерона бар **фазл** эътиқод мекунанд... [197]. Шучоат аз уммаҳоти **фазоил** аст... [197]. Пас аз одамиён ҳар ки бар кӯю хислати фариштагон аст, афзалӣ навъи инсон аст ва ҳар ки бар таъбу сирати сибоб ва ҳайвон бошад ... [209]. ... дар бӯстони **фузалову ҳукамо** ва шуаро нишондан ... [223].”

фазл – дониш, илм, маърифат.

فضل

фозил – олим, доно, донишманд, дорои фазлу камол.

فاضل

фузало – чамъи фозил.

فضلا

фазоил – чамъи фозилат.

فضائل

фозилат – донишмандӣ, боилму бодонишӣ.

فضيلت

афзал – фозилтар, бартар, беҳтар.

افضل

Ҳаким – ҳукамо: ҷавоб дод, ки он ниҳолӣ тарбият ва эҳсон дар бӯстони фузалову **ҳукамо** ва шуаро нишондан ... [223]. Ё касе, ки манзури назари маҳками ҳукм марди олиму **ҳаким** бошанд ... [232].

ҳаким – доно, донишманд, олим, файласуф.

حكيم

ҳукамо – чамъи ҳоқим.

حكم

Шеър – шоир, ашъор, мушоира, шуаро...: Ҷавоб дод, ки он ниҳолӣ тарбият ва эҳсон дар бӯстони фузалову **ҳукамо** ва **шуаро** нишондан, то самарае ҳосил кунӣ... [213]. Оварданд, ки Кайкубод мамлақати худро ба қуввати барои сокиб забт карда ва нафсҳои неке ниҳод ва аз муосири ӯ яқе он буд, ки **шоирон** ва маддоҳонро дӯст доштӣ ... [222].

шеър – сухани манзум, сухани фасеҳ ва бадеъ, ки дорои вазн ва қофия аст.

شعر

шоир – гӯяндаи шеър, танзимкунандаи калом.

شاعر

ашъор – чамъи шеър.

اشعار

мушоара – мусобиқаи шоирон дар шеъргӯӣ.

مشاعره

шуаро – чамъи шоир.

شعرا

Назм – нозим, танзим, манзум, низом: Агар аҳду вафо набошад, тартибу **низом**и ҷаҳон маҳву нобуд гардад [185].

Назм – тартиб, қоида, интизом.

نظم

Нозим – шоир, назмнавис.

ناظم

Танзим – ба назм дароварданд, мураттаб кардан.

تنظم

Манзум – ба интизом ва тартиб даровардашуда.

منظوم

Низом – тартиб, система.

نظام

Ҳамин тариқ, дар осори насрии Ҳусайнн Воизи Кошифӣ калимаҳои хамрешаи арабии асар, ки дар навбати худ ба вомвожаҳои арабии хамрешаи мутааллиқи соҳаи идорӣ-маъмурӣ, соҳаи ҳуқуқ, сиёсат, иқтисод, маориф, илм, дин, исмҳои маънӣ ва аммоли инҳо дастабандӣ мегарданд, барои ифодаи мафҳумҳои муҳимми зиндагӣ ва даври заммоонни адиб маҳсуб меёбад.

3.6. Мураккаботи вомвожаҳои арабӣ дар осор

Дар асарҳои мансури нависандаи тавоно ва адиби хушзавқ Кошифӣ баробари вомвожаҳои содаи арабӣ ҳамчун як идда мураккаботи ин забон, яъне таркиб, ибора ва ҷумлаҳои калимашудаи он низ ба назар мерасанд. Ба ин гурӯҳ ибораҳои изофӣ, таркибҳои гуногуни хабарӣ ва ҷумлаҳои пурраи ба калимаҳо мубаддалшудаи асарҳои мансури Кошифӣ дохил мешаванд. Дар поён мураккаботи вомвожаҳои арабии осорро вобаста ба таркибашон ба чунин зергурӯҳҳо дастабандӣ мекунем:

а) ибораҳои изофии бо артикли -ал- суратёфта: дастурамал [127], дорулмулк [128], мутағайируллави [131], дорулхилофат [130], ақвобул баракат [163], **вачхулааб** [131], вочибуларз [226] ва ғайра.

Пас, малике, ки ҳамроҳ дошт, аз он об пур сохта, роҳи Бағдод пурсид ва рӯй ба **дорулхилофат** ниҳод [130]. Маъмун Рикобдорро фармуд, то ки қадаҳе аз он об ба зудӣ оварад ва обе дид **мутағайируллави** ... ва рангу бӯи он тағйири айб ёфта. [131]. Чун масочиду маъобид ва мадорису хонақоҳу работҳо ... аз **абвобулбарака** ... восил аст [163]. Овардаанд, ки подшоҳе буд дар **дорулмулки** Чин ба зевари адл ораста ва ниҳоли ҳолаш ба сифати насрат (пароканда) пероста ногоҳ офате ба ҳисси сомеаи ӯ роҳ ёфт ва гаронӣ дар гӯши ӯ паид омад [147]. Ният кард, ки чун ба **дорулмулк** бирасад, он мавозеъро бар раият ниҳад чун сабоҳ шуд духтарак говро гирифтун бидӯшид андаке шир фуруд омад [150].

дастурамал – роҳнамо, нишондод.

دستور العمل

дорулмулк – дарбори аморат, сарои ҳукумат.

دار الملك

дорулхилофат – маркази хилофат, маркази ҳукумат.

دار الخلافت

мутағайирулави – дигаргунии ранг, он ки рангаш дигар мешавад.

متغير اللون

абвобулбарака – истилоҳи динӣ, дарҳои файз, дарҳои чэхсон; ҷойҳои фаровонӣ

ابواب البركة

б) Таркибҳои хабарии бо ҳиссаҷаи мо – ба маънои «он чи ки» ва шакли тасрифии феъл сохташуда низ чун калима дар асар вомехӯранд: мочаро [47], мобайн [54]. Ҳамчунин дар асар ба ҳамин монанд шаклҳои инкории калимаҳо бо пешвандҳои ло –, лам – дар асар чун вожаҳои рехта мавриди истифода қарор гирифтанд: ломакон [бемакон], лояқин [девона, беақл], лоқайд [гандагару], лочарам [ғайриихтиёр], ланъязал [безавол] ...: **Мочарои** бародарон дар бобати амволи волидайн буд [188]. Ва ин ҳар ду бахш як ҷо ҷамъ нашавад, **лочарам** ў подшоҳ бояд, ки осоишро видоъ кунад ... [139]. Гуфт: Некӣ **ламязал** аст. То тавонӣ некӣ кун [165].

ламязал а 1. безавол; ҷовид, абадӣ, безаволӣ. 2. безавол (*сифати Худо*) .

[ФТЗТ 2008, Ҷ.1.С. 703].

лочарам – 1. ночор, ноилоҷ, ногузир: **лочарам розӣ шудем**. 2. Бинобар ин

[ФТЗТ 2008, Ҷ.1, С.721].

мочаро а.1. воқеаи азсаргузашта; ҳодиса, рӯйдод; пешомад. 2. ҷанҷол,

хархаша; **маншаю мочаро** ҷанҷоли забонӣ; **мочаро бардоштан** //

мочаро кардан ғавғо бардоштан, ҷанҷол кардан. 3. с. бо иғво ба

мақсад ноил шудан хоستان: **мочарои сиёсӣ** [ФТЗТ 2008, Ҷ.1.С. 822].

в) Як силсилаи ҷумлаҳои пурраи арабӣ, ки чун воҳидҳои рехтаи забон дар асар ба қор бурда шудаанд, дар забони тоҷикӣ ба ҳукми калимаҳо гузаштаанд: **астағфируллоҳ** [худоё, мағфурат, бидеҳаш], **боракалло** [биё мурзамираш, худоё], **бисмиллоҳ** [ба номи худо] ва монанди инҳо: Дигар вузаро, ки эшон пирояи мулку хизонаи моланд ва агар муҳимми волӣ мамлакат бе вазирӣ муттамашшӣ гаштӣ, ҳазрати «Мӯсо» **ало** набино ва алайҳиссалом» аз худо дарнахостӣ, ки аз барои ман вазире аз аҳли байти ман муайян соз... [257]. Фамуд, ки рост гуфтам. **Ҳақ субҳонаҳу** дар каломи муъҷаз низоми худ фармуда: «Агар некӯӣ кунед, некӯӣ қарда бошед бо нафасҳои худ» [273]. Ва яке он аст, ки дар ҳеч қор аз **ҳақ субҳақтаолоҳ**, ки иззатро офарид, кулфату машаққатро бо он қарин сохт ва лазатро, ки халқ овард, оромӣ роҳатро ба ў рафиқ гардонид [139].

астағфируллоҳ

худоё, мағфурат, бидеҳаш

боракалло	биё, мурзамираш, худоё
бисмиллоҳ	ба номи худо
кулли шайин ярхиъу ило аслиҳи	ручуъ ба асли худ мекунад
	Мусо ало набино ва алайҳиссалом
	унвони ифтихории паёмбарон
ҳақ субҳонаҳу	Агар некӯйӣ кунед, некӯйӣ карда
	бошед бо нафасҳои худ
ҳақ субҳақтаолоҳ	кулфату машаққат [139].

Ҳамин тариқ, дар асарҳои мансури Кошифӣ баробари вомвожаҳои содаи арабӣ ва ғайриарабӣ инчунин як даста мураккаботи ин осор, яъне таркиб, ибора ва ҷумлаҳои калимашудаи он низ ба назар мерасанд. Ба ин гурӯҳ ибораҳои изофӣ, таркибҳои гуногуни хабарӣ ва ҷумлаҳои пурраи ба калимаҳои мубаддалшудаи осори насрии Ҳусайн Воизи Кошифӣ дохил мешаванд.

Дар маҷмӯъ, аз таҳлили маводи боби сеюм ба чунин натиҷагирӣ расидаем:

1. Бояд гуфт, ки дар осори насрии Ҳусайн Воизи Кошифӣ ба ғайр аз вомвожаҳои содаи арабӣ, ки теъдодашон хеле зиёд аст, 3 адад вомвожаи содаи туркӣ-муғулӣ (бағро, ялак, туғмоқ) ва 5 адад вомвожаи содаи юнонӣ (манҷаниқ, номус, ёкут, қонун), 2 адад вомвожаи содаи ҳиндӣ (карбос, гов) ааз рӯйи зарурат мавриди истифода қарор гирифта, қисме аз ин вомвожаҳои содаи арабӣ ва ғайриарабии осори мансури адиб дар забони тоҷикӣ дар қатори вожаҳои ғаёли қарор дошта, чун сарвати луғавии ин забон корбаст меёбанд.

2. Вомвожаҳои сохтаи арабӣ дар осори насрии Ҳусайн Воизи Кошифӣ бо пешвандҳои тоҷикии *ҳам-*, *бо-*, *но-*, *бе-*, *дар-* ва пасвандҳои калимасози тоҷикии *-а*, *-ӣ*, *-гор*, *-ванд*, *-зода*, *-гоҳ*, *-она*, *-ина*, *-он*, *-истон*, *-гор* ва амсоли инҳо шакл гирифтаанд. Вомвожаҳои арабии бо ин унсурҳои забони тоҷикӣ сохта шуда, ба қатори вожаҳои ғаёли забони тоҷикӣ мансубанд.

3. Вомвожаҳои мураккабсохти осори насрии Ҳусайн Воизи Кошифӣ аз нигоҳи фарогирии ҳиссаҳои нутқ чунинанд: *исм – исм*, *исм – асоси замони гузаштаи феъл*, *исм – асоси замони ҳозираи феъл*, *сифат – исм*, *шумора – исм*;

аз чихати мансубияти забонӣ ба таври зайланд: *арабӣ –точикӣ, тоҷикӣ – арабӣ, арабӣ – арабӣ*. Ҳамчунин исмҳои мураккабсохт бо артикли -ал- низ сохта шуда, ҳар ду чузъ арабианд ва дар қолиби калимасозии тоҷикӣ шакл гирифтаанд.

4. Дар осори насрии Ҳусайнн Воизи Кошифӣ вомвожаҳои дар қолиби ифодаҳои таркибӣ омада низ ба назар мерасад, ки ин қолиб, асоосан, феълҳои таркибии номӣ буда, чузъи номиаш вомвожаҳои арабӣ ва ғайриарабии мансуби ҳиссаи нутқи исм аст. Ин феълҳои таркибии бо вомвожаҳои осори насрии адиб ифодаёфта дар забони тоҷикӣ аз қабилҳои вожаҳои ғаъол маҳсуб меёбанд.

5. Дар осори насрии Ҳусайнн Воизи Кошифӣ калимаҳои ҳамрешаи арабии асар, ки дар навбати худ ба вомвожаҳои арабии ҳамрешаи мутааллиқи соҳаи идорӣ-маъмурӣ, соҳаи ҳуқуқ, сиёсат, иқтисод, маориф, илм, дин, исмҳои маънӣ ва аммоли инҳо дастабандӣ мегарданд, барои ифодаи мафҳумҳои муҳимми зиндагӣ ва даври заммоонии адиб маҳсуб меёбад.

6. Ҳамин тариқ, дар осори насрии Ҳусайнн Воизи Кошифӣ баробари вомвожаҳои содаи арабӣ ва ғайриарабӣ инчунин як даста мураккаботи ин осор, яъне таркиб, ибора ва ҷумлаҳои калимашудаи он низ ба назар мерасанд. Ба ин гурӯҳ ибораҳои изофӣ, таркибҳои гуногуни хабарӣ ва ҷумлаҳои пурраи ба калимаҳо мубаддалшудаи асарҳои мансури Кошифӣ дохил мешаванд.

ХУЛОСА

Омӯзишу таҳқиқ ва таҳлилу баррасии осори адабиёти тоҷики охири қарни XV ва ибтидои садаи XVI ба омӯхтани дараҷаи инкишофи забон ва доираи истифодаи он дар ҷомеа мусоидат намуда, нақши забони адабиро дар инкишофи минбаъдаи ҷомеа муайян менамояд. Ҳусайн Воизи Кошифӣ аз ҷеҳраҳои намоёни ин давр маҳсуб ёфта, бо эҷоди осори гаронмояи хеш дар рушди забони адабии тоҷикӣ нақши муассир гузоштааст. Аз ин рӯ, чун сухан аз бобати инкишофи забони адабии тоҷикии ин давр биравад, набояд номи ӯву осори пурмуҳтавои эшонро фаромӯш кард, зеро мероси адабии Кошифӣ як навъ ҷамъбастикунандаи тамоми муваффақиятҳои фикрӣ ва офарандагии ин давр маҳсуб гардида, қабл аз ҳама, таҷассумгари ғояҳои ахлоқӣ баланди инсонӣ ва ҳислатҳои ҳамидаи мардумӣ мебошад. Бинобар он, месазад, ки забони осори насри ӯ, ба хусус, таркиби луғавии он, ҳамаҷониба мавриди таҳқиқу баррасӣ қарор бигирад. Мо низ ҳангоми омӯхтану мавриди баррасӣ қарор додани вижаҳои луғавии осори насрии Ҳусайн Воизи Кошифӣ, ба хусус, дараҷаи истифодаи вомвожаҳо дар осори мавриди баррасӣ қароргирифта ба чунин натиҷаҳо ноил гардидем:

1. Бояд гуфт, ки дар забоншиносии тоҷик забони осори насрии Ҳусайн Воизи Кошифӣ, ҳосатан вомвожаҳои осори насрӣ то имрӯз аз ҷониби ягон муҳаққиқи забоншинос мавриди таҳлилу баррасии ҳамаҷониба қарор нагирифтааст [3-М].

2. Дараҷаи истифодаи вомвожаҳо дар осори насрии Кошифӣ то кунун мавриди омӯзишу таҳқиқоти алоҳида қарор нагирифта, танҳо дар баъзе фарҳангу луғатномаҳо ва дастуру васоити таълим аз ин осор чун намуна мисол оварда шудааст [4-М].

3. Пажӯҳишу таҳқиқи таркиби луғавии осори насрии Кошифӣ ҳамчун намунаи насри охири асри XV ва ибтидои қарни XVI ва ҳамчун намунаи адибу донишманди мушаххаси як даври муайян дорои аҳаммияти бузург буда, асари ин нависанда ва олими тавоно дар пайравии баҳрабардорӣ аз адибони

машҳури адабиёти мумтози тоҷик, чун Абуалӣ Сино, Умари Хайём, Низомулмулк, Носири Хусрав, Саъдӣ, Гардезӣ, Қомӣ ва чанде дигарон офарида шуда, фарогири вижагиҳои насри мусаччаъ мебошад [2-М].

4. Забони осори насрии Кошифӣ саршори унсурҳои луғавии иқтибосӣ, чун муродифу мутазод ва вожаҳои ҳамшакл, воҳидҳои фразеологӣ, ифодаҳои маҷозӣ буда, махсусан, муродифоту мутазод ва калимаҳои ҳамшакли арабӣ, воҳидҳои фразеологӣи ҷузҳояшон арабӣ хеле фаровон ба назар мерасанд [2-М].

5.Таркиби луғавии забони нимаи дуюми садаи XV ва аввали садаи XVI, ки давраи зиндагии Кошифӣ ба ҳамин давра рост меояд, натиҷаи инкишофу мавҷудияти чандинасраи забони форсии дари тоҷикӣ буда, захираи ниҳоят ғани калимаҳои гуногунбаромади онро фаро мегирад. Ҳамчунин, дар натиҷаи ҷорӣ гардидани дини ислом ва ҳукмрон будани забони арабӣ ба сифати забони илм, мазҳаб дар таркиби луғавии забон калимаву мафҳумҳои нави арабӣ ворид гардидаанд. Воридшавии вомвожаҳои арабӣ ва ғайриарабиҳо, ки барои ифодаи мафҳумҳои динӣ, илмӣ ва иҷтимоиву фарҳангӣ қорбаст мегардиданд, адибони давр ва аҳли зиёи пешқадам онро мепазирuftанду дар осори хеш мавриди истифода қарор медоданд. Кошифӣ низ чун адиби давру замон вомвожаҳои арабӣ ва ғайриарабиҳо аз рӯйи зарурат дар осори мансури худ қорбаст қардааст [1-М].

6.Замони зиндагӣ ва эҷоди Кошифӣ ба замони нашъунамои адабиёти тасаввуф ва услуби то андозае содақардани забони адабии форсии тоҷикӣ рост меояд. Бинобар он Кошифӣ кӯшидааст, ки забони осори мансури ӯ бештар ба хонандагон содаву раво ва фаҳмо бошад. Дар воқеъ, нигоштаву таълифоти адиб бо забони содаю равони мовароуннаҳрӣ эҷод гардида, дар он калимаву ифодаҳои душвори вомвожаҳо кам ба назар мерасанд [8-М].

7. Кошифӣ дар эҷоди асарҳои насрӣ ба эҷодиёти адибони мумтози пешин пайравӣ намуда, чун адиби анъанавардор машҳуру маҳбуб ва мақбули дигарон аст, вале дар офаридани образи бадеӣ таркибу ифода ва калимаҳои хоссаро дар пояи вомвожаҳои арабӣ ва ғайриарабӣ низ эҷод қардааст [2-М].

8. Кошифӣ аз воситаҳои муассири тасвири бадеӣ, ба монанди синониму антоним ва омонимҳо барои офаридани маъноҳои наву тоза хеле моҳирона истифода мебарад. Зиёд будани муродифот, мутазод ва калимаҳои ҳамшакл (омонимҳо) бо воситаи вомвожаҳои арабӣ ва ғайриарабӣ дар осори мансури Ҳусайн Воизи Кошифӣ худ далели он аст, ки таркиби луғавии забони адабии охири садаи XV ва аввали садаи XVI аз ҳисоби вомвожаҳои арабӣ ва ғайриарабӣ басо пурбору рангин гардида, аз чониби нависанда Кошифӣ ин унсурҳои луғавӣ бамавқеъ ва хеле моҳирона мавриди истифода қарор гирифтаанд. Ин далели он аст, ки адиб маҳорати баланди сухандониву сухангустарӣ ва сухансанҷиро молик будааст [1-М].

9. Вомвожаҳои арабӣ ва ғайриарабии осори насрии Кошифӣ анқариб ҳамеша дар доираи маъноҳои аслий, маҷозӣ ва истилоҳӣ мавриди истифода қарор гирифта, дар ин ҳолат доираи маъноҳои маҷозии луғавии осори ӯ фарохтару пурчилотар аз маънии асливу истилоҳист [1-М].

10. Ҳусайн Воизи Кошифӣ ба истифодаи вомвожаву вомибораҳое, ки дар таркиби луғавии забони адабӣ мавҷуд буданд, маҳдуд нашуда, ҳамчун донандаи хуби забони модаринаш таркибу ибораҳои арабӣ ва ғайриарабию корбаст кардааст, ки аз сохтаҳо ва тарзи баёни ӯ буда, ифодагари қудрати сухангустарию ваянд, чун: *латифу шурбате ғариб, иртиқоб, иштиғол, мутавосил...* [4-М].

11. Таркиби луғавии забони садаи XV, ки дар он давра Ҳусайн Воизи Кошифӣ умр ба сар бурдааст, натиҷаи инкишофи мавҷудияти чандинасраи забони дарию форсӣ буда, захираи ниҳоят пурғановату вожаҳои гуногунбаромади онро дар бар мегирад. Дар ин давра ҳучуми арабу муғул ва ҳукмронии қabilaҳои гуногуни туркнаҷод паси сар гашта бошад ҳам, ҳамаи ин ҳодисаҳои таърихӣ дар таркиби луғавии забон бетаъсир намондааст. Дар он давра, ки мураккабнависӣ авҷ гирифта, калимаву таркиб ва ибораю чумлаҳои арабӣ дар забон бештар истифода мегардиданд [7-М].

12. Гурӯҳи асосии вомвожаҳои арабӣ ва ғайриарабии осори мансурии адибро бештар вомвожаҳои арабӣ фаро мегиранд. Вомвожаҳои арабии осори

мансури адибро муайян намуда, онҳоро ба 33 қолиб, ки хоси калимасозии забони арабист, чудо намудем [2-М].

13. Дар осори мансури Кошифӣ дар мавзуи тасаввуф бобе иншо шудааст. Тасаввуф бо дини мубини ислом иртиботи қавӣ дорад ва маҳз ислом яке аз сарчашмаҳои пайдоиши тасаввуф маҳсуб меёбад, аз ин рӯ, як гурӯҳи махсуси луғавии осорро вомвожаҳои арабии динӣ ташкил медиҳанд. Ба ин гурӯҳ вожаҳои ифодакунандаи номи сураҳои Қуръон (фотиҳа, қулҳуваллоҳ, нур, иноатайноқ), ному дараҷаҳои динӣ (шайх, шайхулислом, мурид, имом), маросимҳои динӣ (зиёрат, ҳаҷ, чаноза), амалиёти динӣ (ғусл, ибодат) ва калимаҳои ифодагари мафҳумҳои гуногун дохил мешаванд [5-М].

14. Дар осори насрии адиб вомвожаҳои арабӣ, ба хусус, истилоҳоти соҳаи динӣ (ва дигар маъниҳо) хеле фаровон истифода гардидаанд. Муаллиф баъзе аз ин вожаҳоро, чун *шайх*, *мурид*, *нақиб*, *шадд*, *хуфия*, *хирқа*, *маърака*, *қабза*, *сӯфӣ*, *фатӣ* худ дар матни осори насрӣ хеле муфассал тафсир кардааст [5-М].

15. Воқеан, таҳқиқу таҳлили вижагиҳои луғавии забони осори насрии Ҳусайн Воизи Кошифӣ ва дар онҳо мавриди қорбурд қарор гирифтани вомвожаҳо нишон медиҳад, ки ин осор таркиби луғавии ғанӣ дошта, дар онҳо вомвожаҳои арабӣ ва ғайриарабӣ ҷойгоҳи муайянро соҳибанд [6-М].

ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ

НАТИҶАҲОИ ТАҲҚИҚ

1. Ҳангоми мураттаб сохтани фарҳангҳои тафсири аз вомвожаҳои арабӣ ва ғайриарабии осори мансури Кошифӣ метавон истифода кард, зеро дар ин осор як қатор вомвожаҳои арабӣ ва ғайриарабии марбут ба самтҳои гуногуни ҳаёти иҷтимоӣ ва иқтисодӣ истифода шудаанд, ки дар фарҳангномаҳои соҳавӣ ба назар намерасанд;

2. Дар осори насрии адиб маводи марбут ба вомвожаҳо инъикоскунандаи воқеаву ҳодисаҳои таърихӣ, адабӣ ва иҷтимоианд, ки аз онҳо дар дарсҳои фанни таърихи кишвар, таърихи адабиёт ва вазъи сиёсӣ иқтисодии кишварҳои Осиёи Миёнаи садаи XV ва ибтидои асри XVI-ро омӯзгорони муассисаҳои таҳсилоти умумӣ метавонанд истифода баранд.

3. Забони асар ва вижагиҳои луғавии он ҷиҳати қорбасти вомвожаҳои арабӣ ва ғайриарабӣ хеле созгор буда, муаллифи асар дар баёни андешаи худ ин маводро устодона қорбаст намудааст, ки ин ҳолат барои нигорандагони осори тарҷумаиҳолӣ ва саргузаштӣ намунаи беҳтарин доништа мешавад. Адибони ҷавону дӯстдорони осори адабӣ-таърихӣ ин давр аз ин таълифоти Кошифӣ метавонанд баҳрабардорӣ намоянд.

4. Маводи диссертатсия, ки фарогири вомвожаҳои арабӣ ва ғайриарабии осори мансури Кошифӣ аст, барои муайян кардани таркиби луғавии забони адабии форсии тоҷикӣ ин давр мусоидат мекунад, ки аз он муҳаққиқони ҷавон ва луғатнигорон барои таҳияи қорҳои илмӣ ва васоити таълимӣ доир ба вожаҳои забони давр истифода карда метавонанд. Ҳамчунин, омӯзгорони забон ва адабиёт, одобнома ва педагогика барои тадриси дарсҳои мазкур аз маводи диссертатсия метавонанд қорбаст намоянд.

5. Маводи диссертатсия барои баргузориҳои курс ва семинари махсус аз вазъи забони адабии садаи XV ва ибтидои асри XVI, ки як даври муҳимми инкишофи таърихи забони адабии форсии тоҷикӣ аст, мавод дода метавонад ва муҳаққиқони ҷавон, магистру докторони PhD аз мавод баҳрабардорӣ карда метавонанд.

РҶҶҲАТИ АДАБИЁТ

І. Бо забони тоҷикӣ:

1. Абдуқодиров, А. Забон ва услуби назми Мирзо Турсунзода [Матн] /А. Абдуқодиров. – Душанбе: Дониш, 1978. – 124 с.
2. Абдуқодирзода, С. Ҳусайн Воизи Кошифӣ ва суннати тафсириғории Қуръон ба забони форсии тоҷикӣ: автореф.... рис...докт.. [Матн] // С. А. Абдуқодирзода. – Душанбе, 2020. – 53 с.
3. Абдурахмонова, Н. Ҳ. Вижағҳои луғавию грамматикӣ «Ахлоқи муҳсинӣ»-и Ҳусайн Воизи Кошифӣ: автореф... рис... номз...илм...фил... [Матн] / Н.Ҳ.Абдурахмонова.– Душанбе, 2024. – 27 с.
4. Айнӣ, С. Куллийет. Ҷ.11. [Матн]. /С. Айнӣ– Китоби дуюм. – Душанбе: Ирфон, 1964. – 436 с.
5. Аловиддинов, Б. Д. Роҳҳои калимасозӣ дар забони муосири тоҷикӣ [Матн] / Б. Д. Аловиддинов. – Душанбе, 2023. – 140 с.
6. Аминов,М. Баъзе хусусияти услубии чуфтҳои муродифӣ [Матн] /М. Аминов // Мактаби советӣ, №3, 1981. – С. 14–16.
7. Аминов, М. Таҳлили лексикӣ калима [Матн]/ М. Аминов // Мактаби советӣ, №7, 1990. – С. 26–28.
8. Аҳадов, Ҳ. Мафҳуми маҷоз ва киноя дар лексикографияи тоҷик [Матн]/Ҳ. Аҳадов // Забоншиносӣ тоҷик. – Душанбе: Дониш, 1980. – С. 31–39.
9. Бердиева, Т. Назарияи иқтибос [Матн] // Т.Бердиева. – Душанбе, 1991. – 128 с.
10. Бобомуродов, Ш., Муъминов, А. Луғати мухтасари калимасозии забони адабии тоҷик [Матн] // Ш.Бобомуродов, А.Муъминов.–Душанбе: Маориф, 1983. – 117 с.
11. Бобомуродов, Ш. Капранов, В. А. Рочеш ба калимаҳои аз ҷиҳати шаклу сохтор тағйирёфта дар назму насри форсу тоҷик [Матн] Ш. Бобомуродов, В.А. Капранов // Вазифаҳои воҳидҳои забон дар ҷараёни гуфтор. – Душанбе, 1995. – С. 15–27.

12. Восеъ, Қ. Назаре ба «Футувватномаи султонӣ», «Ахлоқи Муҳсинӣ» ва Рисолаи «Ҳотамия» [Матн] // Дар муқаддимаи китоби «Футувватномаи султонӣ», «Ахлоқи Муҳсинӣ» ва Рисолаи «Ҳотамия»// Қ. Восеъ. – Душанбе: Адиб, 1991. – С.5-24.
13. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷ.1. [Матн].–Душанбе, Ирфон, 1985. –356 с.
14. Ғафуров, Б. Тоҷикон. Ҷ. 1-2. [Матн]/ Б. Ғафуров. – Душанбе: Ирфон, 1998. – С. 485– 490.
15. Ғафуров, Р. Элементҳои иқтибосии лексикаи туркӣ дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ [Матн]/ Р.Ғафуров // Мактаби советӣ, №4, 1973. – С.20-23.
16. Ғафуров, Р. Нависанда ва забон [Матн] / Р.Ғафуров. – Душанбе, 1977. – 208 с.
17. Ғафуров, Р. Вазифаҳои услубии калимаҳои омонимӣ ва сермаъно [Матн] / Р.Ғафуров // Мактаби советӣ, №8, 1990. – С.16–18.
18. Давлатов, А. Н. Вижагиҳои нахвӣ «Қобуснома»-и Унсурулмаолии Кайковус: автореф...рис...номз...[Матн]//А. Н. Давлатов.–Душанбе, 2022. – 34 с.
19. Забони ҳозираи тоҷик. Лексика [Матн]. – Душанбе, 1981. – 102 с.
20. Зеҳнӣ, Т. Аз таърихи лексикаи забони тоҷикӣ [Матн] // Т.Зеҳнӣ. – Душанбе: Дониш, 1987. – 234 с.
21. Зеҳнӣ, Т. Санъати сухан [Матн] // Т. Зеҳнӣ. – Душанбе: Маориф, 1992. – 184 с.
22. Исматов, С. Тоҷ андар «Шоҳнома»[Матн] // С. Исматов.– Душанбе, 2009. – 166 с.
23. Кабиров, Ш. Муродифҳои пайдарпай дар «Таърихи Бадахшон» [Матн]/Ш. Кабиров // Мақолаҳо доир ба забон ва адабиёти тоҷик. – Душанбе, 1983. – С. 83–85.
24. Кабиров, Ш. Луғати омонимҳо дар забони адабии тоҷик [Матн] // Ш.Кабиров. – Душанбе, 1996. – 180 с.

25. Кабиров, Ш. Равобит ва ҳамнишинии воҳидҳои забон дар занҷираи гуфтор[Матн]: автореф...рисол...докт....// Ш. Кабиров. – Душанбе, 2023. – 55 с.
26. Камолитдинов, Б. Забон ва услуби Ҳаким Карим [Матн] // Б. Камолитдинов. – Душанбе: Ирфон, 1967. – 186 с.
27. Камолитдинов, Б. Ҳусни баён [Матн] // Б. Камолитдинов.– Душанбе: Ирфон, 1989. – 120 с.
28. Камолова, Г. Воҳидҳои луғавии забони адабӣ дар «Мачмуъ-ат-таворих» [Матн]- Г. Камолова // Армуғон. Ҷ. 2. – Душанбе: Дониш, 1971. – С. 7–17.
29. Капранов, В. А. Дар бораи баъзе хусусиятҳои луғатҳои пешинаи тоҷикӣ [Матн]/ В.А. Капранов// Шарқи сурх, №7, 1957. – С. 86 – 90.
30. Каримов, А. Хрестоматияи забони паҳлавӣ [Матн] // А. Каримов.– Душанбе, 1978. – 146 с.
31. Каримов, А. Луғати идеогрармаҳои забони паҳлавӣ [Матн] // А.Каримов. – Душанбе, 1983. – 47 с.
32. Каримов, Ҳ. Мухтасар дар бораи этимологияи баъзе калимаҳои тоҷикӣ [Матн] // Пятая межвузовская научная конф. по иранской филологии. – Душанбе, 1966. – С. 167-168.
33. Каримов, Ҳ. Дар бораи баъзе хусусиятҳои калимаи «як» [Матн] / Ҳ. Каримов // Масъалаҳои забоншиносии тоҷик. – Душанбе: Дониш, 1967. – С. 23–31.
34. Каримов, Ш. Семантикаи воҳидҳои луғавии ғазалиёти Ҳофиз [Матн] // Ш.Каримов. – Душанбе, 1983. – 146 с.
35. Қаландаров, С. Калимаҳои иқтибосии арабӣ дар «Наводир-ул-вақоъ»-и Аҳмади Дониш [Матн]/С. Қаландаров. Рисолаи илмии номзадӣ.– Душанбе, 2006. –156 с.
36. Қосимова, М. Н. Забони адабии тоҷик дар аҳди Сомониён [Матн]/ М.Н. Қосимова // Адаб, 1998, №1-3. – С.12 –18.

37. Қосимова, М.Н. Хат ва имлои матни классикии тоҷик [Матн] / М.Н. Қосимова. – Душанбе, 2010. – С. 109.
38. Қосимова, М.Н. Таърихи забони адабии тоҷик [асрҳои 9–10] [Матн]. Қисми 1 / М.Н. Қосимова. – Душанбе, 2003. – 490 с.
39. Қосимова, М.Н. Мухтасар оид ба истилоҳоти забоншиносии пешини тоҷик [Матн] / М.Н. Қосимова. – Душанбе, 2003. – 113 с.
40. Қосимова, М. Н. Об дар «Шоҳнома»-и Абулқосими Фирдавсӣ [Матн] / М.Н. Қосимова. – Душанбе, 2003. – 102 с.
41. Қосимова, М.Н. Чор унсур: маъниофаринӣ, калимасозӣ (дар асоси маводи «Маснавии маънавӣ») [Матн] / М.Н. Қосимова. – Душанбе: «Деваштич», 2007. – 266 с.
42. Қурбонзода, Р.И. «Таърихи Бухоро» – маҳзани ном [Матн] / Р.И. Қурбонзода. – Душанбе, 2023. – 108 с.
43. Қурғанов, З. Д. Таҳқиқи муқосаивӣ-таърихӣи унсурҳои ёвари сервазифаи осори садаҳои X-XIII бо даврони муосир [Матн]: автореф... рис... докт... / З.Д. Қурғанов. – Хучанд, 2024. – 54 с.
44. Мачидов, Ҳ. Ифодаи мафҳум ва ном бо калима [Матн] / Ҳ. Мачидов // Маърифат, 1997, № 5–6. – С. 6–8.
45. Мачидов, Ҳ. Усулҳои сермаъношавии калимаҳо [Матн] / Ҳ. Мачидов // Маърифат, 1998, № 1-2. – С.10 –13.
46. Мачидов, Ҳ. Омонимҳои луғавӣ [Матн] / Ҳ. Мачидов // Маърифат, 1998, №3-4.–С. 6–11.
47. Мачидов, Ҳ. Мутақодҳои луғавӣ [Матн] / Ҳ. Мачидов // Маърифат, 1999, №1-2.– С.9–11.
48. Мачидов, Ҳ. Забони адабии муосири тоҷик [Матн]. Ҷилди 1./ Ҳ.Мачидов. – Луғатшиносӣ. – Душанбе, 2007. – 243 с.
49. Маъсумӣ, Н. Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик [Матн] / Н.Маъсумӣ. – Сталинобод, 1959. – 230 с.
50. Маъсумӣ, Н.Чаҳонбинӣ ва маҳорат [Матн] / Н. Маъсумӣ. – Душанбе, 1966. – 280 с.

51. Маъсумӣ, Н. Забон ва услуби Аҳмади Дониш [Матн] / Н.Маъсумӣ. – Душанбе, 1976. – 196 с.
52. Маъсумӣ, Н. Асарҳои мунтахаб. Ҷ. 2 [Матн] / Н.Маъсумӣ. – Душанбе: Адиб, 2005. – 456 с.
53. Маҳмудзода, М.Қ. Вожаю истилоҳоти ахлоқии осори Ҳусайн Воизи Кошифӣ ва муқоисаи онҳо бо истилоҳоти “Андар ахлоқ”-и Ибни Сино [Матн]: автореф...номз. илм...филол... / М.Қ. Маҳмудзода. – Душанбе, 2024. – 26 с.
54. Мирбобоев, А. Муқоисаи типологии номи баъзе рангҳо дар забонҳои шарқии эронӣ [Матн] А.Мирбобоев / Вазифаи воҳидҳои забон дар ҷараёни гуфтор. – Душанбе, 1995. – С.183-189.
55. Мирзоев, А.М. Забони адабиёти классикӣ ва муносибати он ба забони ҳозираи тоҷик [Матн] // Шарқи Сурх, 1949, №4. – С. 7–14.
56. Муслимов, М. Воҳидҳои фразеологии забони адабии муосири тоҷик бо унсурҳои луғавии арабӣ [Матн] / М.Муслимов. – Душанбе, 2009. – 188 с.
57. Мухторӣ, Қутбиддин. Хусусиятҳои луғавию услубии ашъори Рӯдакӣ [Матн] / Қ.Мухторӣ. – Душанбе: Деваштич, 2006. – 130 с.
58. Мухторов, З. Лексикаи ирфонии ғазалиёти Саной [Матн] // З. Мухторов. – Душанбе, 2001. – 137 с.
59. Мухторов, З. Таърихи забони тоҷикӣ [Матн] / З.Мухторов.–Душанбе: Ҳумо, 2003. – 152 с.
60. Муминов, А. Полисемия дар забони тоҷикӣ [рисолаи номзадӣ] [Матн] / А.Муъминов. – Душанбе, 1972. – 152 с.
61. Муҳаммадиев, М. Маънои асли ва маҷозии калима [Матн]/ М. Муҳаммадиев // Маҷмуаи илмии УДТ, XXVI, наشري 2, 1959. – С. 41 - 43.
62. Муҳаммадиев, М. Муродифҳо дар забони адабии тоҷик [ҳиссаҳои номии нутқ] [Матн] М. Муҳаммадиев // Мактаби Советӣ, 1960, № 10. – С.16-18.
63. Муҳаммадиев, М. Муродифҳо дар забони ҳозираи тоҷик [Матн] / М. Муҳаммадиев. – Душанбе, 1962. – 162 с.

64. Муҳаммадиев, М. Очеркҳо оид ба лексикаи забони адабии тоҷик [Матн] / М.Муҳаммадиев. – Душанбе: Ирфон, 1968. – 63 с.
65. Муҳаммадиев, М. Дар бораи калима ва инкишофи маъноӣ он [Матн] / М. Муҳаммадиев // Мактаби Советӣ, 1976.№ 3. – С. 18–21.
66. Муҳаммадиев, М. Эвфемизм ва аҳамияти он [Матн]/ М. Муҳаммадиев // Мактаби советӣ. №11, 197. – С. 32 – 36.
67. Муҳаммадиев, М. Омонимҳо дар забони тоҷикӣ [Матн] / М. Муҳаммадиев // Мактаби советӣ, №4, 1990. – С.22–25.
68. Муҳаммадиев, М. Луғати муродифҳои забони тоҷикӣ [Матн]/ М.Муҳаммадиев. – Душанбе: Маориф, 1993 – 271с.
69. Муҳаммадиев, М., Талбакова Ҳ., Нурмаҳмадов Ю. Лексикаи забони адабии ҳозираи тоҷик [Матн] / М.Муҳаммадиев, Ҳ.Талбакова.– Душанбе, 1997 – 190 с.
70. Муҳаммадиев, М. Баъзе хусусиятҳои лексикаи «Шоҳнома» [Матн] / М.Муҳаммадиев. – Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2005 –138 с.
71. Набиева, Р. Муродифҳо дар ашъори Рӯдакӣ [Матн] / Р. Набиева// Мактаби советӣ, №5, 1967. – С. 28 - 32.
72. Назарзода, С. Забон ва истилоҳот [Матн] [Андешаҳо дар атрофи забони тоҷикӣ ва ташаккули истилоҳот] / С.Назарзода. – Душанбе, 2003. – С. 59 – 71.
73. Насриддинов, А. Маърифат ва шарҳи адабиёт [Матн] / А.Насриддинов. – Душанбе: Ирфон, 1991 – 186 с.
74. Ниёзмӯхаммадов, Б. Забоншиносии тоҷик. Асарҳои мунтахаб [Матн] / Б. Ниёзмӯхаммадов. – Душанбе: Дониш, 1970. – 386 с.
75. Низомова, С.Ф. Калимасозии пасвандҳо дар забони адабии тоҷикӣ (дар асоси маводи насри бадеӣ ва публицистии С.Айнӣ) [Матн] / С. Ф. Низомова. – Душанбе, 2021. – 146 с.
76. Олимҷонов, М. Хусусиятҳои сохториву маъноии калимаҳои мураккаб дар назми Бедил [Матн] / М.Олимҷонов. – Хучанд: Нури маърифат, 2022. – 392 с.

77. Норматов, М. Муқаддимаи забоншиносӣ [Матн] / М. Норматов. – Душанбе, 1989. –240 с.
78. Расулов, С. Забон ва услуби назми Нақибхони Туғрал [Матн]. Рисолаи илмӣ номзадӣ / С.Расулов. – Душанбе, 2010. – 160 с.
79. Рауфов, Ҳ. Муарработ дар забони тоҷикӣ [Матн] // Мактаби советӣ, 1977, №5. – С.18-21; №8. – С. 23-25.
80. Рустамов, Ш. Умумият ва тафовути омонимия ва полисемия [Матн] Ш.Рустамов //Масъалаҳои забоншиносӣ. –Душанбе: Дониш, 1983. – С.46 –53.
81. Рустамов, А.Тағйири маъноӣ калима ва пайдоиши омонимҳои нав [Матн]/ А. Рустамов // Забоншиносӣ тоҷик. – Душанбе: Дониш, 1984. – С.274-281.
82. Сабзаев, С.М. Забон ва услуби шоирони маорифпарвар [Матн] / С.М. Сабзаев. – Душанбе: Маориф, 1991. – 80 с.
83. Саидов, О. Оид ба муродифҳо дар ашъори Рӯдакӣ [Матн]/О Саидов // Маҷмуаи илмӣ УДТ. Серияи фанҳои филологӣ. Ҷ.ХХVI, нашри 2. – Сталинобод,1953. – С. 270-30.
84. Саидов, М. Б. Ономастикаи «Қуръон» (дар асоси тарҷумаи тоҷикии он) [Матн]: автореф... рис...номз.../ М.Б.Саидов. – Душанбе, 2022. – 28 с.
85. Саймиддинов, Д. Вожашиносӣ забони форсии миёна [Матн] / Д.Саймиддинов. – Душанбе: Пайванд, 2001. – 310 с.
86. Саймиддинов, Д. Бархе аз вожаҳои кӯҳна дар ғӯйишҳои тоҷикӣ [Матн] /Д. Саймиддинов // Номаи Пажӯҳишгоҳ. №2, 2002. – С.5-20.
87. Саломӣён, М. Муассирии сухан [Матн] М.Саломӣён // Адаб, 1996, №1 – 6. – С.24 –15.
88. Саломов, М. Ифодаи маҷоз дар ғазалиёти Ҳофизӣ Шерозӣ [Матн] / М.Саломов. – Душанбе, 2001. – 137 с.
89. Саъдуллоев, У. Хусусиятҳои луғавӣ ва маъноӣ «Футувватномаи султони»-и Ҳусайн Воизи Кошифӣ [Матн] / У. Саъдуллоев. Рисолаи илмӣ номзадӣ. – Душанбе, 2010. – 161 с.

90. Сулаймонов, С. Очерки мухтасари сарф [морфология]-и забони арабӣ [Матн] / С.Сулаймонов. – Душанбе, 2005. – 119 с.
91. Талбакова, Ҳ. Воҳидҳои фразеологии мутақодӣ [Матн]/ Ҳ. Талбакова // Масъалаҳои забоншиносии тоҷик [Маҷмуаи мақолаҳо]. – Душанбе, 1990. – С.46 –50.
92. Талбакова, Ҳ. Луғати мутақодҳои забони адабии тоҷик [Матн] / Ҳ.Талбакова. – Душанбе, 2008. –110 с.
93. Тоҳирова, Қ. Лексикаи забони адабии ҳозираи тоҷик [Матн] / Қ. Тоҳирова. – Душанбе , 1967.–110 с.
94. Турсунзода, М. Замон ва нависанда [Матн] М. Турсунзода // Шарқи Сурх. – 1961, №7. – С. 3-32.
95. Ҳалимов, С. Таърихи забони адабии тоҷик [асри Х] [Матн] / С. Ҳалимов. – Душанбе, 1979. –101 с.
96. Ҳалимов, С. Шукурова К. Забони ҳозираи тоҷик [ҳиссаҳои номии нутқ] [Матн] / С.Ҳалимов, К.Шукурова. – Душанбе, 1988. – 95 с.
97. Ҳалимов, С. Осор [Матн]. Иборат аз ду қисм/ С.Ҳалимов. – Душанбе, 2022. – 420 с.
98. Ҳодизода, Р. Ашъори “зуҳд”-и Абуабдуллои Рудақӣ [Матн]/ Р. Ҳодизода // Ёдномаи академик Абдулғанӣ Мирзоев. – Душанбе, 2008. – С. 67 –79.
99. Ҳомидов, Д. Ташаккули топонимҳо бо вожаҳои арабӣ [Матн]/ Д. Ҳомидов // Маҷмуаи мақолаҳо. – Самарқанд, 2005. – С. 18 – 22.
100. Ҳочиев, С. Забони адабии тоҷик дар ибтидои асри ХХ [Матн]/ С.Ҳочиев. – Душанбе: Дониш, 1977 – 116 с.
101. Ҳошимов, С. Баъзе хусусиятҳои муродифҳо дар «Гулистон»-и Саъдии Шерозӣ [Матн]/ С. Ҳошимов // Масъалаҳои филологияи тоҷик.–Душанбе, 1971. – С.22-30.
102. Ҳошимов, С. Якҷанд ҷиҳати семантикии калимаҳои арабӣ дар «Дастур-ул-мулук» [Матн] / С. Ҳошимов // Вазифаи воҳидҳои забон дар ҷараёни гуфтор. – Душанбе, 1995. – С. 141 – 147.

103. Ҳусейнов, Х. Забон ва услуби «Одина»-и устод Айнӣ [Матн] / Х.Ҳусейнов. – Душанбе, 1973. –140 с.
104. Ҳусейнов, Х. Шукурова К. Луғати терминҳои забоншиносӣ [Матн] / Х.Ҳусейнов, К.Шукурова. – Душанбе, Маориф, 1983. –255 с.
105. Чаъфаров, М. Тарзи ифодаи мафҳуми ранг дар як асари тиббӣ [Матн] / М. Чаъфаров // Забоншиносии тоҷик. – Душанбе: Дониш, 1976. – С. 123 –139.
106. Чумъаев, М. Хусусиятҳои лексикӣю семантикии «Нафаҳот-ул-унс»-и Абдурахмони Ҷомӣ [Матн] / М.Чумъаев. – Душанбе: Эҷод, 2009. – 158 с.
107. Чумъаев, М. Хусусиятҳои лексикӣю иқтибосоти арабӣ дар «Нафаҳот-ул-унс» ва «Баҳористон»-и Абдурахмони Ҷомӣ [Матн] / М.Чумъаев.– Душанбе, 2022. – 192 с.
108. Чумъаев, М. Имконоти калимасозии иқтибосоти арабӣ дар «Нафаҳот-ул-унс» ва «Баҳористон»-и Абдурахмони Ҷомӣ [Матн]/ М.Чумъаев. – Душанбе, 2022. – 160 с.
109. Ҷӯраев, Р. Этимологияи сад калима [Матн] / Р.Ҷӯраев.–Душанбе: Маориф, 1985 – 42 с.
110. Ҷӯраева, С.Б. Вижагиҳои маъноиву сохтори воҳидҳои фразеологӣ дар таърихномаҳои садаҳои X-XIII [Матн]/С. Б. Ҷӯраева. – Душанбе, 2022. – 50 с.
111. Шарифов, Б. Хусусиятҳои морфологии «Бадоеъ-ул-вақоеъ»-и Восифӣ [Матн] / Б.Шарифов. – Душанбе: Маориф, 1991. –160 с.
112. Шарифов, Х. Каломӣ бадеъ [Матн] // Х.Шарифов. – Душанбе: Маориф, 1991. –160 с.
113. Ширинбонуи, Исматуллоҳ. Баъзе хусусиятҳои лексикӣ-семантикии ғазалиёти Камоли Хучандӣ [Матн] / Ш.Исматуллоҳ. – Душанбе: Ирфон, 2007. – 144 с.
114. Шокиров, Т., Адиб, забон ва услуб [Матн] / Т.Шокиров. –Душанбе, 2001. – 176 с.
115. Шукуров, М. Забони мо – ҳастии мо [Матн] / М. Шукуров. – Душанбе: Маориф, 1991 – 228 с.

116. Эмомалӣ, Раҳмон, Забони миллат–ҳастии миллат. К. 1. [Матн] / Раҳмон Эмомалӣ.. – Душанбе: Таъминотҷӣ, 2018. – 516 с.
117. Эмомалӣ, Раҳмон, Забони миллат – ҳастии миллат. К. 2. [Матн] / Раҳмон Эмомалӣ – Душанбе: Нашриёти муосир, 2020. – 432 с.
118. Юсуфов, Ҳ. Шарҳи баъзе калимаҳои архаистии таърихӣ дар асарҳои Айнӣ [Матн]/Ҳ. Юсупов / Армуғони олимони ҷавон. – Душанбе: Дониш, 1966. – С. 196 –201.

II. Бо забони русӣ:

119. Апресян, Ю.Д. Лексическая семантика [Текст] / Ю.Д.Апресян / Муродифические средства языка. – М.:Наука, 1974. – С. 332 – 337.
120. Арсеньева, М.Г. Многозначность и омонимия [Текст] / М.Г. Арсеньева. – Л.:ЛГУ, 1996 – 131 с.
121. Бертельс, Е.Э. Заметки по поэтической терминологии персидских суфиев [Текст] / Е.Э.Бертельс. Избранные труды.Том 3. – М.:Наука, 1965. – С.109 –125.
122. Болдырев, А.Н. Из истории развития персидского литературного языка [Текст]/ А.Н.Болдырев / ВЯ, 1955, №5. – С.78 – 92.
123. Брагина, А. А. Муродифы в литературном языке [Текст]А.А.Баргина.– М.:Наука, 1986. – 127с.
124. Виноградов, В. В. Об омонимии и смежных явлениях [Текст] В.В.Виноградов / ВЯ, 1953, №5. – С. 48-51.
125. Гвоздарев, Ю. А. Лексика и фразеология современного русского языка [Текст]/ Ю. А. Гвоздарев. – Ростов н / д, 1989. – 184 с.
126. Гулназарова, Ж. Семантическая классификация глаголов в «Бахористоне» Абдуррахмана Джами [Текст]/ Ж. Гулназарова/ автореф.... канд... дис.... фил... наук. – Душанбе, 2009. – 22 с.
127. Ефимов, А.И. История русского литературного языка [Текст] / А.И.Ефимов. – М., 1955 – 422 с.

128. Каландаров, С. Арабские заимствованные слова в «Наводир-ул-вакое» Ахмада Дониша [Текст]/С. Каландаров/ автореф... канд... дис... фил. наук. – Душанбе, 2006.–24 с.
129. Ковалев, С. Д., Шарбатов Г. Ш. Учебник арабского языка [Текст] / С. Ковалев, Г.Ш. Шарбатов. – М., 1960. – 667 с.
130. Муслимов, М. Фразеологические единицы современного таджикского литературного языка с арабскими лексическими элементами [Текст]/М. Муслимов: автореф... канд... дис... фил. наук. – Душанбе, 2005. – 22 с.
131. Муминов, А. Полисемия в таджикском языке [Текст]/А. Муминов: автор... дис...канд. фил. наук. – Душанбе, 1972 – 18 с.
132. Назарзода, С. Лингвистическое изучение классических письменных памятников [Текст] / С.Назарзода. – Душанбе, 2004. – 335 с.
133. Новиков, Л. А. Антономия в русском языке [Текст] / Л.А. Новиков. – М.: МГУ, 1973 –290 с.
134. Оранский, И.М. Иранские языки [Текст] / И.М. Оранский.–М.: Изд.-во вост. лит., 1963. –203 с.
135. Основы иранского языкознания. Древноиранские языки [Текст]. – М.:Наука, 1979.– 387 с.
136. Основы иранского языкознания. Новоиранские языки: Западная группа, прикаспийские языки [Текст]. – М.:Наука, 1982. – 572 с.
137. Палевская, М. Ф. Муродифы в русском языке [Текст] / М.Ф. Палевская. – М.: Просвещение, 1964. – 128 с.
138. Пейсииков, Л.С. Лексикология современного персидского языка [Текст] / Л.С. Пейсииков. – М.: Изд. МГУ, 1975. – 206 с.
139. Пумянский, А. Л. О принципе языковой многозначности [Текст] / А. Л. Пумянский, /ВЯ, 1983, №1 – С. 122 – 130.
140. Расторгуева, В.С. Среднеперсидский язык [Текст]/ В.С. Расторгуева. – М.:Наука, 1966. – 160 с.

141. Расторгуева, В.С. Древнеиранские языки [авестийский и древнеперсидский] [Текст] /В.С. Расторгуева // Языки Азии Африки. Т.2–М.,1978. – С.18 –58.
142. Реформатский, А. А. Введение в языкознание [Текст] / А. А. Реформатский. – М.: Просвещение, 1955. –268 с.
143. Розенфельд, А.З. Материалы по языку и этнографии припамирских таджиков [Текст]/ А.З.Розенфельд //Страны и народы Востока. Выпуск XVI. – М.,1975.– С.210 –221.
144. Рубинчик, Ю. А. Типы семантических изменений арабских заимствований в персидском языке [Текст] Ю. А. Рубинчик // Иранское языкознание. История, этимология, типология. – М.: Наука, 1976. – С. 199 –209.
145. Рубинчик, Ю.А. Основы фразеологии персидского языка [Текст] / Ю.А. Рубинчик. – М.: Наука, 1981. – 274 с.
146. Сабзаев, С. М. Лингвистическое исследование суфийской терминологии таджикской-персидской прозы XI–XII вв. [Текст]/ С. М. Сабзаев, / Автореф... дис... докт... филол... наук. – Душанбе, 1996. – 42 с.
147. Саймиддинов, Д. Лексика среднеперсидского языка. [Текст]/ Д. Саймиддинов// Автореф... дис... докт... фил... наук. – Душанбе, 1998. – 54 с.
148. Сулаймонов, С. Становление арабской и таджикской философской терминологии [На базе философского наследия Ибн Сины] [Текст]: С.Сулаймонов// автореф... дисс... докт... филол... наук. – Душанбе, 1997 – 52 с.
149. Таджиев, Д.Т. Слово «об» –вода в современном таджикском языке[Текст] / Таджиев, Д.Т //Труды ИЯ АН СССР. – М., 1952. – Т. 4. – С. 42 – 60.
150. Халидов, Б. З. Учебник арабского языка [Текст] / Б.З. Халидов.–Ташкент: Учитель, 1965. – 656 с.
151. Шанский, Н.М. В мире слов [Текст] / Н.М. Шанский. –М.: Посвещение, 1971. – 214 с.

152. Шанский, Н.М. Иванов В.В. Современный русский язык [Текст] / Н.М. Шанский. – М.: Просвещение, 1981. – 370 с.
153. Шаропов, Н. Пути развития лексики современного таджикского литературного языка [Текст] / Н.Шаропов. – Душанбе: Дониш, 1966. – 135 с.
154. Шмелев, Д.Н. Проблемы семантического анализа лексики [Текст] / Д.Н. Шмелев. – М.: Наука, 1973 – 280 с.

III. Бо забон ва хатти лотинӣ:

155. Bartholomae, Chr. Altiranisches Wörterbuch. Zusammen mit zum Altiranischen Wörterbuch von Christian Bartholomae. Mit einem persischen Vorwort von Badr al-zanan Gharib. – Teheran: Asatir, 2004. – 1999 с.
156. Emmerick, R.E. Saka grammatical studies. – Leiden, 1968 [Oriental Series, vol. 20]. – С. 115.
157. Gharib, B. Sogdian Dictionary. – Tehran: Farhangon Publications, 1995. – 517+57с.
158. Mayrhofer, M. Kurzgefaßtes etymologisches Wörterbuch des altindischen. – Heidelberg, 1975 – 346 с.
159. Morgenstierne, G. Indo-Iranian frontier languages, vol. II. – Oslo, 1938. – 679 с.
160. Morgenstierne, G. Etymological vocabulary of the Shughni Group. – Wiesbaden, 1974 – С. 86.
161. Turner, R.L. A comparative dictionary of the Indo-Aryan languages-second impression. – London, 1973 – 9987 с.
162. Horn, P. Grundriss der neupersische etymologie.- Strassburg, 1893. – 678 с.

IV. Фарҳангу луғатномаҳо:

163. Абаев, В. И. Историко-этимологический словарь осетинского языка [Текст]. Т.1 // В.И. Абаев. – М.-Л., 1958. – С. 3-100.
164. Абаев, В.И. Историко-этимологический словарь осетинского языка [Текст]. Т. 2. // В.И. Абаев. – М. – Л., 1973. – С. 45.
165. Абаев, В. И. Историко-этимологический словарь осетинского языка [Текст]. Т.3. // В.И. Абаев. –М. – Л., 1979. – С. 118.

166. Айнӣ, С. Луғати нимтафсилаи тоҷикӣ барои забони адабии тоҷик [Матн]// С.Айнӣ. – Куллиёт, ҷ.12.-Душанбе, 1976. – С.23-558.
167. Алиакбар, Деххудо. Луғатнома [Матн]. Ҷ.9 – Техрон, 1341 – 500 с.
168. Алиакбар, Деххудо. Луғатнома [Матн]. Ҷ.15 – Техрон, 1341 – 396 с.
169. Алиакбар, Деххудо. Луғатнома [Матн]. Ҷ.28 – Техрон, 1341 – 400 с.
170. Алиакбар, Деххудо. Луғатнома [Матн]. Ҷ.30 –Техрон, 1341 – 399 с.
171. Алиакбар, Деххудо. Луғатнома [Матн]. Ҷ.31. -Техрон, 1341. – 232 с.
172. Алиакбар, Деххудо. Луғатнома [Матн]. Ҷ.43. -Техрон, 1341. – 600 с.
173. Алиакбар, Деххудо. Луғатнома [Матн]. Ҷ.50. -Техрон, 1341. – 334 с.
174. Анварӣ, Ҳасан. Фарҳанги фишурдаи сухан [Матн]. Ҷ.1. – Техрон: Сухан, 1386. – 6417.
175. Анварӣ, Ҳасан. Фарҳанги фишурдаи сухан [Матн]. Ҷ.2. – Техрон: Сухан, 1386. – 6479 с.
176. Асадии, Тусӣ. Луғати фурс [Матн] // А.Тусӣ. – Хучанд, 2021. – 211 с.
177. Баранов, Х.К. Арабско – русский словарь [Текст] // Х,К. Баранов. – М.: ГИС, 1957. – 1187 с.
178. Бобомуродов, Ш., Мухторов, З. Фарҳанги мухтасари истилоҳоти забоншиносӣ [Матн] // Ш.Бобомуродов, З. Мухторов.– Душанбе, 2015. – 320 с.
179. Кабилов, Ш. Луғати омонимҳо дар забони адабии тоҷик [Матн] // Ш. Кабилов. – Душанбе, 1996. – 180 с.
180. Муҳаммад, Ғиёсуддин. Ғиёс-ул-луғот [Матн]. Ҷ.1. – Душанбе: Адиб, 1987. – 398 с.
181. Муҳаммад, Ғиёсуддин. Ғиёс-ул-луғот [Матн]. Ҷ.2. – Душанбе: Адиб, 1988. – 390 с.
182. Муҳаммад, Муин. Фарҳанги форсӣ [Матн]. Ҷ.1. – Техрон, 1996. – 1472 с.
183. Муҳаммад, Муин. Фарҳанги форсӣ [Матн]. Ҷ.2. – Техрон, 1996. – 2274 с.
184. Муҳаммад, Муин. Фарҳанги форсӣ [Матн]. Ҷ.3. –Техрон, 1996. – 4240 с.
185. Муҳаммад, Расули Дарёӣ. Фарҳанги вожаҳои исломӣ [Матн]. – Техрон. 1374. –294 с.

186. Муҳаммади, Ҳасандӯст. Фарҳанги решашинохтии забони форсӣ [Матн]. Ҷ.1. [а – м]. –Техрон, 1383 ҳ. – 451 с.
187. Муҳаммадиев, М. Луғати муродифҳои забони тоҷикӣ [Матн] // М. Муҳаммадиев. – Душанбе: Маориф, 1993. – 271с.
188. Муҳаммадхусайн, Бурҳон. Бурҳони қотеъ. Ҷ.1.–Душанбе: Адиб. – 416 с.
189. Муҳаммадхусайн, Бурҳон. Бурҳони қотеъ [Матн] // Б. Муҳаммадхусайн. Бо эҳтимоми дуктур Муҳаммад Муин дар чаҳор чилд. – Техрон, 1362. – 2469 с.
190. Нуров, А. Фарҳанги осори Ҷомӣ [Матн] Ҷ.2 // А.Нуров. – Душанбе, 1984. – 608 с.
191. Нуров, А. Фарҳанги ашъори Рӯдакӣ [Матн] // А.Нуров. – Душанбе: Маориф, 1990. – 368 с.
192. Орзу, Сирочиддин Алихон. Ҷароғи ҳидоят [Матн] // А. Ҳидоят. – Душанбе: Ирфон, 1992. – 288 с.
193. Персидско – русский словарь [Текст]. Т.1. Ю. А.Рубинчик. – М.: Рус. яз., 1983. – 800 с.
194. Персидско–русский словарь [Текст].Т.2.Ю.А.Рубинчик. – М.:Рус.яз.1983. – 862 с.
195. Расторгуева, В.С. Эдельман Д. И. Этимологический словарь иранских языков [Текст]. Т. III // В.С. Расторгуева, Д.И. Эдельман. – М., 2007. – 493 с.
196. Сайидҷаъфар, Саҷҷодӣ.Фарҳанги мусталаҳоти урафо [Матн] // С.Саидҷаъфар. – Техрон, 1339. – 440 с.
197. Саидҷаъфар, Саҷҷодӣ. Фарҳанги истилоҳоту таъбироти ирфонӣ [Матн] // С. Саидҷаъфар. –Техрон, 1370. – 814 с.
198. Талбакова, Ҳ. Луғати антонимҳои забони адабии тоҷик [Матн] // Ҳ.Талбакова. – Душанбе, 2008. – 110 с.
199. Тошбоев, Б. Фарҳанги мухтасари решашиносӣ ва тафсирии забони тоҷикӣ [Матн] // Б.Тошбоев. – Самарқанд, 2024. – 98 с.
200. Тухфат-ул-аҳбоб [Матн]. – Душанбе: Ирфон, 1992. – 288 с.

201. Фарҳанги забони тоҷикӣ [Матн]. Ҷ.1. – М.: СЭ. 1969. – 951 с.
202. Фарҳанги забони тоҷикӣ [Матн]. Ҷ.2. – М.: СЭ. 1969. – 949 с.
203. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ [Матн]. Ҷ.1. – Душанбе, 2008. – 950 с.
204. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ [Матн]. Ҷ.2. – Душанбе, 2008. – 945 с.
205. Ҳусейнов, Х. Шукурова, К. Луғати терминҳои забоншиносӣ [Матн] // Х. Ҳусейнов, К. Шукурова. – Душанбе, Маориф, 1983.-255 с.
206. Энциклопедияи адабиёт ва санъат [Матн]. Ҷ.1. – Душанбе, 1988. – 864 с.
207. ЭСТ, иборат аз 8 ҷилд [Матн]. – Душанбе, ЭСТ, 1985. – Ҷ.5. – 880 с.

V. Захираҳои интернетӣ:

208. Тагоев, Абдухамид. Новый русско-таджикский словарь. Вожаномаи нави русӣ ба тоҷикӣ.–Версия 8.00. Электронное издание / На правах рукописи. 12873 словарной статьи с использованием преимущественно коренных и современных слов таджикского языка. – Зафаробод, 2018. – 383.

VI. Манбаъ:

1. Ҳусайн, Воизи Кошифӣ «Футувватномаи султони», «Ахлоқи Муҳсинӣ», «Рисолаи ҳотамия»[Матн] // Кошифӣ. – Душанбе: Адиб, 1991. – 320 с.
2. Мавлоно Ҳусайн, Воизи Кошифӣ. Футувватномаи султони [Матн] (Нашри мукамалгардида.). – Душанбе, 2010. – 270 с.

НАШРИ ТАЪЛИФОТИ ИЛМӢ ДАР МАВЗУИ ДИССЕРТАТСИЯ

I. Таълифоти муаллиф дар маҷаллаҳои илмии тақризшавандаи

Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти

Ҷумҳурии Тоҷикистон:

- [1-М]. Зоиров, Х. Вомвожаҳои арабии муқобилмаъно дар осори мансури Ҳусайн Воизи Кошифӣ [Матн] / Х. Зоиров // Паёми Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав [маҷаллаи илмӣ]. Силсилаи илмҳои гуманитарӣ ва иқтисодӣ. – Бохтар, 2021. – №1/1 [83]. – С. 77-81.
- [2-М]. Зоиров, Х. Вомвожаҳои ҳамрешаи арабӣ дар «Ахлоқи муҳсинӣ»-и Ҳусайн Воизи Кошифӣ [Матн] / Х. Зоиров // Паёми Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав [маҷаллаи илмӣ]. Силсилаи илмҳои гуманитарӣ ва иқтисодӣ. – Бохтар, 2022. – №1/3 [101]. – С. 95-101.
- [3-М]. Зоиров, Х. Воҳидҳои фразеологӣ бо чузъи арабӣ дар осори мансури Ҳусайн Воизи Кошифӣ [Матн] / Х.Зоиров // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Д: Сино, 2023. – №6. – С. 43-49.
- [4-М]. Зоиров, Х., Ҳомидов Д.Р. Вомвожаҳои осори насрии Кошифӣ ва вижагиҳои сохтори онҳо [Матн] / Х.Зоиров, Д. Ҳомидов // Паёми Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав (маҷаллаи илмӣ). Силсилаи илмҳои гуманитарӣ ва иқтисодӣ. – Бохтар, 2024. – №1-2 [122]. – С. 28-35.

II. Мақолаҳои муаллиф дар маҷмуа ва нашрияҳои дигари илмӣ:

- [5-М]. Зоиров, Х. Ҷойгоҳи воҳидҳои фразеологӣ дар осори мансури Ҳусайн Воизи Кошифӣ /Х. Зоров // Садафи илм [Маҷмуаи мақолаҳо]. – Бохтар, 2023. – С. 79-84.
- [6-М]. Зоиров, Х. Вомвожаҳои осори насрии Ҳусайн Воизи Кошифӣ аз нигоҳи сохтор [Матн] /Х. Зоиров //Маводи конференсияи илмӣ – амалии байналмилалӣ дар мавзуи «Мавлоно ва ҷаҳони муосир». – Бохтар, 2023. – С. 181-187.

- [7-М]. Ҳомидов, Д., Зоиров, Х. Воҳидҳои фразеологӣ бо чузъи арабӣ дар осори мансури Ҳусайн Воизи Кошифӣ [Матн] / Д. Ҳомидов, Х. Зоиров // Маводи конференсияи илмӣ-амалии байналмилалӣ дар мавзӯи «Симпозиуми байналмилалӣ забон, адабиёт ва таърихи кишварҳои форсизабон». – Туркия, 2023. – С. 270-273.
- [8-М]. Зоиров, Х. Вомвожаҳои муродифӣ дар осори насрии Ҳусайн Воизи Кошифӣ [Матн] / Х. Зоиров // Маводи конференсияи илмӣ-амалии ҷумҳуриявӣ дар мавзӯи «Рушду таҳаввули жанри қасида дар адабиёти форсу тоҷик». – Бохтар, 2023. – С. 313-317.
- [9-М]. Зоиров, Х. Вомвожаҳои мансуби вожагони соҳавӣ дар осори насрии Ҳусайн Воизи Кошифӣ [Матн] / Х. Зоиров // Сафинаи илм (Маҷмуаи мақолаҳои илмӣ-назариявӣ). – Бохтар, 2024. – С. 191-197.